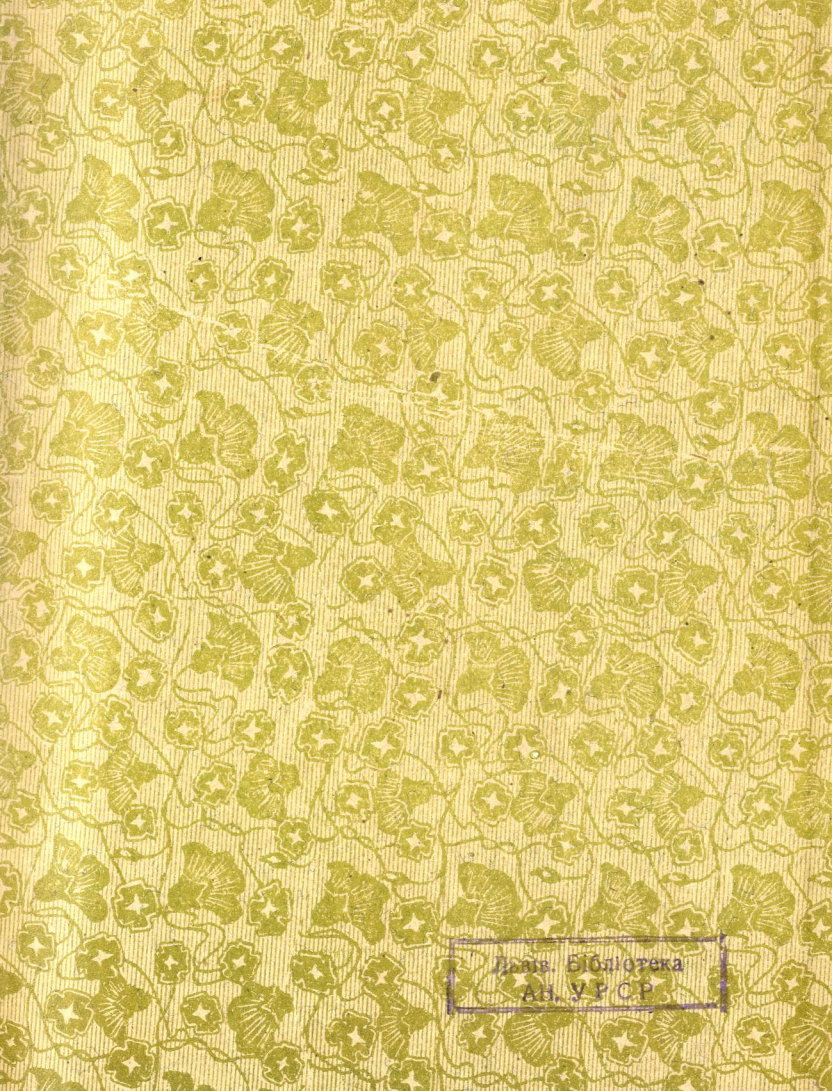

5773. ЛОПУШАНСЬКИЙ

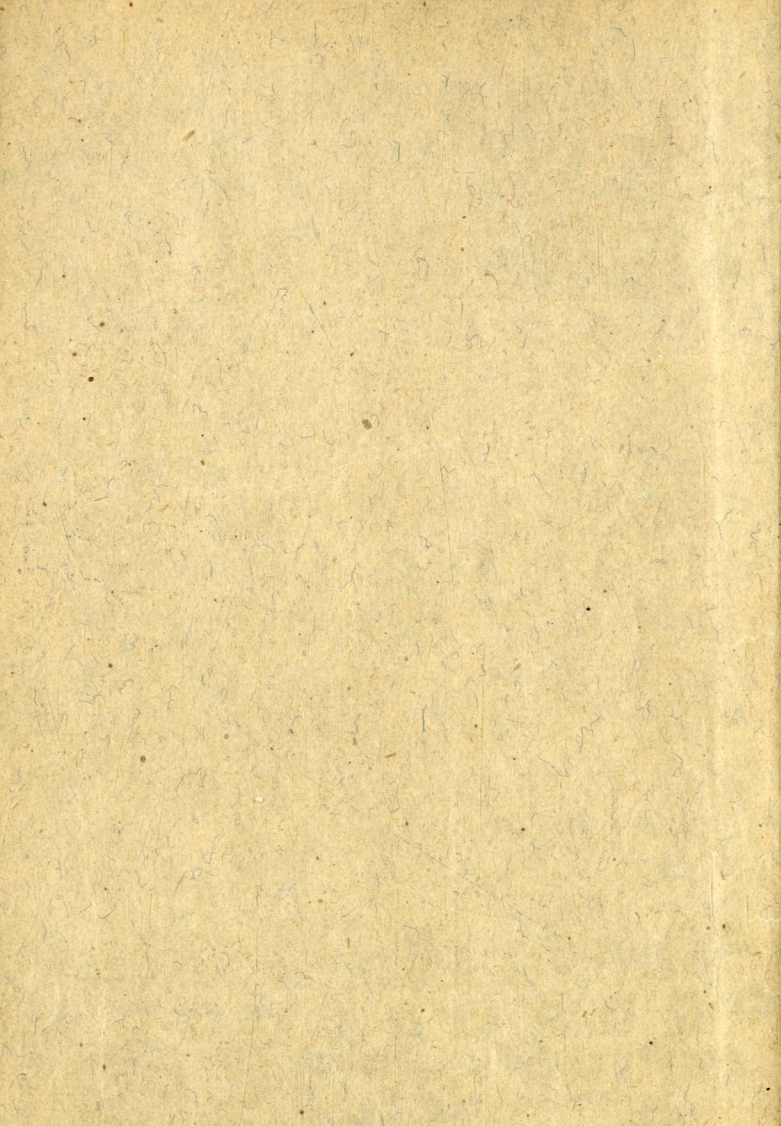

ПЕРЕМОГА

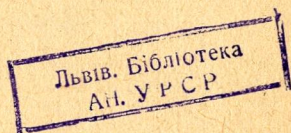
Держ. бібліотека
Ан. УРСР

В. ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

ЧАСТИНА I

—

1918

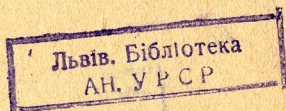
06 10 35883
ВОЛОДИМИР ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

5547 82(12) 1940
Льв. обл.
ПОВІСТЬ

З ВИЗВОЛЬНОЇ ВІНИ

ЧАСТИНА I

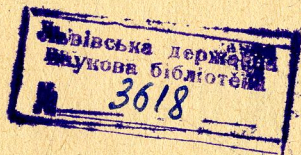

ЛЬВІВ 1929

КООПЕРАТИВНА НАКЛАДНЯ „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Ш/5(2-94)/5-644.2

Всі права застережені

Друкарня ОО. Василян у Жовкві

I

Сотник Степан Дутко нетерпеливився. Що хвилини припадав до землі й притулював ухо до рейки. Холод заліза не вражав його.

Пильно надслухував — —

Та нічо не каламутило плеса літньої ночі...

— До чорта! — заляв й схопився зі землі.

Нервозно витягнув з кишені годинник.

— Вже друга..!

Тягар відповідальности звалився на барки старого сотника. Неспокійна думка болюче занишпорила в мізку.

Помимоволі здригнувся старшина... Доривочно розглянувся навколо — —

...Скрізь мертва пустар. Сіра, бездумна... Ген, ліс у глибокій задумі... Таємничим шумом навіває неспокій... Тривогу родить в душі вояка... І питання насуває... Вперто, безмилостиво: Що скриває в собі оце туманне тілище?!

.....
І заворушився бір — —

Ожив — —

Як опирі вискочили з нього вершники — —

Червоні, хижі...

Наскоком кинулись на сотника — —

Списи націлили в груди — —

Ідко засвистіли керваві прапорці — —

.....

— Тьфу! — сплюнув Дутко.

Приснули примари неспокою...

Повновидий місяць на зіркастому небосклоні успокоюче всміхався... Десь в траві цвіркун затріпотався...

— Ні, тут і бесіди нема про якунебудь засідку! — упевнявся сотник. — Ніч, як день... — й за зручно як на свої літа, зісунувся зі залізничного насипу.

— Четар!... — притишено закликав.

Наче зіпід землі, виринула причаєна постать молодого старшини, Ярослава Букатовича. Струнка, росла, з важким, сталевим шоломом на голові.

— Де цей повстанець? — спитав його Дутко.

— Під сторожею, пане сотнику. Двіста кроків звідсіля, на право.

— Гаразд, я піду розмовлюся ще з ним, а ви заступіть тут мене. Якби сталося сподіване, то зараз повідомити мене.

— Приказ! — й обернувся на запяткові.

— Четарю, — задержав його сотник. — Яка ваша думка про цього...

— Повстанця? — допоміг йому Букатович й ледви помітно всміхнувся.

Сотник, ревний, австрійської школи службовик, не часто цікавився думками своїх підчинених...

— Думаю, — почав четар — що він правду говорить. Що... Що він за молодий, щоб так справно брехати. Та й щож йому з цього прийшлоб? — і для попертя своїх висновків розглянувся навколо.

— Хоча ніч — тягнув далі, — не в силі нас тут ворог застукати.

Цей останній аргумент звучав найбільш переконуюче.

— Так і я думаю... — пробурмотів сотник і мовчки

склонившись четареві поспішив у напрямі кущів, що довгою половою стелилися недалеко залізничного шляху.

Букалович негайно видряпався на викіп і приляг біля рейки.

А час довжився — —

Тишина така одноманітна, колискова — — В горі місяць безжурно грається збитошними проміннями — — Шум далекого бору, як невгомона пісня — — Від часу до часу сверщик — — Крізь щасливий сон...

І помимоволі завернулися четареві мисли — —

...Вечором, по короткій, але рішучій перепалці з большевицькою кіннотою ввійшла друга сотня першого пробоевого куріня III. Галицького Корпусу до малого сільця. Тут, у глибокому, ворожому запіллі, розташувалася на ніч, щоб відпочати й одержати сякий такий звязок з бригадою, котру сотня полишила далеко на боці поза собою. І усе складалося на довго мріяний і вижиданий спочинок. Розбитий ворог безслідно розприсся по безконечних полях України, запався у тьмаві нетрі ночі... Селяне радісно-вдячно прийняли своїх спасителів, коли — саме тоді, як запспадливі хазяйки частували своїх гостей розкішними варениками, — вартові привели на квартиру сотника Дутка таємничого гостя.

— Пане сотнику, голошу слухняно, що оцей парень намагавсь перекрастися в село! — звістив вартовий.

Старшини, зі жалем кидаючи смачну вечерю, ворожо оглянули щільно закутану постать бранця.

— Що ти за один? — спитав похмуро сотник.

Ще на серцю ваготів перерваний пир...

— Я повстанець зі загону отамана Сокола! — різко заговорив парень.

Голос його звучав низкою щирости...

— Чого ти скрадався в село? — питає даліше сотник, ні трохи не розяснюючи насупленого обличчя.

— Я зовсім не скрадався! — гордовито заперечив бранець. — Я йшов прямо!

Дутко глянув на вартового, наче: Правду говорить?

— Так, пане сотнику, правду! — відповів вартовий на німе запитання. — Тільки на заклик, щоб станув, вагався.

— Я не знав хто в селі — боронився парень. — Чи свої, чи большевики...

— А ти чого ночею в село?! — наскочив на нього сотник.

— До вас, сотнику!

Занімів на хвилину старий старшина. Не менше вражіння зробила ця відповідь й на четаря.

— До мене?! Чогож саме?! — схаменувся Дутко.

— Скажу це тоді, коли даєте мені запевнення що до неторкаємости моєї особи...

— Як то розумієш? — ще більш здивувався сотник.

— Не будете мене питати як мені на прізвіще й не смієте налягати, щоб розкрив обличчя... — наче проказував і ще більш отулив лице у високо поставлений ковнір.

Тільки очі, як два вогні...

— Ха-ха-ха! — загреміли галицькі старшини.

— Хлопче! — кинувся сотник. — Невжеж не здаєш собі справи, що ти в наших руках?!

— Чому ні, та це не робить вас ні трохи сильнішими за мене! Хоч вас сотня! — бундючно відповів повстанець. — Зі мною можете зробити, що захочете, та моєї тайни, яку я вам хочу звістити, таким чином не почуєте!

— Що ти хочеш мені звістити?

— Прошу передше пристати на моє домагання.

Переглянулися старшини — — Забули навіть про вареники...

— Добре — згодився сотник. — Говори, та уважай, колиб жартував... — й погрозив, як малому пустунові.

Заіскрилися палкі зіниці парня.

— Саме тепер ворожий панцирник »Красная Рассея« острілює залізничну стацію в Проскурові...

— То що з цього? — не втерпів четар.

— Я вам дам змогу знищити його...

Притишилося в кімнаті. Сотник впер погляд в горячого — —

— ...та за це ви маєте мені віддячитися — тягнув таємничий парень.

— Гаразд! — нетерпеливився сотник. — Кілько хочеш?

Загорілися вогнями обурення палкі зіниці повстанця. Ступив крок вперед.

І скрипливо, ненависно:

— Мені не треба грошей! Мені... — й затиснув п'ястуки. — В панцирнику буде большевицький комісар. Мені його віддасьте!.. Живцем! Чуєте, живцем!

І виріс... Змогутнів... Як дух помсти...

— Ні... Це неможливе... Закон... — по довшім роздумуванню обізвався сотник.

— Чому неможливе?! Який закон на перепоні?! — скипів повстанець.

— Воєнне право.

— Яке тут право?! На землі винятій зпід права, над якою кожний з наїздників до сита збиткується! Сотнику, подумайте! Невжеж дозволите на те, щоб розбишацький броневи́к ціло, без кари за свої злочини, вернув до своїх?!

— Ні, це неможливе... — повторяв вперто старий службовик.

Палкі зіниці згїрдливо змїряли сотника. Та й перстрах в них затлів — — Дивний ляк...

— Четарю! — кинувся повстанець до Букатовича. — Скажіть, чи ж обов'язує воєнне право для каторжників, бандитів?!

— Ні.

— То скажіть мені, хто цей комісар?! Невжеж він чесний вояк?! Це єврей, четарю! Підлий єврей, що на своєму чорному сумлінню має тисячі неповинних, українських душ!

— Мовчати! — гукнув сотник. — На це ми ніколи не пристанемо! Це булаб пляма на честі Галицької Армії!

Замовк повстанець. Вогні в очах притахли — —

— Честь... Честь... — бурмотів і щільніше загортаючись у свою широку накидку звернувся до дверей.

Та задержався ще — —

— А що ви з ним зробите, коли попадеться вам в руки? — спитав.

— Стане перед полевим судом, за те, що як не військова людина бере участь в боротьбі.

— А таким що?

— Розстріл.

Завагався парень — — Положив руку на двері, щоб пхнути їх — —

— А я мігби бути підчас такого суду? — спитав тихо, наче над чимсь призадумуючись.

— Ні! — відрубав сотник.

— Але як обжаловуючий?..

— Так, це кожному дозволено.

— То ходім! Спішімся! — заметушився нараз повстанець. — А то спізнаємося!

І кількома словами розказав свої наміри, як знищити большевицький броневик.

— Усе гаразд — згодився сотник, — та звідкіля взяти вибухового матеріалу? Сотня його не має...

Голос старшини заскрипів журбою...

— Дурниця! — безжурно махнув парень рукою. — В селі, поміж селянами, воєнного знаряддя вбрід.

Вмить заалярмували сотню й замість на спочинок пустилися у напрямі залізничного шляху, що був яких п'ять кілометрів віддалений від села.

Та не нарікали карні, галицькі вояки. Твердою ходою рушили назустріч новим пригодам.

Здрігнувся четар. Мисли порснули, як злякане стадо перепілок.

Залізна рейка дрожала далеким гулом — —

— Панцирник іде! — мигнула радісна думка.

Ще хвилину надслухував — — Щоб перевірити, упевнитися — — Залізо, як звуковий телефон... Бесідливо розказувало — —

Зісунувся четар з насипу й спрямувався до становищ сотні.

— Попався клятий! — радів у душі.

Поправив залізний шолом на голові й пустився бігом.

— Стій! Хто йде! — спинив сотника крик вартового.

— Я, сотник...

— Клич!?

— »Загравал«

— »Засік!« Пройди!

Сотник скочив між хащі:

— Де цей парень? — спитав вартового.

— В лівому куті, пане сотнику.

А в кущах довгою розстрільною лежали вояки. Кріси повернули на залізничий шлях. Де-не-де чорнів задуманий скоростріл.

Старшина обкинув вдоволенням поглядом вояків.

— Гаразд, хлопці!

— Доброго здоров'я, пане сотнику!

— Десятник Кирпатий!

— Тут!

— Як заховується повстанець?

— Спокійно, навіть байдуже. На нікого не звертає уваги... На ніщо не відповідає... Гордий. Е-е, то якась добра птичка — розговорився старий десятник.

З його бесіди віяла неприхильність до повстанця. Замислився сотник — —

— Бо, пане сотнику, навіщо він так ховає своє обличчя? Тільки очі, тьфу! Погані у нього очі!

— Ходіть зі мною! — перебив йому сотник.

Під самотнім деревом, що гейби царювало над родом карловатих кущів, на скринці від набоїв сидів скулений повстанець. Широка накидка щільно його обкутувала, скривала.

— Хлопче! — заговорив твердо сотник. — Вже минула друга година...

Піднявся повстанець.

— Треба ще ждати! Безумовно ждати! — кинув відповідь.

Наче приказ.

Скипів сотник:

— Ждати?! Добре! Але, як не діждемося?! Як зрадиш?.. — й рішуче наставив чорне дуло бровнінга на груди парня.

Цей навіть не здригнувся. Наче усміх викривив його бліде лице. Дивний усміх. Усміх глибокої іронії.

На щастя не бачив його сотник. Високо поставлений ковнір щільно засланив обличча парня. Тільки очі горіли. Невтомним, палким вогнем.

— Так, сотнику, якщо зраджу то розчавиш мені череп... А як мій донос здійсниться то... Вже знаєте, сотнику.

— Дійсно, не багатько ти хочеш, та... Десятнику! Кирпатий наблизився — —

Сотник відіпняв мотузок від револьвера.

— Заложи цю петлю йому на шию!

Закутана постать здригнулася:

— Не смій! — погрозила.

— Так, любчику, — заглумився сотник. — Зрадникові не від кулі, а від петлі здихати.

Постать незнайомого росла, двигалася.

— Не смій!

Очі горіли громовою погрозою. Рука під накидкою стиснула рукоять кинджала. Голос зазвенів високим альтом.

Сотник пильно стежив рухи парня.

— Ні, він не зрадник — рішився в душі. — Та...

— Десятнику, виконати приказ!

Старий вояк наблизився до повстанця.

— Не смій! — грозив ще той і поволи відступав взад.

— Ха-ха-ха! Зловився! — зареготався сотник.

І пристанув незнайомий. Наче вкопаний, хвилину надслушував — — Усміхнувся й спокійно приступив до десятника.

Цей, незручним рухом, накинув йому петлю на голову. Завадила об ковнір. Десятник намагався поправити, та повстанець ухилився від його руки й сам зашморгнув мотузок. Шорстка петля неміло вразила шию.

— Брр..! — здригнувся парень.

І гнівно, згіржливо зміряв поглядом сотника.

Засоромився старий вояк. Отворив уста, щоб відкликати соромний приказ — —

Враз між куші влетів четар й схвильовано:

— Сотнику, панцирник!..

Вмить змінився сотник. Усміхнувся вдоволено. І твердо:

— На свої становища!

Сам вибіг на скрай кушів і пильно вдивлявся в полудневому напрямі — — Забажав очима пронизити темінь — — Там, в пітьмі прокрадалася потвора морду...

Та нічого не доглядив сотник. Знать панцирник ще далеко. Тільки ледви помітне ломотання здрігало тишиною ночі.

Застигли вояки при скорострілах. І собі впили очі в тьму. Тіла напружились від дождидання й уваги.

Місяць неповоружно приглядався — — І пісня бору урвалася — —

Гнітучо стало...

Повстанця оставили самого.

Без сторожі...

І навіщож? Донос здійснився.

На команду сотника, — коли вояки поприлипали до своїх становищ — і повстанець спершу метнувся в напрямі причаєної розстрільної, та зараз спинився.

Погірджливим поглядом зміряв відходячого сотника Дутка й поволи відступив на бік.

Ще дужче закутався в нагортку. На чоло глибше натиснув шапку. Враз здрігнувся з нагального омерзіння.

Рука доторкнулася петлі... Шорсткої, вюнкої... Метким рухом скинув її парень зі себе.

А ломіт наближався — — Щоразто голосніше,
ширше — — Як табун розгуканих стихій...

І розяснила невисказана втіха похмурі черти лица
повстанця.

— Вкінці! — наче відітхнув.

Пестливим рухом стиснув рукоять кинджала. І знову
усмішка — — Така, що родить страх, давить невидною
рукою горло...

А на насипі з'явилися три постаті...

Стежники...

Ішли звільна, обережно — —

Що хвилини задержувалися й провірювали шлях
— — Бистро розглядалися навколо — — І вляли
підзорливі очиці в кущі — —

Та нічим не зраділись причасні галичане. Наче
в землю вросли. І віддих в собі заперли — —

Кров ударила до висків повстанця — — Трівога
й непевність загуготіли молотами — —

— Що буде, як стежники наберуть підозріння? Як
захочеться їм перевірити кущі?

Пальці парня вжерлися в землю — —

Враз ворухнулися стежники — — Порозумілися
— — І котячою ходою подалися далше — —

Глибоко відітхнув повстанець.

Гомін зростав — —

Важке, спрацьоване сопіння — —

Гуркіт заліза — —

Натягнулася шия повстанця — — Очі, як штики...
Тіло дріжало з нетерплячки — — Уха жадібно ло-
вили згуки — —

— Скорше! Скорше! — рипів мізок.

Враз новий неспокій майнув по блідому обличчі:

— Що буде, як четар не в пору натисне гузик?! Як विकіп не в пору провалиться під колесами потвори?!

Наче вжалений повернувся парень до четаря. Та зараз успокоївся. Постава молодого старшини розвіяла всякі сумніви й побоювання.

Різкий профіль обличча Букатовича, розяснений стальними проміннями місяця, пишно кроївся на темному, загадочному тлі літньої ночі. Черти лица закам'яніли у розкішній увазі. Важкий, сталевий шелом дещо пригнув гордовиту голову галицького Сина...

І на момент злагідніли пронизливі вогні в зіницях повстанця... Війнули пестливим теплом... Заокруглилися завзяті, местні черти... І піднялася ритмікою віддиху широка накидка на грудях...

— Увага-а-а! — протяжливо процідив сотник.

Досвідчений старшина старався злагіднити напружену хвилину дозидання.

Відітхнули вояки...

Та цей короткий висказ вмить остудив розморожені черти повстанця. Зішнурувалися невдоволенням брови... Вузкі, як мережка на весільному рушнику.

А з п'ятьми виповзла потвора — — Ліниво, обережно...

Так хиже звіря по грабіжній ночі вертає у свою криївку, наповнивши вічно голодний шлунок і заспокоївши кровожадні інстинкта.

Чорне, сталєне тілище важко дишло — — Могутня хода затрясла землю — —

Лячно стало — — Здавалося ось-ось бризньє вогнем... І запалить світ..!

— У-ва-га!

Ворухнулась неподвижна голова четаря й пильно

вдивилася на залізничний шлях — — Палець старшини
попестив гладкий гузик електричної батареї — —
Бистрі очі ще раз глипнули на хронометер — —

— По-зір..! — приказував сотник.

Нахилився четар — — Вагітно опер палець — —
— Раз — — Два — —

І задріжала земля нагим струсом — —

Причаїлася — —

І жбурхнула залізничним насипом під ногами потвори
в гору.

Наче плюнула!

Потужно, широко.

І протяжливим рокотом покотився по спині ночі
пронизливий грюхіт.

Зжахнулася сталева потвора. Скрипливо задержала
свій біг — — Наче зноровлений кінь, станула дуба.
І ригнула струями вогню й пари — —

Задріжало тілище в судорогах і вагітливо похи-
лилося на бік — — Та бунт проти марного кінця
ще не сконав. Захрипіли затаєні сили потвори.

Наче гимн!..

Останний, болісний рев!..

Крик непокори...

— — — — —
Втишилося — —

Сконала потвора...

На прорваному шляху товпилася пошарпана маса — —

У власній крові дусилася...

Це мільйони іскор дотлівали.

— — — — —
— — — — —

II

Сотникові Дуткові лящав ще в ухах динамітовий вибух. Гул нишпорив у мізку.

— Здоров! — усміхнувся й націлив дальничку на розбитий панцирник.

По насипі вешталась залога. Як мурашня на розри-
тому муравлиську.

— Хлопці, сальва в гору, на пострах!

Гримнули кріси — —

Людці біля панцирника придавилися до землі, поза-
падалися в череві залізної потвори.

— Здавайсь! — гукнув дужим басом сотник.

Глуха, вижидаюча мовчанка відповіла йому.

— Гаразд! — заговорив сотник.

І націлилися дула — —

— Стріль!

Грянула сальва. Одна, друга. Схопилися скоростріли.
Як діти-пустуни зайшлись реготом.

Не мовчали й більшовики.

Розгорілася пальба — —

— Четарю! — намагався перекричати грюхит стрільні
сотник. — Лівим крилом до наступу!.

— Приказ, пане сотнику!

І вихопився наперед:

— За мною!

Припадали, притишувалися до землі. Одну хвилину

тулилися до неї з німою, гарячою мольбою: Щоб захист дала, — й знову, як вірли зривалися вперед.

— За мною! — наглив четар й міряв очима віддаль.

— Ще кільканайцять кроків — —

А вониж вічністю..!

Не для одного...

— Вперед!

Відстрілювалися й вперто сунули на викіп.

Ще трохи — —

А ворог зрозумів намір і подвоїв вогонь — — Хвилинами здавалося, що скоростріли подавляться безперервним бреханням.

Що хвилини хтось охнув — — Болісно, глибоко... І не піднімався більше... Застигав, притуливши уста до рідньої землі...

Останній поцілуй...

Не вважав четар на втрати. Знав, що з панцирником треба скоро покінчити, а то, щоб ворог не поспішився з підмогою...

І пер вперед на чолі розстрільної.

Ще кілька кроків й скриються за насипом. Тоді...

Враз пекольний розрив струснув повітрям — —! Струї вогню розприслися над головами наступаючих

— — Повінь полумя назустріч — —

— Ух!! — звалився на землю четар.

Тільки руками затріпав, наче опертя шукав. Покоївся розбитий шолом.

Застигли на своїх місцях вояки — —

Трівога затліла — —

І знову море вогню!

Знову заглада!

— Пробі!! — кинулися вояки до втечі.

Затріюмфував ворог картачами — —

— Смерть! Смерть! — ревіли відступаючі.
Наосліп кинулися в кущі.

Враз, як зява велитня, станула перед ними гранітна
постать повстанця.

— Труси! — гукнув. — Вертайсь!!

І підняв покинений кріс — —

— За мною!!

Міць незломної волі закипіла в приказі.

Очунялися вояки.

— Слава! — й жбурхнули стихією за новим провід-
ником.

Щоб неславу затьмити...

По хвилині розташувалися на викопі — —

— Брр! — здригнувся один з вояків. — Гарячо
було...

Та зараз затих. Повстанець холодним поглядом зам-
кнув йому уста.

А боротьба не вгавала. Сотник з переду заїло
острілював — —

Большевики сипали картачами — —

— Гранатами їх! — гримнув повстанець.

І заджижчали залізні галушки — — Почали герць
— — Грімко розприскувались поміж румовищами пан-
цирника — —

І, наче на закляття, втихли ворожі стрільна. Над
чорною масою побороної потвори замигтіла біла плахта.

— Слава! Слава! — прийняли її витязці.

— Не стріляти! — почувся дужий бас сотника. —
Огонь здержи!..

Та годі відразу спинити розбішені руки. Ще хви-
лину металися розіджені кріси. Ще кілька гранатів
злетіло на голови залоги панцирника.

— Слава! — широко розпливалося.

— Стій! Стій! — пролітаючи вздовж розстрільної
кричав сотник.

— Слава! — витали його вояки.

І замовкли убийчі знаряддя. Як зпід серпанка вину-
рилися зойки й стони ранених.

— — — — —
А біла плахта невинно кивалася.

Просила пощади...

Зі стирти румовища виповзла постать парламентаря.
Висока, широка в плечах, а скулена, як збита собака.

Піднявши руки в гору боязкою ходою зісунулася
з насипу.

Вийшов напроти сотник.

— Здрастуйте — привитав його большевик придав-
леним голосом.

Сотник проложив пальці до шелома.

— Я командір броневика: »Красная Рассея.«

— Сотник Української Галицької Армії, командант
першого пробоевого куріня.

— Галічане... — промимрів до себе командір.

І розяснилося його обличчя. Простувалася зігнута
постать.

— Здрастуйте! — повторив вже певніше. — Мене
вислала залога панцирника з уповноваженням заклю-
чити з вами перемир'я...

— Що?! — перебив йому, своїм ухам не довіряючи,
сотник. — Що?!

— ... перемир'я...

— Ха-ха-ха! Я вас усіх, як щурів!.. — й весело,
заходячись сміхом, завернув до своїх.

— Таваріщ старший, падажді! Не гарячкуйся! —
злякався командір.

— Нічого мені ждати!

— Ми піддатися хочемо!..

— Так говоріть — задержався сотник і гостро:

— Безпроводочно зложити зброю і вийти обеззброєними на поле!

— Значиться, ми останемо як полонені?

— Так, після загального, воєнного закона.

— Ви запевняєте нам життя? — й мале ледви видне світло непевности заблисло йому в зіницях.

— Пане команданте, ви обиджаєте мене, нас, Галицьку Армію!

— Різне буває... — промимрів большевик.

— Досить, до діла! В несповна десять хвилин мусимо покінчити! — й певною ходою поманджав до своїх.

— Сотнику! — спинив його знову большевик.

— Чого ще?

— Між нами цивільний мущина...

І насупив старий сотник брови — —

— Що з ним зробите? — неспокійно налягав командір.

— Після закону стане перед полевим судом!

— Алеж...

— Досить! — заgrimав сотник і гнівним поглядом зміряв червоного.

Цей скулився й стрілою пішов до своїх.

— Розбишаки! — цідив крізь зуби сотник. — Мордувати вміють, а смерти на полі слави лякаються!..

— — — — —
— — — — —

Аж на виразний приказ сотника повздержав незнайомий парень скоростріл.

Відступив від нього й поглядом переповненим місним вдоволенням слідив сіру стирту розчавленого панцирника.

Сіріло вже...

Розступалися подвої літньої ночі — —

Поволі, наче зі жалем відвернувся незнайомий від погромної картини. Перед ним тягнулась дорога, якою недавно добували насип...

І згадалися!..

Різкі, мужеські черти...

Скорим кроком збіг повстанець з насипу й спрямував до місця, де впав четар.

Лежав, як зломана гилячка... Очі глибоко приплющив.

Підняв парень сталевий шолом.

— Собаки! — закляв, оглядаючи розбитий каск.

І нахилився над молодим старшиною — — Пильно шукав рани — —

— Що це? — дивувався.

Голова четаря була неторкнена. Тільки великий, синій мозіль...

— Ага! — розяснилися гострі чертилиця повстанця.
— Він приголомшений!

Безмірна радість захвилювала його грудьми.

І розіпняв четареві однострій. З кишені витягнув полеву флящину й обильно зросив виски непритомного.

Приклав до уст — — І зарум'янілись бліді, застигли щоки вояка — — Захвилювалися груди — —

— Прощай!... — прошепотів тихо, пестливо повстанець.

І відійшов. Поволі, ритмічно — — Враз дивна, безкрая мисль затліла в його мізку.

Задержався й розглянувся — —

Ніхто не глядів у цю сторону..

Легко підбіг до четаря — — Уважливо приглянувся йому — — Нахилився — — й притиснув до різбленого чола свої уста.

Ворухнувся четар — —

Щось замимрів й усміхнувся — — Як крізь гарний сон — —

Схопився незнайомий і скорою ходою поправцював до здобутого панцирника.

На недавньому боевищі заметушилися санітарі.

— Четарю! — припали до старшини.

Розплющив очі й всміхнувся:

— По-бі-да... — промимрів.

— Побіда, пане четарю!

— Сла-ва...

III

Похмуро сходив день над побідженими большевиками. Сумно, непевно порозсідалися на розвалених руїнах панцирника «Красная Рассея». Нетерпляче ждали командіра.

— Суета! — плюнув один армієць крізь зуби.

— Буде тобі суета, Гришка, якщо це повстанці!

— Ну то й що? — й двигнув плечами. — Пад стенку...

І знову плюнув цільно міряючи в скоростріл. На обличчю малювалась тупа рівнодушність.

— Пад стенку! — горячкувався товариш. — Певно, що тобі! Каторжник! А я... я жінку оставлю...

І осіяли сльози пухате обличчя.

— Діточки... — захлипав.

— Дурак! — заглумився Гришка й цільно оплював гарматне дуло.

Інші армійці байдуже очікували — —

— А можеб так... можеб... — замнявся цей, що вже оплакував себе.

Та ніхто не цікавився ним.

Ще дужче заогнилося пухате лице.

— Товариші, між нами комісар... — нагнувся до большевиків.

— Ну, то й що?.. — спитали байдуже.

— Можеб ми його проміняли за нас...

Гришка, що намірювався знову плюнути, повздержався.

— Ніби, як? — спитав.

Інші армійці й собі наблизилися.

Пузате лице підзорливо розглянулося й вперло каправі очі в перехилений вагон панцирника.

— А так... — почав. — Вишлемо делегата... Цей їм скаже, що він тут... Для них він »риба«... За те хай нас пустять... Згодяться... Певно згодяться. Таке не раз бувало...

— Дурак! — сплюнув Гришка. — Невжеж і »він« не в їхніх руках?

— Ну, ні. Він може переодягнутись в армійця...

— Ага!..

І кільканайцять пар очей впилося в двері закутого в залізо вагону. Тупі лица заіскрилися злобою... В декого уста ненависно всміхнулися...

— Харашо — захрипів Гришка. — Маладець з тебе, Вася!

І поплескав широкі плечі.

Пузате обличчя заясніло й ще дужче наповнилося кровю.

А очі армійців вперто держалися закутих дверей.

Там, як в огневотривалій касі, їхнє спасіння... Життя...

На боці стогнали ранені...

Від часу до часу протяжливо хрипіли конаючі...

— Командірі!

Звільна, наче з недовірям, відвернулися салдатські очі від дверцят вагону.

— Вася — просичав Гришка. — Ти пильнуй, а ми поговоримо...

— Харашо — відповів також стиха Вася й недовозначно підняв зі землі кріс.

А обличчя надходячого командіра сіяло, як той

місяць у ночі, що приглядався кінцеві залізної по-
твори.

Легкою, наче молодечою ходою, видряпався на насип.
— Таварищі, — загремів, — ружо далой..!

Враз, досі мовчазні двері перехиленого вагону,
з грюхотом відкрилися. В них, як зява докору совісти,
вихилилася червона, як грянь, драпіжна голова семіта.

— Таварищ командір, сюда! — заскреготіла приказом.

І погромна міць задудніла в цих трьох словах.

Вмить погасло ясне, скриваюче веселу несподіванку
лице командіра. Спинив свою бесіду й покvapною
ходою підійшов до комісаря.

— Ходи сюда, в середину!

Командір слухняно поставив ногу на перший сту-
пень. Враз станув перед ним узброєний Вася й спи-
нив його за рамя.

— Не спішися, покінчи передше з нами. Він поже-
— й маловажно моргнув на комісаря.

Замнявся командір.

Здрігнулося обличча комісаря. Грянь полум'ям жбур-
хнула. Малі, чорненькі очка грянули стрілами.

— Чого тобі?.. — прохарчів й хижим, метким рухом
висунув дуло револьвера.

Второпів Вася.

Скулився — —

Та лиш на часок.

Поволи, блідо всміхнувся:

— Товаришу комісар, розглянься..

Помимоволі зісовгнулися очі комісаря з армейця на
гурт большевиків — —

І вчитав з їхніх облич своє положення...

Поволі опустил узброєну руку й обережно, ступаючи
взад, скрився в нутрі вагону.

— Хе-хе-хе! — гонив за ним добрячий регіт Васі.

— Ну, командір, розповідай! — наче приказав Гришка, спльовуючи.

Большевицький старшина повернувся до гурту й, хоч у нутрі кипів бунт, різко кинув:

— То галичане..!

— Галічане!! — зраділи армійці.

— Харашо! Харашо! — затирали долоні.

— Зараз треба здатися..! — продовжав командір.

— Харашо!

— Усі військові будуть уважані за воєнних бранців..!

Життя запевнене!

— Харашо, товаришу командір! — одушевлялися армійці.

Вася забув про комісаря. Кинув кріс і пхався до командіра цілуватися.

— Товариші, а що зі мною буде?.. — забляло нараз несміливе питання.

Це комісар знову виповз із нутра вагону. Вже погас на його обличчю вогонь. Блідо-зелена тривога обдерла з покривала єврейську душу.

— ...що зі мною..? — цокотів розховзаною борідкою.

Байдуже звернулися до нього армійці. Двигнули плечами. Гришка цільно обслинив його обуву.

— Під суд... Полевий суд поставлять... — пояснив комісареві командір.

— Що?? Під суд?? — аж присів до землі комісар.

— Так казав їхній старший...

Не доповів.

Зі сторони галичан заторохкотіли кріси. Засвистали над головами большевиків кулі.

Знать сприкрилося ждати.

Заметушилася ватага большевиків. П'яний жах війнував на їхні мозги.

— Не стріляйте!! Не стріляйте!!

І здобувся Вася на геройство. Схопив жердку з білою плахтою й став нею вимахувати:

— Не стріляйте, браття!!

— Дурак! — сплюнув Гришка. — Тож за насипом! Не доглянуть!

Та помилявся. Стріли затихли.

— Скоро! Скоро! — скомандував Вася й, наче з прапором в руках, кинувся у напрямі переможців.

— Браття! Браття! — ніжно-приятно вигукував.

Кинулась за ним і решта, піднявши в гору руки.

Тільки комісар остався. Обережно, хитро розглядаючися, пустився в противному напрямі. Скулившись, пробіг кусник нагого поля. По хвилині занурився в корчах, що, гейби гребля, лучили ліс зі залізничним насипом.

І удалося.

Уся увага галичан звернулася на вибігаючу юрбу большевиків.

І весело занеслися сміхом переможці:

— Таки викурили заяців!

— Де там заяців! — спротивився десятник Кирпатий і повертів значучо носом. — Невжеж не чуєте, як від них заносить?..

— — — — —
А повстанець бісився. Припадав уже вдруге до кожного большевицького бранця й пильно приглядався в обличчя.

— Ні, не він... — шепотів неспокійно до себе.

Враз нова думка закітловала в його мізку:

— Де ранені?! Де ваші ранені, убиті?! — скричав до командіра.

— Побіля броневика...

Стрілою помчав парень до насипу.

І переглянув — —

Нахилився уважливо над кожним, покрученим при-
смертними судорогами, трупом — — Заглядав у скрив-
лені, замаргані кєрвавою піною обличча — —

Надармо.

Метнувся між руїни панцирника. Залазив у кожну
прогалину — — Перешукав похилений вагон — —

Надармо.

— О-ох-х! — захрипів.

І опустив безсило руки — — Похилив голову на
груди — —

— Знову надаремно.. — прошепотів. — Знову ви-
ховзнувся.. А може... Може... — зродилась нова мисль.

І наче струснув зі себе недавню слабість. Помчав
з поворотом до гурту полонених, що, наче барани, тов-
пилися на одному місці.

Лискучим, різким поглядом обкинув юрбу — —
І повздержав зір на Васи — — Хижим скоком опи-
нився при армійцеві й схопив його за груди.

— Говори правду! Чуєш? Правду! А то... — й лиснув
перед заляканими очима большевика кинджалом.

— До-о-бре...

— Був між вами комісар?!

— Був...

— Рудий єврей?!

— Так...

— Де він?!

Вася непряменно розглянувся навколо.

— З нами був...

— Брешеш! Нема його! — й націлився кинджалом.

— Пробі! Ваше високо-благородіє!.. — зарепетував
Вася.

— Говори!

— Не знаю... Він з нами був... у вагоні...

І заломалися зі страху під большевиком ноги. Багряне, пузате обличчя напрасно поблідло. Затяжів у руках повстанця — —

— Скотина! — заляв парень й гепнув армійцем до землі.

Лискучий кинджал сховав під полу.

І станув перед гуртом:

— Слухайте! Хто видасть мені цього комісаря, тому дам тисячу карбованців! — і високо війнув жмутом грошей.

Заїскрилися голодом зіниці большевиків — — Пальці хитро скрутилися — — І стали між собою переглядатися — — Один другого питає — —

— Дві тисячі! — підніс ціну повстанець.

— Не знаємо ваше... — жалісно заскрипів Гришка. Захитався парень.

— Пять тисяч!.. — ще промимрів.

Безнадійно.

— Не знаємо... — скаржилися большевики й очима пожирали жмут грошей.

Гришка поволи, незначно став присуватися до повстанця — — Зза холяви витягнув ножак — — Збудився інстинкт каторжника — —

— Стій! — гримнув вартовий і загородив йому дорогу.

Скулився Гришка, наче під ударом кнута. За спину сховав ножак.

— Давай її сюди! — зажадав вартовий галичанин і нахилив штик.

Большевик поволи, зі жалем розпрацьався з ору́ж-
жам...

А повстанець хиткою ходою повернув до панцирника. При ньому застав сотника Дутка з кількома вояками.

— Швидше! Швидше! — принаглявав старшина вояків, що пильно зливали останки броневика нафтою.

— Щож ти, хлопче? — звернувся сотник до повстанця. — Де твій вибранець? Ти хотів з нього гостинця мати?

Здрігнулася струнка постать:

— Сотнику, він утік!

— Хто такий?

— Цей... Моя нагорода... Комісар...

І розяснилося в голові Дуткові. Згадалася розмова з командіром про цивіля...

— Четарю! — гукнув. — Зараз пошукати мені між бранцями...

— Шкода — перебив йому повстанець. — Утік...

— Коли?! Куди?!

Повстанець двигнув плечима. А четар задумчиво тер чоло. Щось пригадував собі — —

— Сотнику... — заговорив непевно. — Я бачив цивільного...

— Де? Де? — скочив до нього повстанець.

— Тудою втікав — вказав четар на корчі. — Я саме тоді пробився з омління... Бачив, як крізь серпанок... Нікого близько не було... А ноги мене не слухали...

Оправдувався. Сором витиснув на бліді щоки рум'янець...

Сотник націлив дальничку на куці — — Простежив їх вздовж раз, другий — —

— І слід застиг... — прошепотів й відложив від очей дальничку. — Ти куди?! — закликав до повстанця, та цей, обзираючи пильно корчки, ходою гінчої собаки пустився в напрямі ліса.

— Четарю! — гукнув сотник.

— Пустить його, пане сотнику... Треба додержати слова...

— Очевидно... Та він дивний...

— Таємничий... — додав і своє четар.

— Та відважна, нужда! — скінчив рідкою похвалою Дутко й звернувся до вояків.

— Гайда, підпалювати!

Четар довго стежив струнку, таємничу постать придніпрянського брата — —

.

Сонце росу кінчало випивати, коли галицька сотня вузкою кольоною спрямувала на полудне...

На Проскурів... Щоб злучитися зі своєю бригадою, яка нестримною силою перла на Староконстантинів.

За сотнею, як старинна офіра, палахкотів большевицький панцирник — —

Високим, рівним стовбуром піднімався дим — —

IV

Стомлені коні що хвилини потикалися. З ніздер обривалися клапті піни.

— Чорт! — заляв один вершник і звернувся до сусіда. — Максиме, якщо не спочинемо хоч годину, то коні не видержуть...

— Що діяти?! — двигнув товариш плечима. — Отаманові спішно... — й вірним поглядом попестив вершника, що мчав попереду.

За ним, як крила повівали широкі рукави перекиненої через плече накидки. Чорні, вітрогонні...

— Сокіл..! Сокіл..! — одушевлявся Максим.

— Ти все своє — нетерпелився товариш. — А то звернувби увагу.

— Чого ти, Іване, настаєш? Невжеж не знаєш, що пильно нам злучитись зі своїми?

— Чому не знаю! Та, бачиш, якщо коні падуть, ні трохи скорше не прибудемо.

— Ет, мовчи, а то, як почує... Горячий наш отаман.

Невдоволено похитав Іван головою. І ще більше похилився на вороному. Щоб легче було.

— — — — —
Під малим горбком звільнили коней.

— Максиме, а цей рудий єврей?.. — заговорив знову бесідливий Іван.

— Втік, песій син! — заляв Максим.

— Невжеж характерник? — і засміявся.

— Жартуєш! А, знаєш, що й я не раз так думаю?

— Колиб мені попався! — погрозив Іван.

— Тю, сердего, він радівби в твоїх руках, та перед отаманом втікає.

Добилися горбка. В долі заперлився Случ — — При шляху, над річкою гудів млин — —

— Гайда! — різко підогнав коня отаман.

— Гайда! — рванув за ним Максим.

Стиснув й Іван вороного:

— Гей! — і помимо волі оглянувся.

І вмить повздержав верхівця. Очам не вірив. За ним в бовдурах порошу, гналися вершники. На довгій списі кервавися червоний прапор.

— Большевики!!

І штовхнув вороного. Як вітер помчав за товаришами.

— Отамане! Большевики!

Зарили копитами коні.

— Де?

— За оцим горбом! З пятьдесятка їх!

— Не додержимо. За мною! — й спрямувався до галасливого млина.

— Горячо буде... — промимрів Іван і зручно відопняв зі сідла кріс.

Впали на вузке, засмічене подвіря. Наче купі скопилися зі сідел.

— До середини! З кіньми! — приказував отаман.

— Мельнику! Мельнику! — закликали голосно, стараючись перекричати гуркіт млинового колеса.

— Чого вам, хлопці? — вийшов назустріч старенький млинар.

— Мерщій помагайте двері заложити!

Дідуньо вибалушив очі.

— Та що вам..!

— Не розбалакуйся! А то й тобі большевики..!

Наче закляття висказали.

Засвітилися в старого очі зловіщою погрозою. З нечуваною у його віці силою став зносити всяке приладдя.

— Мішки з мукою? Де вони?! — звернувся до нього отаман.

— Було колись... — всміхнувся дідусь.

— А щож мелеш?!

— Так... Щоб не забулося... Стільки літ звик прислухуватися... — й залюбки насторошив слух.

Всміхнувся отаман, та не було часу на бесіду. Стрілою метнувся на вишку.

Наближалися — — Різко метався багряний прапор — — Окружена вершниками підскакувала повозка зі скорострілом — —

Затьмарилося весняне обличча отамана.

— Не переборщив Іван... — прошепотів до себе. — Їх таки з п'яťдесятка...

— Отамане... — почув за собою.

— Що? — й різко вдивився у вірні зіниці Максима.

— То дарма — продовжав Максим і вказав рукою на шлях. — Не подолаємо їм... Треба...

— Що треба?

— Хитрощів хапатись...

— Гаразд, щож ти старий лисе придумав?

Максим вдоволено всміхнувся:

— Я з Іваном в ріку... А ви за дівчину...

— Що-о?

— А так, знову переодягніться в дівчину...

— Невторопо! — гримнув отаман і грізно лиснув чорними зіницями. — То вас мають повистрілювати, а я..!

— Паннунцю, то для вашого спасіння...

— Мовчи! Раз казала тобі забудь про те, що було колись, а то... — й зачорніла дулом револьвера.

— Приказ!

— Станеш біля цього віконця й кожному напасникові, що наблизиться до містка, випалиш в лоб!

— Приказ.

— Іване!

— Слухаю!

— Ти при другому вікні! Вам чого дідусю?!

— Можеб й я на щось...

— Гаразд, ось вам моя рушниця, а справно ціляйте!

— Го-го-го! Не знаєш ти ще, хлопче, старого Кузьми!

І певно, наче парібок, прицілився з кріса — —

— Прапор, як віщун заглади — — Червоний, кривожадний — —

— А диви! — всміхнувся старий мельник і потягнув язичок.

Гримнув стріл!

Захитався прапор й конвульсійним рухом похилився вниз.

— Славно! — гукнули повстанці.

Спинився большевицький загін.

— Пали! — приказав отаман.

Переразливий крик відповів з долини. Три ворожі вершники скотилися з коней. І розприслася ватага. Висококом помчала двоколка назад.

— В коней! Мерщій в коней ціляти! В ці, що при повозці! — розгорячувався отаман.

Та пізно вже було, Двоколка скрилася за горбок.

— Дасть вона тепер нам — прошепотів Максим і жалісним поглядом глипнув на молодого старшину.

— Хлопці! — заговорив дідусь і підозріло зазирнув у лице отамана. — У мене човен...

— Гаразд! — зрадів отаман. — Веди!

— Та воно мале... Лиш на двох...

Отаман гнівно пристанув:

— Говори відразу, що годі! Бо ми лиш в трійку!

— Отамане! — прошепотів Максим. — Плиньте з Іваном, він добрий весляр, а я свою стару штуку...

— й згідливо всміхнувся.

— Ні! Або всі, або... А щож дідусь?

— Я дитино? Що мені? Чотири дошки...

Враз різко затарахкотів скоростріл. Наче горох покотився по блясі...

Ізза горбка, розстрільною наступали червоноармійці.

— До вікон! Цільно стріляти! — скрикнув отаман.

Довгим, плоским вужем-гадюкою плелась ворожа розстрільна — — Без огляду на цільні вистріли невпинно наближалася — — Ізза укриття заїло брехав скоростріл — — Цілими пригорщами куль кидав у малі віконця млина — —

— Ох! — закрутився нараз дідусь і гепнув на долівку.

Похилився над ним отаман.

— Пращай-те, хлопці... — прохрипів уміраючий.

Отаман стиснув його долоню.

— Пращайте... — і підніс вільний кріс.

— Отамане, набоїв не стає! — з розпукою закликав Іван.

— У мене ще кілька — й кинув їх товаришам.

Відстрілювалися лиш час до часу. Пильно брали на ціль...

А ворог наближався — — Вже продудніли по містку — — За хвилину застукають до дверей, окружать млин...

— Хлопці! — скрикнув отаман. — На коні й у воду! Перепливемо!

— Отамане! Вистріляють нас як качок! — завважав Максим.

— За мною! — й схопивши свого коня за важки підпровадив його до задніх дверей.

Широко туркотіло млинське колесо — — Кручею вертілася вода — —

Занепокоївся кінь — —

— Отамане, бери мого вороного! Він звиклий до води! — закликав Іван.

— Ні, я на своєму...

— Та кінь з видимим острахом подався взад.

— Іване! Вперед! — взявся на спосіб отаман. — Мій піде за твоїм!..

І жбурхнула вода під вороним.

— Гей! — скрикнув отаман на свого й штовхнув його острогами.

Відважився кінь.

Висока струя води піднялася над старшиною.

— Максиме! — гукнув з води.

— До побачення, отамане! — відповів Максим. — Я ще відстрілюватись буду, а то щоб вас не помітили.

І не слухав уже накликів старшини. Обережно виглянув крізь віконце.

Большевики здивувавшись тишині несміливо наближалися — —

— Гурра!!

І гепнули об слабкі двері прикладами.

— Запізно вже.., — прошепотів Максим і позбавши кріси метнув ними у воду.

— Так... а тепер...

Скорою ходою наблизився до коня — —

— Овва! — й сплеснув долонями.

Верхівець сумно, тяжко понурих голову. З правої, передньої ноги спливала кров... Оторопів на хвилину повстанець — — А двері під ударами ворогів уже подавалися — —

— Остаються хитрощі... — подумав Максим й миттю подер на собі одежу.

З кута витягнув лопату й хильцем виповз на замкнене подвіря.

— — — — —
З вереском вдерлися большевики до млина. Розбіглися по усіх кутах шукаючи оборонців. Звитязно зареготалися над трупом млинаря. Як пугачі в темну бурливу ніч...

— Шукати, вони певно на горі! — вигукував командір.

— Нема, товаришу!

— Шукати!

Кількох большевиків впало на подвіря.

— Стій! — і націлились крісами до Максима.

— Я-я сто-о-ю... — загикався повстанець.

Лице його викривилося страшним спазмом. Зі широко відчинених уст спливали соплі слини...

— Що ти тут робиш? — спитав його грізно командір.

— Мо-о-ги-и-лу-у ко-о-па-па-ю...

— Могилу?

— Та-ак...

— Навіщо?

— Для-я бурржууївв...

Вдоволено всміхнувся армієць.

— А ти хто?

— Я-я Йо-йо-ся...

— Йося?

— Е-гежж...

— Ти чув стріли?

— Чуув...

— Хто тут в млині?

— Бур-бур-жу-уї...

— Де вони?

— Я-я-я... — зацокався ще дужче Максим, шукаючи в голові викруту.

— Товаришу командірі! Товаришу командірі, мерщій сюди!

Командірі з арміїцями кинувся до воріт.

На березі, над рікою, стояв гурток большевиків. Поміж ними лежав стрункий парень. Одежа його спливала водою. На боці вдоволено отрясався з води кінь...

Максим з лопатою в руці потинявся за командіром. Дивне прочуття непокоїло його...

Наблизився до громади — —

Перемочений парень саме піднімався — —

— Отаман! — скрикнув Максим, та зараз опанував.

На щастя уся увага большевиків була звернена на бранця.

— Ти хто? — спитав парня командірі.

Отаман згiрдливо відвернувся.

— Хто ти, питаю?! — скрикнув удруге большевик.

Отаман мовчав.

Командірі вихопив ізза холяви чобота нагай і грізно наблизився до отамана. За ним, як тiнь, станув Максим. Міцно стиснув у руках лопату — —

Зазирнув командірі у чорні, лискучі зіниці — —
І здивовано оглянув постать незнайомого — —

Мокра одежа поприлипала до стрункого тіла. Гнучкий стан різьблено заокруглився.

— Товариші! — захрипів утіхою командір. — То «девушка»!

Заіскрилися очі армійців. Брудні, похитливі погляди поприлипали до, наче обнаженого, тіла дівчини.

Опустив командір нагай. Сховав назад в холяву. І сунувся у вічі — —

— Не бійся любонько... — й простягнув до лица дівчини шорстку долоню.

Попестити хотів бліді щоки...

— Геть! — відскочила отаман-дівчина. — Геть, а то...

І лиснула кинджалом.

Подався взад командір. Стиснув п'ястуки.

— Кусати хочеш?! — заскреготів погрозою.

Та враз занісся сміхом.

— Ха-ха-ха! Дівчини злякався!

І нечайним, хижим скоком метнувся на дівчину. Рукою схопив за стан — —

— Не страш, голубко, не страш... — і другою рукою намагався вихопити з руки дівчини ножаку.

Громада армійців з насолодою приглядалася дивовижньому змаганню.

Максим знову міцно стиснув лопату й став її поволи підносити — —

Враз скрутилося вюнке тіло дівчини в обіймах командіра, зігнулося дугою — — Лиснув кинджал й командір, наче громом ражений, звалився на землю.

— У-у-у!! — заревіли большевики, й наче розюшені вовки, кинулися до дівчини.

Десятки рук схопили вюнке тіло — — Викрутили з поміж пальців ножаку — — І безмилостиво стали обдирати з одежі — —

— Давай її! Давай! — ревіли ті, що не встигли були дотиснутися до жертви.

— Пропала!.. Пропала!.. — шепотів Максим.

Та очима шукав ще спасіння — — Вже заміряв кинутися з лопатою на розбішену юрбу, щоб й собі згинутися, та сила волі відкидала нерозумний намір.

— Згинеш, та її... її.. Вонаж дівчиною..

І спинив безрадний погляд на двоколці, на якій чорнів скоростріл — —

І мигнула думка — —

Скорою ходою пустився до повозки й націлив скоростріл на метушливу юрбу — —

— Хай згине, — завзявся — та не попаде їм живою!..

Враз на шляху заторохкотів мотор — — Ізза горбка викотився самохід — —

Повагом задержався побіля млина — —

З нутра видістався військовий старшина. За ним, як тінь, виповз скулений чоловік в чорному пальті.

— Що тут діється?! — гримнув старшина.

І перекричав могутнім басом рев юрби.

Спинилися простягнені, жадні руки армійців — —

— Де командір?

Ніхто не обзивався. Застигла банда в наглому, нечаянному переполюсі.

— Чого мовчиш?! — скричав старшина до першого з краю армійця. — Відповідай!

— У-би-тий... — витряс зі себе армієць.

І розступилася громада.

На землі валявся стоптаний і понівечений труп командіра — —

— Тут битва була?

— Так, ми допали трьох повстанців...

— Де вони?

— Одного убили, один втік, а один тут...

— Де він?

— Ось тут. Держимо його...

Розступилися перед старшиною большевики.

І глянув — —

Одежа пошарпана на клапті... Де-не-де світилося біле тіло... Руки, схрещені на грудях, придержували опадаючу одежу... На нагому, білому рамені різко відбивалися криваві смужки...

— Хто ти? — спитав старшина.

Чорні, великі очі глянули глибиною погорди. Пишні, пурпурові уста згрядливо скривилися. Тільки груди хвилювались бурею недавньої боротьби.

— Товаришу командір, я її знаю! — звияжно заскреготіла чорна тінь.

— Хто вона, товаришу комісар?

І випростувалася скулена постать комісара. Руда борідка пишно затряслася.

— Це давня буржуйка... Донька поміщика... Тепер отаманша повстанців...

— Розстріляти! — коротко приказав старшина.

Армійці кинулися до крісів.

— Товаришу командір, — нахилився до уха старшини комісар. — Це ватажок повстанців... Нам треба деяких вістей... Можнаб усе довідатися...

Замислився старшина.

— Дійсно! Візьмемо її зі собою! — й звернувся до большевиків: — Кінчати тут діло!

По хвилині заторохкотіло авто й вкрилося серпанком пустого пороху.

— До чорта!! — кляли большевики. — Такий кусень втратили..!

— Ги-ги-ги! — біснувато реготався Максим.

— Мовчи, дурню! — гримали на нього большевики
й грозили побиттям.

Змовчував, та лиш на хвилину.

Побідно вимахував лопатою.

— Кінчи копати могилу! — приказували, стягаючи
своїх убитих.

— Ги-ги-ги!! — співав Максим погибшим останню
пісню..

V

З гуркотом зачинилися двері вязниці. Неприємний сморід вдарив у ніздря дівчини. Сморід, який родить неволя поміж своїми вогкими стінами.

Гордо випростувана досіль постать дівчини зламалася. Безкрайно втомлена упала на стирту вязенного гною.

Тіло наболіло від побоїв.

Омлівало...

В мізку клекотіло зневіря...

Тільки в душі палахкотів бунтарський вогонь.

— Не датися!

І стиснулися завзяттям багрянні уста...

Крізь мале, закратоване віконце, що під мокрою стелею, пробивалися промені дня. Наче зза світу втискався широкий гул... За дверями вязниці дудоніла одноманітна хода.

— Вартовий... — міркував мізок дівчини.

А члени тіла так розкішно почувалися. З насолодою витягалися на гною, наче на пуховій, білій постелі. Очі мимоволі заплющувалися — — В грудях стихав крик бунту — — Мізок, як бабуня, що казки шепоче до сну — —

— Та він, комісар, тут... — шепотіли вдоволено уста.

Щораз тихіше...

— — — — —
— — — — —

— Гей, чуєш?! Вставай!

Схопилася на рівні ноги:

— Чого тобі?!

Заросле, наче медвежа пика, обличча грізно стрельнуло очима.

— Мовчати! Виходи!

За дверями ждали ще три армійці. Цікаво глянули в лице дівчини.

— Хароша! — цмокнув слинявими губами найблизчий.

— Ти, Федя, не підкопирсуйся — воркнув волохатий большевик, — а то... Знаєш командіра? — й значучо моргнув високими бровами.

— Чорт!.. Герман!.. — промимрів ласий на дівчата Федя.

В голосі його клекотіла расова ненависть...

— Ну, ступай! — скричав до дівчини.

Пройшли довгий коридор. Холодний, як зімова ніч...

— Сюди, сходами!

І станули перед дверима.

— »Ревком«... — встигла прочитати дівчина.

Та зараз пхнули її до середини.

Сірий дим верстами стелився. Тяжкими, душливими сувоями пхався до відчиненого вікна. Крізь них, як крізь осінню мряку, метушливо пропихалися червоногвардійці.

— Ну, чого стала?! Ступай! — grimнув на дівчину конвоевий.

Скорою ходою пройшла велику кімнату. Очі привних байдуже по ній сховзлись.

Знову двері.

— Сюди! — пхнув її вартовий.

За плечима, у великій кімнаті, гуділо, варилося. Наче у вулю, в якому матка погинула...

Низький бас витягав безсоромні, гідкі пісні... Що хвилини, як пекольний супровід, вибивалися про- низливі, дикі верески... Кипіло в них найнизчою жа- добою, найбруднішою пристрасстю...

Розглянулася дівчина — —

Вартові позістали за дверима...

Мала, сіра кімнатка... На стінах густо географічні карти... В куті залізна каса... Вояцька шинеля на дов- гому загнутому цвяхові... Великий стіл побіля вікна... Увесь закинений паперами...

Більш нічого й нікого...

Тихою, проворною ходою присунулася дівчина до стола — —

Глипнула оком — — Здрігнулася від несподіванки й припала до одної картини.

— Плян!.. Наступ!.. На Старокон...

Урвала. За протилежними дверми зазвеніли остроги. Різко, мірено — —

Зручно відскочила дівчина від стола. Зі жалем пра- щалася з картиною.

Рипнули двері — —

Понурила голову й серпанком довгих вій присло- нила вогонь зацікавлених зіниць.

— — — — —
Не піднімав голови. Нишпорив у паперах. Перестав- ляв мапи. Що хвилини поправляв наносники.

— Ти »бандіт«? — кинув нечайно.

Твердо загомоніло питання.

Спокійно вдивилася дівчина в русяву голову боль- шевика.

— Повстанець.

Зморщилось чоло червоного старшини.

— Все одно. Ватажок?

— Отаман.

Здрігнувся діткнений гармонією її голосу.

Далекий спомин замиготів... Розяснилося невидимим
лучем лице...

— Teufel! — заляв стиха.

Дівчина цікаво впялила очі в його обличчя — —

І в ній зашепотіло...

— ...Давно... Давно...

Та большевик вже опанувався.

— Знаєш, що тебе жде?

— Знаю.

— Та, коли подаш мені правдиві відомости про
становища галицьких частин то...

Говорив ломаною й силуваною російщиною. Що
хвилини зацокувався, шукав відповідного висказу.

— ...то помилуємо... Воля й ласка Люду безкрая...

Засміялася. Коротко, вривчасто. Побідний гомін сміху
затулив уста червоному...

— Herr Baron...

Схопився, наче опарений. Наносники упали на стіл.
Непевною ходою наблизився до дівчини.

— Mein Gott! Sie?!

— Я, бароне Рудольфе.

— Fraülein Соня!.. Fraülein Соня!.. — й дрозжачими
пальцями придержував наносники.

І знову засміялася. Знанням, незабутнім сміхом. По-
тряслася в підвалинах душа німця — — Відтаяла
давнина у вояцькому серцю... І захотілося кинутись до
стіп цієї обідраної жертви...

Вже наблизився — —

За стіною, за дверима гуляла розпустний танок пісня —

— Як обдерта з одежі проститутка...

Очунявся... І пусто, банально:

— Як ви тут попали?..

Знову всміхнулася. Пишно лиснула мережкою білих зубів. Як молода львиця...

— Зовсім просто: Війна.

Очами став блукати по її постаті — — Спинився на нагому, подряпаному рамені. Глибоке співчуття, жаль розм'ягчили тверді черти його обличчя.

— Соня... — почав, та враз затих.

За протилежними дверима дудніла хода.

Щораз ближче — —

— Я... вас... врятую... — прошепотів вривчасто й при-
скочив до стола.

Задріжали двері. Наче з одвірка вихоплювалися.

— Товаришу — заскрипів голос входячого. — Вже скінчив?

— Ще ні, товаришу комісарю. Ще ні... Знаєте, дуже важні вісти подала мені ця дівчина! Неоцінені! Мушу ще багато від неї скористати!

А Соня горіла.

На вид комісаря її обличчя викривилося страшним, местним спазмом. Грудь затряслася борвієм. Малі п'ясточки, то затискалися, то, наче кігті вірла, готовилися схопити добычу.

— Ге-ге-ге! — наблизилося до неї вогняне обличчя.

— Змягчіла! Да, да, з нами не порадиш! Правда?

І гидка, козяча борода єврея присунулася глумливо до її лица.

Не стерпіла. Лискавкою грянула п'ястучком в малі, чорненькі очка.

Покотився комісар й заревів з нестерпного болю. Хижим, безтямним рухом вихопив з кишені бровнінг.

— Ти..! Ти..! — й потягнув язичок.

— Геть! — скрикнув барон Рудольф і підбив націлену руку комісара. — Геть! Яким правом?!

Грянув стріл. Куля опинилася в стелі.

На гук вистрілу влетіли в кімнату большевики. В одній хвилині наповнили її.

— Що сталося?! Що?!

— Геть! Marsch! — кинувся до них німець.

В руках стиснув грубу трощу — —

— Abtreten!!

Поволи, крок за кроком подалася череда за двері. Комісар вже очунав. Хустиною задержував кров, що тиснулася з носа.

— Да, да, — звернувся до німця. — Твоя правда, товаришу. Цеб за скоро було... Пожди! — ненависно кинув Соні.

— Ви мені, комісарю, перебили працю! Я звернуся до »главковерха!« — дудонів німець п'ястком до стола. — Сторожа! Гей, сторожа!

Зза відхилених дверей висунулася дика голова армійця.

— Ні! — й твердою ногою прискочив до дверей. — Люн-тсон! Товариш Люн-тсон!

З юрби виступила низька, та плечиста постать китаїця.

— До в'язниці цього бранця! Сторожу поставити з твого відділу! Нікого до келії в'язня не допускати! Чуєш? Нікого!

— Халясо, товаліш. Халясо... — притакував шепеляво китаєць.

— Сьтупай — добре-ласкаво звернувся до Соні.

Горда, невгнута постать звернулася до дверей.

— До побачення мадам Соня Теодорівна... — заглумився комісар.

Здрігнувся німець:

— Ви її знаєте?

— Чи знаю?! Ха! ха! ха! Це моя давніша любка!
Дрожа огиди сіпнула шкірою німця. Блідо-синіми очима зміряв відражаючу постать семіта — —

І нагла веселість схопила його. Голосно, широко зареготався.

— Чудно! Ха-ха-ха!

— Правда, гарна? — тріумфував комісар.

— Вона, так, але ви при ній... Ха-ха-ха! — й вітверто розглядав його козячу подобу.

Аж захлиснувся комісар. Кров ударила йому до висків:

— Товаришу, ви забуваєтеся!.. — просичав грізно, ворожо.

— Ха-ха-ха! — не вгавав німець.

Закрутився семіт. Безрадно кивалась борідка.

— Я... Я... — й гримнув за собою дверима.

— Ха-ха-ха!! — гонило за ним, наче кнутом.

Спинився на коридорі й грізно-местно потряс пястуком.

— — — — —
По виході зненавидженого комісара барон Рудольф стишився.

— Verfluchter єврей! — закликав німецько-російською мішаниною й нервовною ходою зміряв малу кімнатку.

Вюном гнулась в його руках груба троща...

— Hil.. Мушу з ним зробити лад! Як смів назвати її своєю..! Brp!!

І зрівноваженою ходою підійшов до вікна — —
Впялив зір в угол будинку — —

Там в'язниця...

— Соню... Соню... — зітхнув.

І понеслась душа в давнину. Не так стару, як далеку, далеку...

— Врятую її!

VI

Ніч...

Не — тиха, мрійлива... Не — заслухана в мельодійну колисанку спочинку, а рвійна, бурхлива, злочинна...

Десь дикі верески, звірячі вигуки...

Десь плач, короткий, вривчастий, як остання просьба... й божевільний регіт...

Десь зойк, останній, хрипливий, як акорд при-смертньої прелюдії... й іржання кровожадної насолоди морду...

Десь вискіт знасилуваної жінки, розпучливий, обдертий... і придушене сопіння вдоволеної похоти...

А понад усе, поміж усім широке голосіння салдатської, ручної гармонії... Звуки її, як голос старої, сточеної гидкою, венеричною слабістю вуличниці... Безсоромно роззявивши гнилого рота й підкасавши високо спідницю хрипливо виводить салдатську мельодію, вертячи для принади обнаженням задом...

.....
Вслухалась Соня у бесіду ночі... Як у казку...
Страшно, морозну!.. Про розбійників...

І заскеміла дівоча душа. Рванулося серце безкрайним бажанням.

Захотілося..! Захотілося мати вогненну пугу й оці маси азіятицького Сходу прогнати з рідимого краю..! Прогнати геть, в медвежу, російську колиску-гавру Москву й стати на сторожі рідних країн, та всякі

замисли заборчого наїздника повздержувати грімким ударом в малі, кєрєаві очіці..!

Браз різка, крісова сальєа схопила дівчину з купи вязєнного гною на рівні ноги. Недалєкє, присмєртнє харчіння зморозило кров...

— Боже!.. — вихопилося з дівочих уст. — Морд! Морд!

І на сліпо кинулася пястуками до дєрєй. Задудоніли — — Глухо, могильно — —

І опала безсильно на долівку. Хоєа вєрєового не змїнялася — — Близька мовчанка свєрлом хрустіла в ухах — —

Тільки далєко, за мурами вязниці гармонія...

Усмирила нерви. Наглий бунт непєкірних сувєро скарєала:

— Цєж дїйсність! Нашєа дїйсність..!

І мислями перєтєрєсла випадки дня — —

Як докір совісті, станув перед очима Соні плян бєльшєвєцького наступу на галичан. Товсті, невмєлимі, чєрвєні чєртки в напєямі Старєконстантиновєа...

І вєдєтьсєя!

Нагально шулікою злєтить на голови братів їзза Збруча... Вєниж не спєдїєаютьсєя, щє самє в цьому районі розгромлєні бєльшєвєки поставлять опір...

— Мушу! Мушу його дїстати!

— Та як?

Самаж в тюрмі... Може завтра під суд та »пад стєнку«... Та барєн... Тільки він!.. Перєтягнути його на українську службу й разєм втікти...

— Так, він мені не опрєтьсєя!..

...Давно — — Щє тєді не гуляв свієвий гураган... Щєйно хмари збєралисєя — —

...Безжурно стрибала по розпалених, соняшними проміннями, пісках Рів'єри... Палкий вітер смалив її бойке тіло... Грався розкішними, чорними кучерями... Бездонний коханець, море, глибоко, безкрайно зітхаючи ніжно пестив її дрібні стопи... А громада молодих муштин нетерпляче, з напруженням ждала її приказів... І в менті сповняла її незаспокоєні ніяким божевіллям примхи...

...Раз розсердився дідух Вод... Запінився, котячи хмародерні філі... І гепав ними об тісні береги...

— Руді! — скликнула Соня до молодого поручника німецької армії. — Руді, я хочу бачити тебе в обняттях цих филь!

— Aber Fraülein...

— Що-о?! Барон Рудольф боїться..!

...Не скінчила, коли вже відважний поручник стрімголов кинувся в бурхливе море — —

...І бачила.

...Бачила боротьбу двох титанів — — Молодий старшина Армії Заліза й Стали не дав здуситись, змятись обіймам моря... Побідно розчавлював молодим, гранітним тілом гори филь...

...І, коли юрба очевидців ломала руки, кликала рятунку, Соня війнула білим платочком привіт — —

...Доглянув й з побідним окликом спрямувався до берега — —

...Вибігла назустріч:

— Руді! Мій одинокий Руді!

...Перед цілою товпою видців цілував її ноги...

— — — — —

Рипнули вязенні двері — —

Жовтаві проміні ліхтарні кинулися на липкі від гнилі стіни — —

— Fräulein...

— Це ви, бароне?

— Я приніс вам свою шинелю... Тут холодно...

— Спасибі... Дійсно змерзла... — й окуталася щільно.

Заіскрилося в сталевих зіницях німця милосердя — — Довго, добряче вдивився в дорогі черти — —

Приступила до нього:

— Бароне... Руді... Знаєте, мені тут згадалося... Усе там на Рівієрі... Я порівняла наше положення... Ваше там, а моє тут... І я тепер на таких бурливих, погубних філях... Та, чи в силі буду їм не датися змогти...

Оперла долоню об його рамя й пильно вдивлялася в зіниці — — Мякли, топилися — —

І поволі, ніжно взяв її долоню й притиснув з пошаною до губ:

— Ми ще не привіталися...

Всміхнувся. Без тіни огірчення, смутку.

— Я вас врятую.

Певно, без сумніву. Очі горіли силою.

— Добре, Руді, а ви?

— Що, я? — здивувався.

— Ви останете? Тут?!

— Очевидно. Тут мене треба. Працюю.

— Працюєш! Для кого? Для цієї банди каторжників! Для найбільшого бакцилю східної Європи, Росії?!

— Ні.

— Для когож?!

— Für Vaterland. Для Німеччини.

Просто, без пози.

Не зрозуміла Соня шляху політики. Двигнула плечима.

— Зближення Росії, якаб вона не була, до Заходу, зближення територіяльне це великий атут для Німеччини в будуччині — виводив німець.

— То не краще Україну двигнути?

— І ми передше так думали, та в українців за мале зрозуміння самодержавности.

— Виробиться...

— Так, колись — — Та час не жде. Ви вже дали нам докази, що з вами годі.

— Галичане... — гордо прошепотіла Соня.

— Ja wohl, та щож з цього, їх горстка.

— А чейже розбили большевиків!

— Мильно. Большевиків не розбили. Противно примусили їх взятися до організації. Пождіть ще трохи...

Соні згадався плян офензиви...

І постановила за всяку ціну дістати його.

Тимчасом старалася як найбільше розвідатися від большевицького старшини.

— Галицька армія наближається до Київа...

— І там стане. Там її кінець. Вона має хоробрих боевиків, та короткозорих полководців. Не розумію їх. На Київ йти! З горсткою! З обезсиленим вояком кидатися в рамена смерті! Нога ціла не вийде! Хіба...

— Що?

— Хіба антанта... Знаєте, невдовзі появиться новий ворог большевиків. Царський генерал Денікін. В ньому може бути ваш рятунок... Та Франція, Англія... — й глумливо видув губи. — Вони не мають найменчих понять про тутешні відносини. Ця їхня цілковита ігноранція згубить вас і Денікіна. Невдовзі Росія подасть сусідську руку Німеччині...

— А Польща? — перебила йому Соня.

— Polen? — й всміхнувся. — Там також забавка у вояка, в уряд... Вона що найбільше опізнить наші пляни.

Нахмурилася Соня. Знала, що слова німця не на

вітер сказані. І якась знеохота до нього відсунула її на бік. Витягнула нетерпляче свою долоню з його рук.

Враз грімка сальва зірвалася на коридорах вязниці.

За нею друга, третя...

І короткі, прашальні оклики життя...

Дріжачим тілом припала Соня до німця:

— Що це?!

— Розстрілюють. Тепер урядуює черезвичайка...

І оплела його шию:

— Руді, рятуймося! Втікаймо!

— Gut, Fräulein. Завтра в ночі... Тільки виправлю з міста цього комісаря...

— Гершка Юффе!? Ні, він з нами мусить! Я його... Слухай, Руді! Він вимордував цілу мою родину! А мене... Мене хотів зробити своєю наложницею! Я присягла йому мести! Вже стільки літ гоню за ним, наче гінча собака винохую його сліди, а тепер знову малаб його втратити! Ні! Він з нами мусить!

Змінилася.

Очі загоріли безпам'ятною люттю. Уста скривилися кровожадним спазмом. Ціла постать, наче виросла, змогутніла. П'ястуки затиснулися до удару... Дівочі черти обличчя усунулися в тінь.

— Fräulein, погамуйтеся. Я з ним зроблю лад. Зітру з лица землі...

— Не смійте! — перебила йому грізно. — Не смійте! Він до мене належить! Тільки до мене! З моєї руки дістане заплату за злочини!

І знову поблідло лице під маскою жорстокости.

— Так! — хрипіла безтямно. — До могили родичів його приволочу й скараю!.. О-о!

І низка незбагнених мук промигтіла їй крізь мізок...

— Schön, mein Fräulein, я вам скажу, куди його вишлють...

Поволі вертала їй рівновага.

— Гаразд — заговорила понуро. — До завтра...

Мовчки притиснув білу долоню до губ.

— До побачення...

Наче мертвими очами гляділа, як запиралися за ним двері. Не прислухувалася їхньому скриплінню. Не вражали вже вигуки розстрілів... Опершись об стіну придавлювала в собі гул страшного спомину — —

Перед очима душі запалахкотів старинний двір — — Запручалася дика метушня — — Наче зпід землі застогнали жертви морду — — А на тлі жахливого чину звироднілих мас люду, виросла скервавлена, червона голова, зненавидженого комісаря...

І росла, могутніла — —

Жорстокі, малі очка — —

Щетиняста руда борода й слиняві, сопухливі губи пхалися в лице жертви — — Криві, як шпони яструба, пальці впилися в круглі, дівочі груди — —

Душно стало, тяжко — —

— Геть! Геть!!

— — — — —

Десь далеко дудоніли гармати...

А близько:

...Лунали дикі верески — — Широким гомоном насили роздавалися тріскотливі сальви — —

...А понад всім хихоталася ручна гармонія.

— — — — —
— — — — —

Безсило склонилося на гнійний тапчан. Щільно окуталася шинелею — — Очі втиснула під високий ковнір — — Уха затиснула п'ястуками — —

— Брр..! — трусилась низкою огиди.

Та годі приплющити бистрих зіниць душі!

Морозні картини мчали перед ними... Подихом минулого затроювали тишу...

Кипіла праця.

Робітники, як пчоли...

— Де батько?

Очиці секретаря пламенно вдивлялися в її постать.

Чорні, малі зіниці... Костисті пальці перебирались дрібушечкою — —

— Де батько, питаю!? — й грізно протяла трощею повітря.

Наче збудився. Червона, як грянь, голова єврея запалахкотіла рвійним полум'ям.

— Їх високо-благородіє...

Не слухала. Очами знайшла вже родича. З усміхом пустуна на пишних губах припала до нього.

— Батеньку!

Невдоволено прийняв її поміщик:

— Чого ти тут, доню?

— Я, батечку, на коні гайсала!.. Вертаючи вступила!.. — звінко, побідно.

І приголубилася до батькової груди.

— Добре, добре... — подобрів поміщик. — Та більше цього не роби... Тут »сволоч«!

— Так, батеньку, »сволоч«! — очами вказала на скуленого секретаря.

Схопився. Причулося, що кликала його. Наче собака, приласився:

— Чим можу служити вашій милості?..

Здивування й безкрайна відраза виступили на лице Соні.

— Геть! »Сволоч«!

Наче пугою сперезаний відбіг на сторону.

— Батечку, геть його!

— Добре, дитинко, тільки... Більш тут не приходи...

— рішуче.

З горбка пильно стежила фабричний завод. Ждала заспокоєння своєї примхи — —

— Брр..! Руда собака! І єврей! Ух, єврей!

В наївному дівочому мізкові гуготіли слова-науки учителя-попа:

— Христа розпняли!!

І ввижався плечистий панотець, як піднесеним у гору хрестом кидає клятву...

— — — — —

Вийшов. Скулений, пригнічений — — Не оглядався

— — Аж — —!

Мала, рабська постать почала простуватися — —
Росла, кріпшала — — І, з неімовірною ненавистю,
погрозила у напрямі палати — — З горла хрипкою
рвалися проклонні слова:

— ...Прийде пора!.. Пробудиться Росія!.. Двигнеться
»сволоч«!.. Тоді... Пождіть!!

Закітлювало в душі дівчини. Океан гніву розбурхав
кипяток почувань. Натиснула коня й громом злетіла
на зненавидженого єврея.

Оторопів зі страху. Не в силі був навіть опустити
піднесений в гору п'ястук.

— »Сволоч«! »Сволоч«! — греміла Соня й різким
ударом трощі, накарбувала ненависну пику.

І завернула коня — — Аж на горбі оглянулася — —

П'ястук побитого ще сторчав понад його головою — —

І від тоді...

.

Глибше втиснулася Соня, під тягарем минулого, в купу гною — — Грудьми рванув хлипіт.

Один, короткий.

За цими дорогими, яких сторожив борвій, що в свої ненаситні рамена схопив цілу російську імперію — —

Та вони мусіли згинуті, так як зникає все те, чого ненажерливий час не стерпить.

Стихія має свої закони...

Та не мусіли вони згинуті з його руки! З руки самозванчого проводиря! З руки зненавидженого усіми клясами єврея!

Тільки вона врятувалася.

Соня.

Могутній комісар помилював її.

На ганьбу!

Впровадив до своєї принагідної спальні — — Зимними, спітнілими пальцями обдер з одержі — —

До придавлених безборонністю грудей присався слизькими губами — — Вриваним від напору похоти голосом просив у жертви тепла — —

Мовчала — —

Очі широко відкрила, хоча обнажене тіло осліпляло їх проміннями безкрайного сорому — —

І розгнівався провідник-апостол «повставшого люду» — —

— Пожди-и!.. — хрипів ненависно. — Зараз!..

І скрутилося дівоче тіло — — Тріскотіли сугави у звязаних руках — —

— Зараз, голубко, — шипів як гадина, комісар. — Зараз, пожди. Нетерпеливишся з бажання?.. Нічого, я зараз... А тямиш? Тоді під фабричним заводом?.. Ха-ха-ха! Кров за кров! Моя з носа за твою... Ха-ха-ха!

А пута на руках попустили — —

А на столику побіч ліжка кинджал — —

Ховзке, жабяче тіло комісара прилипло жадібно до дівочих принад, коли — —

Метким рухом штовхнула убійника своєї родини в горло. Заіржав, як верхівець принаглений до бігу острогами...

Вюнко виховзнулася зпід вонючого потом трупа — —

Надягнула його шинелю — —

Опісля ще вартовий...

По панських кімнатах гуляв »вольний« люд — —
Хлюстався в сагогоні — —

Крізь побиті вікна під звізданий небосклін злітав гимн:

»Вставай, паднемайся..!«

Піднімався. На п'яних ногах... Опираючись об стіл пробував устоятися — — Дріжачою, безсилою рукою підносив повну чарку:

— Хай жие рівність!!

— Хай жие свобода!!

— Хай жие братерство!!

— Далой буржуазія!!!

І безтямно скочувався під стіл...

Там ждав уже його сусід — — Тупо приглядався блювинню й кидаючись цілим тілом від п'яницького гикання хрипів сороміцьку пісню.

— Товаришу — перебив йому співучасник. — Дай, почоломкаємось...

Зворушуюче обнялися — —

— Воля..! Свобода..! — слізно раділи.

Як дух перемайнула крізь кімнати Соня.

Не пізнали її.

Згорбилася, на очі насунула фуражку.

— Товаришу комісарю! — кликали за нею.

На дворі, хоча ніч щойно посередині стояла, яснів день...

Цукроварня горіла.

Високо, спокійно піднімалося полум'я — — Як велитенська свічка... Як вогонь на жертівнику перед вівтаром могутньої богині...

Імення її: Темрява... Вічна, недосягла, тупа! Як і мізок бідного, визискуваного люду...

.

І від тоді, ненаситною местницею, пробігала шляхи України. Від міста до міста, від села до села, від дому до дому. Скрізь полишала за собою довгі тіні вішельників.

На чолі повстанчої групи громила ватаги наїзників й її степове імення морозило кров у неприємельських жилах.

Не знала милосердя, не знала пощади. Перебрана за мушину, незнайома й таємнича, вірлом спадала там, де її найменше сподівалися.

І, одолівши ворога, карала їхнім звичаєм: Просту, сліпу чернь під стіну, на розстріл... А апостолів, кровожадних, чорних духів... Про це лиш шепотом осмілилися ходити чутки — —

Раз випадково довідалася, що штовхнений нею кинджалом комісар живе.

Від тоді ще більш розбісилася. Десятками миль гналася на саму сподіванку, що там знайде комісаря...

Нічого не жаліла. І нікого. Ні себе, ні співтоваришів, одною тільки думкою занята:

— Дістати ката родини в свої руки!

І почалася заїла гонитва. Слідом, як хорт, топтала

по п'ятах єврея, всяким робом намагаючися дістати його, зловити.

Та годі. Якесь невідкрите фатум хоронило його перед нею. Щасливо оминав її засідок.

Недавно вже підтягала під носом побідньої...

Через своїх шпигунів розвідалася про приготований большевиками напад на залізничну стацію, яка дісталася саме в галицькі руки — —

А повстанчий загін саме тоді розбився...

І, без хвилини вагання, удалася до галицьких передових станиць — —

Та надармо!

Хитрий єврей знову виховзнувся.

А тепер... Тепер вона в його кігтях...

— Ух!

І кинулася до малого, закратованого віконця. І потрясала цілою силою кратами — —

Не ворухнулися.

Ще раз рванула — —!

Надаремно.

А ніч над містом стихилася. Затихла храплива гармонія. Втомилися розбішені темні пристрасти. Твердо здавили опухлі повіки...

Тільки гарматне дудніння не втихло. Гомонно, широко розпливалося у літній ночі.

— Не сплять галичане... — прошепотіла надслухуючи Соня.

І замайоріли сталльні ряди...

Хоч рідкі, убогі — —

Хоча обдерті, голодні — —

Всежтаки, як криця...

— А той, німець, казав, що надармо!.. Ха-ха-ха! Знать не бачив >Іх<!

— Пожди! — й вогні глуму засяли в зіницях.
Не бачив »їх«.

А Соня?

І роздерлися вязенні мури — —

...Місяць блески кидав і цікаво зазиравав під глибокий шелом — — Різкий профіль обличча воїна пишно кроївся на тлі літньої ночі... Черти лица камяніли у розкішній увазі... Важке накриття дещо пригнуло гордовиту голову галицького Сина...

— Ні, не бачив »їх« Руді... — захоплено шепотіла дівчина.

...Гадюкою чорнів залізничий насип — — Вогнем блював з нього броневик — — Та галицькі вояки, як льви байдужі на смерть, перлись вперед — — Могутнім розмахом провадила їх струнка постать молодого старшини — —

На насипі смерть шкірила зуби — —

— Ні! — пестила Соня якими зіницями зяву. — Не бачив »його« барон..!

Враз ненадійний жаль стиснув дівоче серце. Жаль за тим, що вже минуло, пропало; що не має надії повороту...

— Я »його« вже більш не стріну... Не побачу...

І прийшла!

Туга...

Крізь мури вязниці протиснулася й загостила в дівочу душу...

І збудила її.

Прогнала холод мести й широко, гомонно розгосподарювалася — —

.....
Крізь мале, закратоване віконце несміливо скрадалися перші вістуні світанку — —

Гармати не стихали — —

VII

Максим, коли вздрів, що большевики вибираються кидати млин, занісся ревним плачем.

— Ги-ги-ги!! Ги-и-и!!

Припав до стремен ново-вибраного командіра й став слинявити поцілуями його обуву.

— Чого тобі? — здивувався большевик й з омерзінням відштовхнув від себе ідіоту.

— Я... Ги-и!.. Я... з ва-а-ми-и!.. Би-и-ти бур-бур-жжу-ївв!..

— Ха ха-ха!! — зайшлись сміхом кіннотчики. — А якжеж ти будеж їх бити?

— Бу-ду-у рі-рі-за-а-тии... Ги-ги-ги!

І знову схопив за стремена командіра.

— Геть! — обурився цей і стягнув Максима по руках нагайкою. — Геть!

І знову залящів ремінь.

Сціпеніло на мент обличчя Максима. Ненависна лискавка освітила покривлені черти. Та зараз опанувався. Не зважаючи на побої, ще ближче притулився до ноги большевика.

— Геть, кажу, а то... — й зіпняв коня на задні ноги.

Повисли копита над головою Максима.

— Геть, бо стратую! — грозив командір.

Відскочив Максим, та тільки на те, щоб присікатись до повозки.

— Не-е ки-дай-дай-те то-ва-ри-ри-ші! Ги-ги-ги!

А то останнє таке довге, пронизливе, жалісне.

— Товаришу командір, возьмім його... — обстав за Максимом один з кіннотчиків.

— Возьмім — підхопили другі. — Буде в таборі забава!..

— Так... — роздумував командір. — Харашо. Йося, вмієш їздити на коні?!

Слинявий Йося миттю припав до вільного коня. Наче репях приріс до нього. Це був верхівець Соні...

— Харашо! Маладец! — хвалили большевики, та не взріли в очах Максима вогню безконечної втіхи.

В мізку повстанця кипів сміливий замисл: При помочі оцих большевиків дістатись в їхній табір, а там чейже повезли отамана...

— Ги-ги-ги!! — зайшовся побідною низкою реготу.

— — — — —
— — — — —

Пристанули на закруті шляху, що звертав у село. Стройне в сади українське село.

Бистро вдивився командір у порозкидані хатки — — Розглянувся по поли — —

Нігде ні людини.

— До чорта! — заляв. — Вже доглянули нас!

А сонце наближалося до заходу. Легесенький вітрець по цілоденній спеці холодив спітнілі виски.

— На стежу! — приказав командір трьом найблизчим большевикам.

Хвилину отягалися, опісля поволи, несміливо пустилися дальше шляхом. Коли вже відіхали від ватаги, обізвався один з них:

— Товариші, а як там повстанці?..

З божевільним острахом переглянулися. Мимохить руки стягнули важки.

Коні станули.

Очунялися большевики. Знову натиснули коней.

— Нам не треба візджати в село... От, слухайте мене... — обрався старшиною один з них.

— Харашо, та ти...

— Мовчи, дураку, не вжеж мені моя шкура що?

Підіхали близче — — Нігде ніякого життя — —

— Товариші, — обізвався шепотом псевдо-старшина.

— Бачите цю велику хату на майдані?

— Егеж, то певно коршма...

— Як в селі повстанці, то там... — виводив самозвонець.

— Точно — годилися з ним.

— Так ми в то вікно... — націлив кріса.

— Харашо!! — одушевлялися його проворністю большевики й собі націлилися.

А в вікні, як в зеркалі, гралися останні промені заходячого сонця — —

І грянули вистріли, як один.

Розприслося плесо шиби — — Потрійною луною відгукнулися вистріли — —

Та з хати ніхто не відповідав. Двері не ворухнулися.

— Ще раз!

І знову тільки гомін — —

— Безпечно! — зраділи большевики й біснуватим летом вскочили в село.

Скрізь тишина, мовчанка — —

Та бистре око стежників доглянуло в неодному вікні селянської хатини перестрашене обличча...

Прискочили до одного:

— Хазяїн! Хазяїн!

Ніхто не виходив.

— Хазяїн, сюда!

І дзенькнула болісно закопчена шибка й грізно впхався кріс в малу кімнатку. Наче в одвіт рипнули двері й храпливе, непривітливие:

— Чого там?!

— Виходь ближче!

Двері ширше відчинилися й на подвірє вийшла стара, скупена постать.

— Чого вам? — а двері притьмом зачинилися.

— Були тут »петлюрофди«!?

— Ні...

— Харашо, а де тут коршма?

І піднялася втішно стареча рука. Поморщена, рапава...

— Ось там...

— Харашо, старик! А самогон там є?

— Для вас буде... — промимрів дід і згїрдливо обернувся до них спиною.

А стежа вже мчала з поворотом.

— Клятущі! — хрипіло за ними дідове прокляття.

І скорою ходою вернувся в хату.

— Панасе! — звернувся до підростка. — Мерщій!.. До отамана!.. Знаєш?..

По хвилині, крадькома поза сади спішилася постать хлопця.

Сонце кидало землі останній привіт.

На добраніч...

А до широких дверей коршми добивалися червоні гості:

— Отпірай!!

Відчинилися двері й засяло в них втішено-привітливие обличча коршмаря.

— Вітайте!.. Вітайте!..

Ламався в поклонах, широко розтвирав руки, наче:

— Прошу, входіть...

А голос дріжав мистецько скритою трівогою.

— Водки! Давай водки! — гримнув командір широко розпираючися за довгим столом.

— Зараз, зараз — спішився жид. — Для товаришів усе є...

Дійсно по хвилині втащив до кімнати ведро горілки.

— Харашо, Юдко! Харашо!

— Я... Я, Сруль... — й блідо всміхнувся.

— Ну, наливай!

Полилася горілка — — Чарка за чаркою — — Запалилися очайдушні мозки.

Сруль обережно виховзнувся до сусідньої кімнати.

— Йося! Гей, Йося! — зверещав командір.

Велике обличча большевика розпливалося добротою.

— Йося, гуляй!

— Хи-хи-хи!! — підхопили товариші. — Гуляй, гуляй!!

І висунувся з кутка Максим. Брудним рукавом обтер невтомно слиняві губи.

— До-о-о-брее... Ги-ги-ги!.. Та й мені чарку...

— На тобі! Бери!! — простягнулися до нього повні чарки.

— Пий!!

Жадібними губами приссався Максим до чарки командіра. В ній найменше було...

— Тепер гуляй!

Ще раз обтер гидкі, відражаючі губи — — Безтямно повів очами довкола кімнати — — І, спершу поволи, та опісля щораз скорше, почав божевільні скоки.

— Гиц-га! Гиц-га! — дико вигукував, пристукуючи зап'ятком в такт.

— Ото, молодець!! Єй Богу!! Нумо, Йося! Скорше!

А виски танкуючого покрив рясний піт. На губах повисла піна. Очі станули стовпом.

— Гиц-га! Гиц-га!

Закрутився млинком на п'яті — — Наче на оси. І, як громом поражений, гепнувся об долівку. Скрутився у нерухомий клубок, як собачка біля печі... тихо, жалісливо заскомлів:

— Гі-гі-гі...

— Славно, Йося!! Славно!! — ревіли большевики.

— Во-о-дки... — прохав нещасний.

— На тобі! На!

Розвинувся клубок. Простягнулася рука. Дрожала — —

— Товариші! — зверещав нараз з розпукою один большевик. — Вже горілки нема!

І в доказ правди перевернув ведро.

— А-а-а!.. — охнула банда.

— Юдо?! Де ти, лотре!? — гукнув командір.

Стрілою вбіг коршмар.

— Ясні панове... — й оторопів під вагітливими поглядами большевиків.

— Що?! Що ти сказав?! — схопився командір і поклав свою тверду руку на плече жида.

— Я... я... товариші... — й намагався жартібливо усміхнутись.

Та не вдалося. Рука командіра давила до долу — — Очі п'яниці жорстоко блестіли — — За поясом сторчав кинджал — —

Коршмар бачив себе вже зарізаним, мертвим — —

— Ай вай!.. — зойкнув жалісливо.

Наче гасло кинув.

За дверми, в сусідній кімнаті, рванувся болісний одчайний вереск.

— Тате!! Тате!! — зарипіли діточі голоси.

— О, Срулю, гевалт! — пронизив уші вискливий, жіночий голос.

І влетіла. Розхрістана, з п'ястуками при висках.

— Добродії, спасителі! Сруль нічого не винен! Він добрий чоловік! Він товариш! Комуніст! Хтож як не він недавно видав у справедливі руки комісаря, великого драба, отамана »бандитів«!

За нею з криком, як воронята, повбігали діти. Почіпалися ніг Сруля.

— Геть! Геть! — заревів п'яний командір і розмахнувся нагаєм.

Та не обчислив сил. Втратив рівновагу й повалився на стіл. Покотилося з бренькотом на землю потручене ведро. Жалісливо заговорило до душ п'яниць — —

Витріщив на нього командір очі — — Тупі, без-
тямні — —

— Єврею, водки! — гукнув нараз й гепнув п'ястук-
ом в стіл.

Забув про образу большевицького маєстату...

— Водки!! — заревіли за ним товариші.

— І дівчини! — вихопилось одному.

— Да, да! Дівушкі!!

А жид тащив уже повне ведро. Жінка його втікала з дітьми назад у свою кімнату.

Стій! — гукнув на неї командір. — От і молод-
диця!

— Гей га!!

Побілів жид — — Скулилася жидівка — —

— Срулю... — ледви чутно промимріла.

А жадні руки большевиків уже пнялись до неї — —
Враз в мізку жида зродилася спасенна думка. Швидко пропхався до командіра:

— Товаришу, лиши її... Що вам з неї? Стара..

— Врьош, парху! — перебив йому командір і жадібними очима розглядав круглу постать жидівки.

— Ні... — не подавався коршмар й певно всміхаючись — Я знаю... Та я вам покажу, де гарні дівчата... Дівчата! А не така стара баба! — й огидливо скрививши губи, двигнув раменем.

Зацікавився командір. Відірвав зір від жінки Сруля.

— Дівчата, кажеш? Де вони?! Давай!

Всміхнувся жид. Приманчиво, обіцяючи:

— Зараз, зараз. Треба припровадити. Тут зараз близько. От двох, трьох товаришів... Цімес! Ах!

Притиснув до губ пальці й цмокнув у них з насолодою.

— Міша! — крикнув командір до плечистого большевика. — Добери собі з двох товаришів і гайда! Ти до того знатель!.. — й значучо моргнув бровою.

— Хи-хи-хи! — загудів Міша й піднявся з лави. — Провадь єврею!

— Ну-у, навіщо, я маю провадити? — відпирався Сруль. — Я покажу...

А на дворі давно царювала ніч. Небосклін як пшеничний лан, що полукипками вкритий... Так густо, злотисто сяли зорі. А місяць, як господар, що взявшись за боки добряче-втішено всміхається до праці...

Максим обережно, незначно висунувся з коршми. Постаті напасників уже манджали майданом. Коршмар, як Мефісто, провадив — —

— Ух! — зітхнув грізно повстанець й розігнався, щоб перетяти напасникам дорогу.

В руках зачорнів револьвер — —

— Вбити єврея!.. — клекотіла думка. — То большевики вернуть з нічим!..

І спокійно, певно прицілився — —

Враз нові мисли, як розбурхана кров, вдарили об мізок:

— А що буде, як не поцілить?.. Як його відкриють і зловлять?.. Чейже на вистріл вибіжить з коршми решта розбишак?.. Щож тоді з отаманом буде?! З паннунцею?! Хто її врятує?!

А кроки напасників наближалися, дудоніли — — Виринули чотири тіни — — Три, як свічки, прості, а четверга скулена, пригнута — —

— Хто врятує паннунцю?! — нестерпимо репетувало в черепі старого повстанця.

І поволи опала рука — —

Тіни без перешкоди поманджали дальше — —

З коршми долітали дикі верески — —

А ніч над селом, як пістунка... Із поля линуло запахом доріпної ниви... Десь цвіркун мелянхолійно тужив...

Враз присмертний оклик пронизив ухо літньої ночі! Довгий, болісний, останній...

Здрігнувся Максим. Ціпко затиснув п'ястуки — —

Затих цвіркун — —

Тільки в коршмі не вгавали верески...

Опісля безборонний хлипін — — Дівочий шльох — —

Вривчастий, придушений — —

І грімке: Малчать!!

— Боже..! Боже... — кликав помсти старий повстанець.

Крізь майдан, як темний дух України, промчав Сруль. Звінко гомонів зубами...

— Ай вай!.. Ай вай!.. — безнастанно шепотів.

Як опир заповся в дверях коршми.

Надійшли й напасники — — Вдоволеною, побідною ходою — — У кожного в раменах дівчина...

— Мовчи! А то..! — грозив одній притяменній дівчині Міша.

І великою, сплямленою новим злочином долонею приткав бунтівничі уста. Бранка пручалася, як риба в неводі. Біла п'ястуками в груди напасника.

— Горяча ти... — дишів большевик. — Бий! Бий! Та опісля...

І звірячим реготом розчімхнув сон української ночі...

Застиг з одчаю Максим. Болісний погляд невисказаної безсильності вляпав в товсто-банну церкву — — Навколо неї гралися птиці ночі... Чорні, таємні... Від часу до часу ідко перекликувалися...

— — — — —
Сова заквилила.

Різко, ворожо...

Деся із села друга відповіла — —

Насторошив Максим уха. Підозріння затліло в його мізку. Він добре знав голоси птиць. Умів їх вдало наслідувати. А це квиління...

Знову. Та вже ближче... Крикливо, побідно...

— Повстанці! — гепнуло в мізкові Максима.

Та в цій самій хвилині заревло на порозі коршми:

— Йося! Гей, Йося!

Скулився Максим.

— Йти, чи не йти... — вагався.

А накликування сов устало. Зі села йшов дивний шум — —

— Піду! — рішився повстанець. — Забавлю їх!

І вмить відмінив свою постать.

— Де ти, ідіото! — обурювався п'яний большевик.

— І-і-ду...

— Ходи, а то жалувати будеш!

Большевики забавлялися. На вид трьох красавиць.

до вершини заграла в них кров. Кожний намагався перший дістати дівчину. Збиралося на бійку.

— Стійте! — гукнув командір. — Будемо тягнути жереб!

— Дійсно! — повздержалися большевики. — Жереби!! Жереби!!

В шапку велетня Міши накидали свої річі.

— Хто тягнутиме?!

— Самі дівчата! Хай вибирають собі першого коханця!

Та злякані, приголомшені бранки не виказували найменчої до цього охоти. Розширеними зіницями шукали виходу. Як пташата, що попадуться в сильце...

— Йося хай тягне! — піддав нову думку Міша.

— Харашо! Йося!

— Де Йося?! От сволоч!!

— Я зараз його!.. — метнувся большевик на двір.

— — — — —

— Маєш з цієї шапки витягнути три якінебудь речі. Розумієш? — толкував Йосі командір.

— Ги-ги-ги!.. Та-ак...

— То тягни!

— А-а на-а-ві-і-що-о..?

Знетерпеливилися большевики.

— Тягни!! — заревіли.

— Я-я-я... А-а-а на-а-ві-і-що?..

Максимові ходило о це, щоб як найбільше скористати на часі.

— Тягни, кажу! — гукнув вже сердито Міша й стусонув Йосю в спину.

— Ги-ги-ги!.. — зайшовся плачем Йося й схопився за спину. — Ги-ги-ги!

— Чого чіпаєшся його!? — обстав за калікою старшина. — То й так не прискорить справи!

І звернувся до Йосі:

— Тихо! Не дрися так! Я тобі скажу...

— Витайте! — враз перебив йому мову озброєний воїн, що саме станув у дверях.

Максим відступив від стола й уставився так, щоб загородити большевикам дорогу до зброї, яка стояла в кутку кімнати.

Мертвецька тишина залягла в коршмі. Роти червоних наїзників широко пороззявлялися. Очі станули стовпом.

— Не сподівалися? — закип собі гість. — Ну, нічого. Не спиняйтеся в забаві.

Голос його сичав, як у гадюки, що наміряється до скоку...

Максим, не зводячи очей з командіра, сягнув у кишеню по револьвер — —

— Ти, там! — гримнув на нього гість і люто лиснув зіницями. — Руки до гори!

Чорне дуло націлилося в груди Максима — —

Слухняно підніс Максим руки, та рівночасно випростувався на весь ріст. Зник недавній Йося. Обличча ідіоти заблисло висказом інтелігенції.

— Це я, отамане...

— Максим! — зрадів гість й опустив зброю. — Щож ви, небоги? — звернувся знову до большевиків.

Ці, як закляті. Не тільки горілка, але й неімовірний страх прикував їх до місця. Великими очами приглядались переміні Йосі.

В кутку кімнати захлипали дівчата — — Як діти, що проснулися зі жахливого сну...

— Хлопці! — гукнув отаман. — До діла! — й відступив від дверей.

В коршму вбігло кількох повстанців. Вмить окружили п'яну товпу.

— Гайда! Виходіть!

Большевики слухняно, як вівці, вийшли з кімнати.

— Гаразд! — сказав вдоволено отаман і звернувся до Максима. — Ти звідкіля тут, між ними?

Старий повстанець коротко розказав події...

— То Сокіл в їхніх руках! — зажурився отаман й рівною ходою зміряв кімнату.

— Думаю, — продовжав Максим, — що допоможеш мені його освободити...

— На жаль не можемо... Інші справи маю... Важніші... Приказ від галицької команди... Та й на щож здалася моя поміч? Як Сокіл собі сам не допоміг, то вже по ньому. З такими червоні не бавляться...

— Я не вирікаюся надії — вперто стояв при своєму Максим. — Ти, як думаєш...

В його бесіді гомонів жаль.

Обрушився отаман:

— Друже, чому ти такий?! Длячого не хочеш зрозуміти ваги теперішньої хвилини?! Чому затулюєш уха, примикаєш очі?! Невжеж не чуєш зову землі?! Невжеж не бачиш, що діється по всій Україні?! Невжеж не здаєш собі справи, що одно тільки нам осталося?! Один клич: Ми, або наїзтники! По жорстокій боротьбі, по кривдах, по насилі, по неправді одно позістає: Смерть! Або нам, або їм! Український народ вже не засяде згідливо при одному столі з Москвою! Чи вона буде червона, чи назад примайться білими лентами! Доля рішається..! Або засядемо при столі вольних народів, або... Та цього нам лучше не діждати!

— Не діждати!.. — наче гомін закликав Максим. — Та не нам, а клятим ворогам!

— Браття галичане — розгорячкувався отаман, — нестримним наступом громлять червоні банди. Полки батька Петлюри не остають позаду галицьких бригад. Рамя при рамені розчавлюють ворога. Та й ми, вольні, повстанчі групи, маємо своє завдання. Нам, завзятою шулікою, кружляти навколо большевицьких бригад, день і ніч напастувати їх й утруднювати всякий довіз, так поживи, як і збруї!.. Це важка задача. Невпинно треба нам сидіти на коні, невинно держати палець на язичку кріса... Що хвилини треба нам змінити місце діяльності й громом злітати там, де нас найменше сподівається ворог. Бачиш, друже, чому я відмовився допомогти тобі. Відмовився допомогти вирвати з большевицьких рук діяльного отамана повстанчого руху. Вибач мені...

— Твоя правда, отамане Богданов — твердо простягнув долоню Максим. — Сокіл ніколиб нам не простив, що ми для одиниці відбігли й залишили, хочби на хвилину, велику Ціль...! А я вже й сам роздумався. Легче буде мені самому освободити в'язня. Легче самому вдертися в гніздо червоних катів...

— Хай тобі Бог правди допоможе! — стиснув його правицю отаман Богданов. — До побачення.

— До побачення.

— — — — —
 Темні сутінки розпорошувалися по закутках. На східньому обрії залестився серп світанку. Будилося сонце зі спочинку — — Поволи, ліниво розплющувало повіки — — І стрибнули зпід них перші, сяйливі промені. Весело, ніжно спестили теплим дотиком українські степи-ниви.

Роса, як пригорщі жемчугів, заіскрилася на обличчу природи.

Проснувся жайворонок і стрілою взлетів під голубий, як очі красуні, небосклін.

І привітала веселим рокотом чуттєва мельодія новий день...

.

А в селі гуло:

— Суд! Суд!

Хто живий мчав на майдан. А в грудях дзвоном рокотіло:

— Кара! Кара!

— За те, що батька вбили! І матір прокололи! А дітей, їхніх доньок на наругу поволокли!

— Помсти!!

І на силу тиснулися до бранців.

— Сюди їх! Сюди! До води з ними! Як скажених собак!

— Геть! Відступіться! — вговорювала людей сторожа повстанців.

— Що?! Ви їх бороните?! Такі ви!! Пождіть! — й піднімалися п'ястуки.

— Геть! Геть, а то..! — гороїжилися вартіві й наставили штики.

Затихла товпа селян. Подалася. І, як хмара тучі, загуготіла. Грізно, потужно... Засвітили в зіницях лискавки сліпої, безтяменної ненависти — — Зближався, йшов гнів — —

Гнів Народу.

Люду, стоптаного й збезчещеного червоним катом...

— У-у-у!!!

Враз з коршми вийшов отаман. Відразу збагнув ситуацію. І забіг дорогу розюшеній товпі.

— Люде! Браття! Схаменіться!

— У-у-у!!! — не спинявся борвій.

Грізно сунув уперед — —

Насупив отаман брови. Поклав твердо правицю на рукояти шаблюки.

— Стій!! — грімко, нестерпимо, як бог.

— Ні кроку!!

Захиталася юрба — — Великі, кровожадні очиці впилила в зіниці старшини — — І усюди їх знайшла. Сталевими, рішучими.

Занепокоїлися очиці тучі — — Забігали крадькома по боках — — Та й там залізний приказ.

І зніяковіли — — Втулилися повіками немочі — — Закамяніла товпа на місци.

— Гаразд! — приняв послух отаман. — Тепер скажіть, чого собі бажаєте?!

Мовчали селяне. Неспокійно переглядалися поміж собою — — І, наче на приказ, або змову:

— Кари!!

— Помсти!!

— За нашу кров!!

І всміхнувся отаман. Добряче, милосерно... Пронизливим поглядом перейшовся по обличчях селян.

— Ні! — ніжно відозвався. — Ви за чисті, щоб свої долоні каляли цею падлиною! Та не бійтеся! Справедливість буде заспокоєна!

Стишився майдан — — Заперлися віддихи в численних грудях — —

— Поручнику! — закликав отаман Богданов і вказав рукою на большевицьких бранців, — з оцього стада скажених собак вибрати катюгу!

— Гаразд, батьку!

І станув поручник перед товпою бранців:

— Ви засуджені на смерть! — дзвінким голосом грянув присуд.

Залементували большевики. Склонилися на коліна:

— Помилуйте..!

— Мовчати! — grimнув поручник. — А цей з вас, котрий виконає засуд на своїх товаришах, буде помилуваний! Отже хто...

Ще не скінчив, як кожний большевик на весь голос зарепетував.

— Я! Я!

— Ні, я!

— Добродію, я! Тільки я!

— Мене! Мене!

— Я в цьому ділі знатель! Мистець! — вигукував потужним басом Міша. — Геть! На бік! Тільки я!

І пропхався дужими раменами вперед. Десятки рук спиняли його.

— Пустіть! — гудів. — Каторжні! Я вас виражу!

І здригнувся із омерзіння поручник.

— Геть! — скричав до катюги. — Геть! Не ти, а цей! — і вказав на малого, скуленого чоловіка, що завидним поглядом міряв постать великана Міши.

Оторопів Міша. Не сподівався такого вибору. Широко роззявив рот — —

— Га-га-а!!

І завив. Довгим, жалісним ревом. Великими п'ястуками, як довбнею, грянув об свій лоб.

— Га-га-а!!

Так заводить хижа звірюка, коли провалиться у вовчу яму...

А отаман не спускав погляду з облич селян. Цікавий був... І тихо, докірливо шепнув:

— Бачите?..

Зніяковіли мужики. Опустили очі долі.

— Хлопці! — гукнув отаман на своїх повстанців.
— А не забудьте за коршмаря!
— Ні, батьку! — скрипуче-ненависно успокоїли його.

.
Сонце стануло на обрію й гордо випростувалось на
весь ріст — —

І розсіяло усміхом рясні промені — —
Щедро, багато, як сівач зерном.

VIII

— Так, товаришу комісарю, вас там конче треба. Наша армія готується до великого чину... Її треба відповідно до цього духово настроїти...

— Коли я вже тут сильно зайнятий працею! Якже мені почате діло кидати! — гороїжився ЮFFE.

Око німця злобно заіскрилося.

— Так, ми високо оцінюємо вашу працю.. Тому командарм саме вас висилає на таке визначне становище. Я звернув йому увагу на вашу проворність, ну, й на неабияке опанування теоретики комунізму...

В бесіді німця аж клекотіло від глуму. Уста іронічно ламалися...

— Так це вам завдячую свою місію! — схопився комісар з крісла. — Ага! Тепер мені ясно! Ха-ха-ха! Ні, товаришу, не все вам легко піде! Я постараюся, щоб, коли поверну, застати ще чорнооку соколицю в безпечному гнізді!

Здивування, мистецько відігране, підняло й німця з місця.

— Herr Gott! Про що ви?! — й поправив наносники. Комісар уважливо вдивився у молодого старшину. І завагався — —

— Нічого... Нічого... — скоро заспокоїв німця. — Ну, прашайте. Пора мені! — й пильно стежив вираз лица противника.

— До побачення — склонився цей. — Я до вас завітаю за два дні...

— Пічнемо наступ?

— Я, спробуємося з галичанами.

Заперлися двері за рудим комісарем. Хвилину вдивлявся в них німець, наче сподівався повороту...

А під вікном заторохкотів самохід.

І розяснилося обличчя ясным покровом вдоволення. Різкою ходою підійшов німецький старшина до вікна.

Саме у самохід влазив комісар — — По хвилині воркнув мотор, раз, другий і плавно покотився шляхом.

— До побачення — кпив півголосом німець.

І твердо, побідно затер долоні.

Засів при столі й взявся до праці — —

— Deutschland, Deutschland über alles..! — засвистав під носом.

— Я вас, Соню, велів тут привести, щоб не скучали самі в непривітливій вязниці...

— Спасибі, дійсно скучала.

— І новину вам скажу... Добру новину...

Споважніло усміхнене личко дівчини...

— Ви вольні...

— Вільна! — зраділа. — То чого тут сторчимо! Втікаймо, Руді!

Небрехане здивування натягнуло черти лица німця.

— Куди?..

— До своїх! До галичан! Чуєш, як гармати вже близько дудонять?!

І заперечив головою:

— Ні, Соню. Я тут мушу остати.

Скамяніла.

— За сорок годин пічну здійснити свою працю... — продовжав. — За стільки годин щастя відвернеться від галичан...

Певно, без сумніву виходила бесіда з його уст. Ясні брови злучилися вдумчиво. Наче бачили вже картини розгрому галицьких частин...

— Бароне... — прошепотіла Соня й наблизилася до нього. — Бароне! — піднімала голос. — Невжеж і ти станеш катом мого народу?!

Милосерно, м'яко спестив її своїми зіницями:

— Я лиш мала причина до великих замислів Німеччини...

І зрозуміла.

Цей безкрайний, сліпий егоїзм! Самолюбство залізного, германського племені. Егоїзм, на якому двигнулася імперія стали і волі...

Духової сили..!

Як крізь серпанок загомоніла давнина:

...Крізь вулиці Берліна провалювалися безмірні товпи народу — — У кожного на грудях національні кольори — — На устах грімка пісня: Deutschland, Deutschland über alles!.. А за нею, як штики, що до сонця іскряться, обоюдне: Wacht am Rhein..!

Всміхнувся до Соні барон. Вподобалася така задумана, спокійна...

— Вам до лица проста, вояцька шинеля.

Проснулася. Марево залізних полків розприслося...

— Бароне, тут не місце на чемности.

— Я правду, Fraülein, тільки правду...

Урвав. На столі звінко залящів телефон...

— Галльо! Так... Зараз...

І звернувся до Соні:

— Вибачте, я зараз верну... Командарм мене потребує...
І вийшов. Без поспіху. А певно, гордо...

— Оце нація!.. — провозжала його поглядом Соня.
І тихою ходою підбігла до стола.

— Вони! Вони! — зраділа доглянувши пляни.

Поспішно підложила під них папір й стала їх відбивати — —

В мізку ломотіла одна думка... Як пісня, що настирливо претяється на уста...

— Чимскорше дістатись з ними до галичан!..

Крізь вікно забігало гудіння гармат — — Близьке, широке — — Від часу до часу зашумів літак — —
Озвалася труба самоходу — —

І забула Соня про усі небезпеки — — Пильно прилипла до картин — —

На дворі збиралися червоноармійці — — Перекликувалися — — Метушилися — — Десь дід-прохач заводив жалісливо — —

На небосклоні збиралися хмари — — Сірі, як келія в'язниці — — І грімкою лавою покотилися напроти сонця — — Ламалися й губилися промені — —
Чимраз-то нагальніша сутінь залягала світ — — Десь грянув грім і потужним рокотом розплився по всьому світі — —

Не чула Соня, як двері відхилилися й в кімнату вернув барон — — Як зі здивування закамянів на порозі — — Як опісля, тихо, на вшпиньках станув за нею — — Як довго стежив її працю — —

Миготлива лискавка протягала сутінь небосклону —
І знову грукіт.

Так близько — — !

Аж скулилася Соня й на хвилину спинилася в праці — — Та всежтаки очей не відривала від картин — —

— Fraülein... — прошепотів мягко барон і рукою придавив пляни.

Схопилася. Загорілась вогнем. І — як ця лискавка, що саме розчавила небо — вирвала німцеві ізза пояса кинджал...

— Соню! — й схопив її за руку.

Залізно, роздавлююче — —

І роззявила пальці — — Скотилось залізо на долівку.

— Що вам? — тягнув дальше німець. — Чим так перенялися? — й ногою копнув кинджал.

Покотився аж під протилежну стіну.

Соня, придавлюючи бурю почувань, безсильно склонилася на крісло. Різкий шльох вишарпнувся з дівочих грудей.

А з неба почали спадати перші краплини дощу...

Приклякнув барон при кріслі й притиснув уста до білих рук дівчини.

— Нічого... Нічого... — успокоював її. — Я знаю, що таке любов до вітчизни...

Не відповідала. Плач не вгавав. Рвійно торгав знеможеним тілом дівчини.

— Та це надаремно було — продовжав спокійним голосом барон. — Надаремно... Ви вольні, та тільки при мені... Три дні мусите зносити моє товариство... Опісля подумаємо, як вас зівсім звільнити... Наразі годі... Ви забагато знаєте... Тай досолили червоним!.. А propos, я цього єврея вислав на фронт, щоб там розгрівав серця наших войовників... Ха-ха...

І застиг йому сміх на устах.

Соня впилила пальці в його рамя; лице бісилося від ненависти; заплакані очі запалились вогнями.

— На фронт! Його на фронт! Як ви сміли?

— Fräulein...

— Що буде, як він там згине?! Ні, він мусить жити, поки..! — й хижо розвела пальці.

— Не лякайтеся, Соню, не лякайтеся — заговорив призириливо німець. — Таким, як він, не скоро щось лихого трапиться.

— Дійсно, ваша правда... — згодилася Соня й згадала, скільки то разів ненависний комісар виховзнувся їй з рук.

— А ми за два дні поспішимо до нього...

— Якто?!

— По тім всім, що сталось, я вас не відступлю ні на хвилину... Поїдете зі мною.

— На фронт?!

— Ja wohl.

Нові надії рятунку заклекотили в дівочій душі. Насильно здавила в собі безмір втіхи.

Німець пильно стежив її черти...

Зрозуміла, що в давньому своєму поклоникові має тепер ревного сторожа...

— Егеж... — промурмотіла. — Німеччина понад все...

І зішнурувала брови:

— Бароне, велить мене завести назад в тюрму!

— Гаразд, але не до давньої — й звернувся до дверей. — Сторожа!

В дверях, як статуя станув плечистий китаєць.

— Відпровадити в'язня до його нової кімнати!

— Слушаю!

Об вікна завзято добувався дощ. — — Своїм широким шумом усе здавив... В струях мільярдів крапель потонули вигуки гармат і різкі розриви стрільн...

Природа розеднала борців...

— — — — —

Довго глядів німець на шиби, по яких спливали безконечні філі дощу. І давив у мислях голос обов'язку.

— ... чому?! длячого з оцею дівчиною не перейти до галичан і не стати на службу чесній справі?!

Перед очима душі замайорів шеф німецького штабу. ...На золотистому шеломі вигідно розпростер крила буйний, цісарський орел...

...Правиця вождя довірочно простягнулася до молодого старшини — — І загреміли віщі слова:

— Ідіть і куйте шлях до відплати за стоптану честь й права нашого Народу!

І ледоватіла теплінь серця молодого старшини. Мрійливі замисли розпливалися, як ця дощівка на ховській шибі.

І знову засвистав.

Про довічну сторожу над рікою Реном...

IX.

І знову тюрма. Тільки стіни біліші й вигоди... Та крати, як ті хмари, що здавили свободу ясних променів сонця!

І хода вартового за дверима..

— Так мусить бути — оправдувався барон. — Будинок повний всілякої голоти... Ви жінка, звісно, лакома річ...

Та Соні в його бесіді виявилася тонесенька ниточка глуму...

Виявилася...

Обличча й постава німця нічим цього не зраджували, навіть ясні очі так добряче гляділи, як колись...

— Так, це тільки виявилось... — роздумувала Соня.

Нагальні переживання напняли до крайности дівочі нерви. А тюрма розбудила пересадну тривогу й нахил до скорого підозріння...

А ще невдачі!

Наче пильник залізо, так вони терли неспокій в душі. Скрипучий неспокій, що скалою наляг на груди й сумнів родив... Злочинний сумнів у свої сили...

— Невжеж переламаю усі перешкоди?

І гнобило страшне питання дівочі мисли. Сверлом вертілося у мізок...

— А Максим? Іван? Деж вони?! Невжеж кинули її? Ні! Невідступні товариші її змагань, вірні друзі не

кинулиб її на поталу! Хіба... Хіба і їм, щось лихого трапилося...

І згадала останні картини їхнього розстання — — Іван уже добивався протилежного берега, коли її кінь попав у вир... Ледви вспів вихопитися з погубної кручі... А Максим остався в млині... Щож з ним..?

І напняла усі мисли, щоб зі суматошної пригоди вивести нитку.

— А-а-а-а!

Так, чула. Виразно чула його сміх. Регіт ідіоти. Тоді саме командір пхавсь їй у вічі...

— Так, Максим взявся своєї старої, та завжди хосенної штуки! Максим...

І тихо пестливо, прошепотіла імя свого пістуна... Він її виколисав... Він навчив її їздити верхом і засідати на звіра... Він допоміг їй втекти з рук злочинного комісаря... Він з нею склав присягу пімсти.

— Ні, Максим-няня, не кине мене!

І успокоїлися мисли — — Полегчав тягар на грудях — — Розвіявся сумнів — —

Хмари рокотом перекочувалися. Навздогони скриналися за обрій. Дощ перестав падати. Час до часу побідно виглядало сонце. В повітрі розпливався чар свіжости...

На подвір'ю тюрми знову розташувалися большевики. Загула криклива гутірка. І гармонія заскигліла.

— Гей!.. Гей!.. Гей!.. — роздавалися дикі верески звірячої безжурности.

— Люде добрі, порятуйте бідного каліку..! — пронизило враз розхристаний гул напрасне прохання прохача.

Надармо, ні один червоноармієць не зглянувся в його сторону.

Гармонія не втихала.

— Браття! — репетував дід. — Помилуйте незрячого товариша! За волю й рівність чорного люду я втратив світло..! В боротьбі за визволення робучих мас! То-ва-ри-ші!! По-ми-луй-те!!

Здрігнулася Соня. Голосний лемент каліки прожогом всувався в її кімнату. Якась знайома відтінг голосу залеліяла їй в ухах.

Не вірила — —

— ...ой доле, моя доленько!

І кинулася рвучо до вікна — —

При протилежній стіні репетував скулений каліка..

— Максим! — скрикнула Соня.

На щастя крик її згубився в рипливій мельодії гармонії.

— Максим..! Максим..! — шепотіла втішено дівчина. — Не кинув!

Враз заметушилася.

— Як-жеж дати йому звістку про себе?.. Він-жеж шукає її?

Дійсно каліка пильно нахилився до вязених вікон, наче там шукав милосерної лепти...

— Ух, ненависний німець! — закліяла Соня. — Навіщо сюди мене переніс!

І усім мізком стала працювати — —

Тимчасом надармо дерся каліка. Надаремно нахилився до маленьких, півничних вікон.

А погляд Соні упав на стовчене зеркало — —

— Ох! — зраділа й вмить зняла його зі стіни.

Саме промені сонця пробивалися крізь лаву хмар — —

І наставила до них Соня зеркало — — Сніп світла упав на протилежну стіну вязенного подвіря — — Поволи, обережно націлила його дівчина на лице

каліки — — І задріжали приплющені повіки — —
 На мент відкрилися — — Та зараз, поражені силь-
 ним сяйвом, примкнулися — —

Задеревів на хвилину прохач — — Долонею потер
 чоло — — І всміхнувся.

Та зараз пригадав собі свою ролю. Згорбився на-
 ново й наповнив тісне подвіря хрипливим лементом.

— Змилосердїться, братці!.. — й стукаючи палицею
 об стіну поволи спрямовувався до вікна Соні.

Дівчина аж розпливалася з утіхи. Мало що не запле-
 скала в долоні.

— Максим! — шепотіла з радости. — Няня!.. Няня!..

А за дверима скрипіла підлога під ногою вартового.
 Вигуки армійців прожогом гуляли.

Соня обережно пристанула при вікні й стала сте-
 жити Максима. Наближався — — Невтомно, завзято.
 Що хвилини задержували його большевики, втягали
 в розмову — — І, розкладаючи руками, широко роз-
 повідав їм — —

— Чорти! — закляла Соня на адресу большевиків.

А хмари знову закрили сонце..

Гармонія, що на хвилину була замовкла, знову за-
 хрипіла вояцькою..

І вслухалася дівчина у її звуки — — Широкі, нев-
 гомонні, прості, як вдача російського мужика. Оцього,
 що під їхнім тактом завзято вигукує безсоромні
 слова — —

Браз розхрістана голова Максима задержалася під
 її вікном.

— Максиме! — різко прошепотіла.

Та голова сторчала неповоротно, викрикуючи жа-
 лісливі мольби.

— Це я, Максиме!.. Соня!..

Поволи відвернулася голова — — Лиснули на мент приплющені зіниці — —

— Дитино моя!.. — й покотилися по щоках дві сльози втіхи.

Великі, горячі...

— Добрий, няня... дорогий... — пестливо шепотіла дівчина й собі отираючи очі.

— Помилуйте грішного!.. — зарипів Максим на весь голос.

Це наближався большевик. Максим простягнув до нього підерту шапку:

— Обдаруй чим ласка!..

— Чорт! — закликав непотріб і згїрдливо відійшов.

Соня за цей час заволоділа собою.

— Максиме! — твердо шепотіла, наче приказувала.

— Зараз звідсіля крадися в галицьку команду...

Повстанець невдоволено двигнув раменами.

— Я за вами, щоб...

— Мовчати! — перебила йому Соня. — Понесеш їм вістку — продовжала попередню думку, — що за кілька годин пічнеться большевицький наступ... Скажеш, що це від отамана Сокола!..

— Паннунцю!

— Як?! До отамана?! По виконанню приказу зголо-
сися в адютанта Корнієнка! Тепер, гайда!

Повстанець не рухався з місця. Груді глибоко хвилювалися. З очей бризнули рясні сльози. Забув, що грає сліпця. Широко розкрив повіки.

Настрашилася Соня. Розглянулася по подвір'ю — —

На щастя увага армійців прилипла до танкуючого при звуках гармонії дикого кіргіза.

— Максиме, про мене не бійся!.. Я безпечна! — кинула йому поспішно.

І ніжно, дитячо вдивилася в його добряче, застигле у грозі обличча. Так колись гляділа. Тоді, як дитиною вслухувалася в мальовничі казки старого пістуна...

— Іди, Максиме...

Щось як хлипіт протиснулося крізь затиснені уста повстанця.

— Няню, іди... Мерщій іди... Соня, хоче...

І знову захлипав. Придавлено, вривчасто... Пястуком затиснув губи — — І скулився — — Приплющив очі — —

— Боже мій, Боже!.. — дав волю розколиханому жалеві. — Господи милосерний!..

— Ти, сучий сину, кого взиваєш?! — кинувся до нього з лайкою плечистий, як медвідь, армієць.

Здеревіла при віконних кратах Соня.

Схаменувся Максим. Та пізно. Вже хитра правиця большевика схопила його за спину й поволочила до виходу.

— Геть з ним! — вигукували армійці й штовхали чим попало по дорозі.

— Товаришу, а добре його! — радили з лукавим сміхом.

Максим не боронився. Ледви-ледви пручався. Зате пронизливим лементом прохав пощади й горяче цілував коліна ворога.

— Товаришу, брате! Змилося над калікою! Батьку мій, голубоньку!

— Ні! — впирався п'яний армієць. — Геть, а то за контрреволюцію..!

Аж скулився Максим, коли таке почув. Знав, що це не пуста грозьба... Та не піддавався:

— Товаришу, таж я в боротьбі за рівність окалічів! Пусті мене, добродію! Ой, дусиш..!

А в душі молився, щоб катюга не змяк...

Не мав чого боятися. По хвилині, як з метавки, ви-
летів на вулицю.

— Щоби більш і духом твоїм тут не заносило! —
пращав його большевик.

Позбирався Максим. Ще хвилину нишпорив за
палицею — — Якийсь милосерний хлопчина подав
йому її.

Спасибі — подякував сумнівний каліка й по-
шкандибав хиткою ногою.

По вулицях Бердичева стелився сумерк — — Йшов
вечір — — Повільною, неспішною ногою, так як
Максим, що саме виходив з міста...

По небосклоні герцювали хмари, як велитенські, ка-
зочні верхівці...

Зі смутком в душі розставався Максим з містом. Та
слухняність й ціль розлуки з дорогою вихованницею
перемогла сліпу вірність.

І твердо чалапав по калюжах — —

— Хай її Бог стереже, як дотепер стеріг...

— — — — —

Темно, хоч око вибери. Хіба від часу до часу лискавка
замигтить й розяснить на хвилину розмоклий шлях.

— Коби до ліса пробратися... — зітхнув Максим.

Небеса потужно греміли наче на глум людям, що
й собі присвоїли громовладне знаряддя. З теміні ночі
йшов бурливий шум тучі. Полями зойкливо заводив
вихор.

Знову лиснуло — —

Скрізь перед Максимом, як зеркала, блескотіли ка-
люжі. А ген...

І п'ятьма зрослася з очами. Та в останньому про-

блескові взрів старий повстанець гурток їздців, що наближалися у його напрямі.

Пристанув Максим і став надслухувати — —

Дійсно. Чалапкання копит виразнійшло — — І зійшов повстанець на бік шляху. Припав до мокрої землі — —

І кляв у душі. Нечутко, та злорадно.

— Коби не трапилася яка халепа..!

Надїхали їдці. Забрязчала збруя. Коні втомлено потикалися — —

— Гей, вороний! — крикнув один вершник, стягаючи віжки коня, що саме піткнувся на передню ногу.

Аж кинуло Максимом на звук голосу їдця. Схопився зі землі.

— А може... — вагався. — Ні, то певно він!..

І приложив до губ заболочені руки — — І заквилив вірлом — —

Їдці, як зачаровані, скамяніли на місци.

Знову загивкав Максим — —

— Тю! — закляв у пїтьмі дужий голос. — В таку погоду, ще й в ночі..!

— Пилипе! — закликав Максим і вибіг на шлях.

Лискавка розяснила безмірно втішене обличча.

— Максим! — і собі скрикнув Пилип Корнієнко.

Щиро, горяче стиснулися правиці. Та Пилип не втерпів:

— Знаєш, отаман в Бердичеві!

— Так, в тюрмі, та не поводитьсь йому зле.

— Що, ти бачив його?!

— Вертаю від нього...

— Не верзи!

Усміхнувся вибачливо Максим і спокійним голосом розказав свої пригоди...

— Максиме, ти неоцінений! — щиро подивляв його адютант Соні.

Інші їзди, що стіною поставали навколо й собі хвалили вірність старого повстанця.

Максим не звертав на голосний подив товаришів найменшої уваги. Почав розповідати про свою ролю прохача. Голос його дрожав від схвилювання. Пальці впили у коліно їзця.

Скінчив. Широко, рокотливо розбивався по нетрях ночі грім.

— Усе гаразд, друже — відозвався по довшій мовчанці Пилип. — Освободимо отамана! Маємо спосіб!

— Який?! — кинувся Максим.

— Засядемося й зловимо яку товсту большевицьку «рибу» тай виміняємо.

— Дійсно! Чудесно! — одушевлявся Максим. — Тільки, щоб така «риба» попалася...

— Маємо вістку, що цієї ночі якийсь комісар має сюдою переїздити. Томуто й шляємося цим шляхом.

— Щастя вам Боже — зітхнув Максим. — А я...

— Ти куди?!

— Виповнити приказ... До галичан...

— Дарма, друже, вони вже попереджені давно про те!

— Так, але... — й тихо ледви чутно прошепотів, — головний удар ворожого наступу буде звернений на Старокопчанів...

— А-а, це дійсно новина. В такому разі я вишлю особного гінця.

— Ні, я...

— Я, як адютант, осмілюсь змінити висланця! — перебив йому Пилип Корнієнко.

— Після приказу!

В голосі Максима аж клекотіло від вдовolenня. Радий з п'ятьми втішено затирав долоні.

— Вістуне Васильків — кликнув ад'ютант на молодого козака. — Гайда в дорогу! А мерщій!

— Після приказу!

Лискавка переганялася з вістуном, що як несамо-витий, помчав по розмоклому шляхові.

— А ми дальше в свою путь! Ти, Максиме, позаду найдеш вольного коня.

З неба почали спускатися густі краплі дощу. І вдарив ними вітер об лиця повстанців.

— Гаразд! — заговорив вдоволений Пилип. — Коби тепер нам попався!...

— І пес за ним не брехнувби! — весело загомонів Максим.

Х

Тоскно заводив вихор по мрячних коридорах казamat черезвичайки. Виводив зойкливі мельодії, вигукував пронизливими стонами звірсько катованих офір червоного терору...

А темінь ночі, як душі й совість безправних катів, давила в собі грімкі проклони взиваючі о помсту...

Біснуватий регіт крісів і брехання револьверів роздирали останний бунт непокори й звиятжним гомоном насили короталися по безвихідних для жертв коритарях, вдираючись жахливим »temento« в душі вязнених...

Не спала Соня.

Широко розплющеними зіницями вдивлялася у безко-нечний похід...

Похід звірсько помордованих людей — — !

Йшли гордо, звиятжно — —

Непідлеглі, вольні душі...

Хоча тіла, пошарпані червоними кігтями, ламалися у безсилі...

З уст, сіро-синіх губ стихією гремів гимн:

»... Ми поляжем, щоб славу і волю і честь

Рідний Краю добути Тобі..!«

І здрігалася у підвалинах тюрма... Блід регіт розстрільних сальв... Вязні по душних, малих келіях местно затискали п'ястуки:

— Пождіть, кати!

І виринали перед очима засуджених душ майбутні
когорти відплати...

Молоді, свіжі личка... Запальні погляди... Над буй-
ними головами національний Прапор...

І пісня!

Гимн, що скали насили розчавить на прах!

— Не пора! Не пора!

— — — — —
Пройшов похід.

Запався у безодню пітьми.

І знову осталася Соня самотна. Припала до по-
стелі й занеслася шльохом:

— Верніть!.. Верніть!.. — прохала зяву.

— Верніть! У скривавлених, поломаних на тортурах
пальцях стисніть мечі відплати! І гряньте ними об
черепи катів! Так, щоб мізок злочинців розприся по
всіх усядах! Щоб не було людини на українських зем-
лях, котра не настопталаби його з насолодою! О,
верніться!!

Дарма. Темінь, наче без ух. Грубі вязенні мури не
розступилися перед горячим закликом дівчини й не
допустили дігнати похід...

Вітер дальше свистав. Наче у наймах став черво-
ним... Десь, незачиненою віконницею, бездумно ударяв,
термосив — —

Грубі каплі дощу стукали об шиби — —

За дверима хода вартового — —
— — — — —

...Максим... Навіщо прогнала його?! Одинокую надію
на рятунок!.. Де він тепер?! Якби була задержала,
тепер саме, користаючи з бурі, ламавби крати її вяз-
ниці... Або... Або скрадавбися з кинджалом в зубах до
сторожа, що під дверима...

...Китаєць плечистий... Знать сильний... Та Максим, як кіт... Нераз бачила... Ох, чому його відіслала!

...Та ні! Треба було! Треба конче остерегти галичан! А то, їх горстка... Найменча невдача й по всьому... Так, по усіх нових надіях, сподіваннях! Нових?.. Так, нових! Скільки уже їх було й усі розплилися, як чиста, хрустальна вода, в калюжі гноївки!.. У великій, смердячій калюжі!.. Та цим разом уже певно! Певно увінчаються довгі змагання доконаним чином! Тепер галичане!

— Галичане! — кинула півголосом в темінь.

І уважливо прислухувалася звукам свого голосу. Наче вимовляла ім'я найідеальнішого, самотнього коханця...

— Галичане!

...Молоді, стрункі парубки в сталевих шоломах... З поглядом, що вбиває ворога, а в серцю приятеля родить тепло...

...А німець казав, що вони не в силі... Сліпий, бідний німець... Бідний, бо не бачив їх! Не мав нагоди! Та сліпий, бо не бачить їхніх вчинків! Темний, заскурілий у своїй германській зарозумілості! Ха-ха-ха! А деж вона запровадила німецький народ? До Версалю! До соромного Версалю!

...Там, під покривою тьмавої ночі спішною горячкою приготуються два ворожі табори до розправи... Табор фалшивого інтернаціоналу, галасливий, некарний, повний злочинних пристрастей і замислів, захищених червоною шматою... Другий табір, менчий, та тихий, мовчазний і з непогамованою, шляхотною силою духа й волі.

...І барон Рудольф хоче їх роздавити! Героїв! Казочних лицарів української Нації! Лицарів, що по довгому

сні пробудилися у слухному менті, розбили легендарну печеру на Соکیلському й як льви злетіли погромним борвієм! Ха-ха-ха!! Їх, велитнів Бескиду, хоче барон Руді розгромити, задержати в побідньому поході!! Чим і ким? Оцими бандами каторжників, що в ім'я волі й зрівнання кляс прийшли на українські землі дикою ордою, щоб долонями, скаляними найнижчими злочинами, здавити найсвятіші почування й стремління людини!

Розгорячувалася Соня. Схопилася з постелі й скорою ходою задудоніла в кімнаті.

— Ні, не буде цього! — й затискала п'ястуки.

Враз пристанула. За дверима гомоніла хриплива бесіда:

— Геть! Пусти, я комісар!

— Ні! — твердо не уступав вартовий.

— Пусти!

І переразливий крик пронизив тишину коридорів. Останній, присмертний крик... Зараз за ним щось тяжко звалилося на долівку.

— Харашо! — скрипів даліше голос напасника.

Дике вдоволення звучало в ньому...

І задріжала Соня. Цілою постатю припала до стіни.

— Комісар!..

А на двері натискала вперта сила — — Скрипіли, стогнали під нею — —

— Ще, ще! — принаглявав голос комісара.

І зрозуміла Соня. Вмить заволоділа своєю волею. Відразу збагнула своє положення...

— Так датися задусити, як котеня?! Ніколи! — й стала поспішно під дверима ставити барикаду.

Дарма. Ще не встигла притягнути стола, коли двері вискочили галасливо з одвірка.

Сніп світла жбурхнув у кімнату — — На порозі станув з ліхтарнею й наганом в руках Гершко Юффе. За ним чорнів гурток посіпаків.

— Хе-хе-хе! — захрипів кат побідно. — Збирайтеся Софіє Теодорівно! В дорогу!

Мовчки подавалася взад. В руці стиснула відломану ногу з крісла — —

— Що? — глумився єврей. — Сокіл шпони наста-вляє? Гей!

Як чорні духи, припали до дівчини служальці комісара. В мент здусили її й звязали руки.

— Готова! — обізвався один з посіпаків і сплюнув довгою струєю на землю.

— Харашо, Гришка — похвалив комісар. — Тепер до другої роботи. А ви — звернувся до інших, вказуючи на Соню, — з нею до авта! Там ждати на мене!

Гришка взяв з рук товариша малий клунок і поспішив за комісарем.

Зміряли до кімнати барона Рудольфа — —

В підступному мізкові комісара дозрівав лукавий замисл... Вже давно ненавидів клятого германа... І боявся його... Забогато впливу мав німець на »главко-верха«... Останними часами воля германа стала приказом... І ось вислав його, комісара й апостола революції, на фронт... Загрівати серця червоноармійців! — — Ух, собака! За дешевим коштом хотів його позбутися! Не знає ще Гершка Юффе! Цього, якому сам Ленін припняв до грудей червону, пятипальчасту зізду... І йому хоче якийсь німецький старшина відобрати жертву! Хоче вирвати з його рук Соню! Проти його волі приборканому Соколові розтяти вязи! Сволоч! Сволоч! Хоче повернути нові дні й ночі повні безмежного жаху! Повні страхітних думок! Що зявиться

местниця й шулікою спаде на нього!.. Ух! Ні, не буде цього гордий чужинче! Не тобі Юффога обманити! Хе-хе-хе! Попам'ятаєш мене!

Саме найшлися в кімнаті-робітні німецького штаб-овця.

— Попам'ятаєш мене! — голубив комісар пекольний замисл і освітив ліхтаркою залізну касу.

Очі Гришки запалали вдоволенням вогнем.

— Вона? — спитав.

— Так — потвердив комісар і неспокійно: — Відчиниш?

Гришка гордо, самопевно сплюнув.

— Щеби ні! Нема для мене нічого недовиконання! Я навіть з неволі втік! Чуєш, товаришу? З галицького полону!

І взявся до праці.

Жид пламенними зіницями стежив його зручні руки — —

— А-а! — зрадів на вид отвореної каси.

Дріжачими долонями став перебирати папері. Неспокій викривив хижі черти його обличчя.

— Ось вони! — й побідно витягнув військові пляни.

Гришка байдуже сплюнув. Простягнув долоню:

— »Деньгі«!

— Чого?

— Заплату! Обіцяну заплату!..

— На тобі! — скрикнув комісар і вихопивши ізза пазухи кинджал вбив його по рукоять в серце каторжника-армійця.

Звалився большевик на долівку і став її копати й драпати — —

— Тверда скотина! — кляв комісар підрізуючи Гришці горло.

і успокоївся зарізаний. Тільки очі вискалив у без-
конечній зlobі — — І уста склалися до плуття — —
— Харашо! — захихотався вдоволено комісар. —
Нема уже свідка..!

Ще раз приглянувся, чи армієць не живе — —
Копнув скорчене тіло й котячою ходою вийшов з кім-
нати. На коридорі піткнувся — —

— Чорт! — й освітив забору.

Це валявся труп вартового китаїця...

По хвилині затуркотів по вулиці самохід — — Аж
шиби задріжали.

XI

А в середмістю на квартирі «главковерха» гудів оркестр. Крізь повідчинювані вікна продиралися верески. І мішалися з гулом бурі...

Дві стихії взялися за барки...

Вічної природи й бездонного бруду і гнилі...

А місто, як засуджений в останню ніч... Тривожливим ухом нахилилося в темінь бурливої ночі, чи в супровід грому не затуркоче самохід — — Чи не задержиться під брамою; чи висланники пекла не задудонять прикладами і в ім'я революції, в ім'я святої волі недавньо найнизчих кляс, в ім'я всевідучої й всемогучої черезвичайки не наповнять самоходу підозрілими контрреволюціонерами — —

.

Кінчився пир — —

«Главковерх», важко опираючись об стіл, підніс чарку наповнену лікером:

— Товариші, на многі літа третьому інтернаціоналові!

Схопилися гості. Військові командіри й комісарі. І ревнули. Семітські, хижі обличча горіли розбурханими пристрастями...

— Товариші, на честь нашої побідньої армії!

— Гурра-а!

Високі жіночі голоси пронизили низькі, хрипкі басы.

— На погибель ворогам інтернаціоналу!!

— На погибель!!

І затягнули вовчими голосами:

»Вставай, паднемайся рабочий народ..!«

А за вікнами вихор, як пророк:

...Повстаньте!

...На те, щоб на своїх працьовитих спинах двигнути нових володарів Росії!

...На те, щоб скупатися у рідній, християнській крові, щоб промостити шлях до престола осібнякові культурного людства: Юді!

...Повстаньте!

...Розкиньте тамі!

...Хай пливе братня кров! Хай розливається з тісних берегів!

...Повстаньте!

...Гнані й голодні!

...На те, щоб наситити насичених! Щоб випорожнені кишені розпусників наново наповнити дорогим камінням!

...Тоді! — —

...По божевільному танкові розпанаханих мас, знову забряжчать кайдани! Знову прикують вас до тачок! І завжди голодні ваші шлунки засурмлять гимн каяття!

...А провідники вашого злочину, апостоли морду й зневаги, залящать вам над спинами відвічним кнутом!

.....

— Катінка! Катінка, гуляй!

— Гуляй! Гуляй! — підхопили за командармом піруючі.

Десятки рук підняли її й поставили на столі. Забряжчала нетерпляче скидана посуда.

— Гуляй, Катінка!!

Залестіла рядками перлистих зубів. Широким усміхом нагородила поклонників. Магнетними, чаруючими очима пронизила зіниці командарма.

Нагі рамена, як пелюстки казочних квітів...

Випрямилася й застигла — —

Затихли учасники пиру. Жадібні очі вперли у красуню. Забули про свої сусідки... Проте й вони улягли чарові своєї противниці...

Навіть барон Рудольф зацікавився небуденною появою. З подивом глядів на танечницю.

А тіло Катінки почало оживати. Наче зі сну будилося. Розкішно, ліниво натягалось — — Опісля — — !

Як наглий, несподіваний вибух!

Закрутилося усе перед очами видців — — ! Вюнка, пишна постать танкуючої троїлася, ділилася на частини. Здавалося рій збитошниць-русалок прилинув з весняних піль...

Та в мент змінився характер танку. Враз тіло задріжало й скорчилося від таємного бажання. Розчепірилися ноги в гидких підскоках... Сверлом вертівся живіт... Набряслі перса розсадили тонку тканину...

— Га-га-га..! — зітхнули видці.

І божевільне бажання загивкало в п'яних мозках — —
Голодні пальці сягнули до танцюючої — —

— Катінка! Геть з оджею! Геть з лахами!

Не зважала. Далі, невтомно викручувалася — —
Наче втікала від заборчих рук — —

Досягли її — — Зашорохтів обдираний шовк — —
Засвітилося біле тіло — —

Та танок не переривався. Могутнів, ріс, провадив до божевілля — —

— Катінка! Катінка! — захрипів »главковерх« і схопив наге тіло в обійми.

Здрігалось в його раменах — — Корчилося — —
І звалив його на дорогоцінний, перський ковр — —
До настовбурчених персів притиснув сухі від спраги
пожадання губи — —

— Ка-тін-ка-а..!

В мент пир перемінівся в оргію. З лоскотом вали-
лися на землю, тручані судорогами получених тіл,
крісла...

Гидка воня наповнила кімнату...

Здрігнувся цілою своєю істотою барон. Болісна струя
омерзіння стиснула його горло. Вихопившись з обійм
напівнагої, п'яної самиці вибіг на коридор.

Оперся об стіну — — Світ вертівся танком — —
Шойно по добрій хвилині очунявся.

З пирової кімнати добігали верески — — Брудні,
гнійні...

Повільною, хиткою ходою пустився барон до виходу.

— Авто? — спитав обслуговуючий армієць, подаючи
йому накидку.

— Не треба.

— Там дощ...

— Не треба!

Армієць зі страху відскочив.

— Скотина! — шепотом післав за бароном. — Ото
спився!

Гострий дощ хлюснув німцеві в лице. Вітер потер-
мосив полами плаща.

— А-а-а... — відітхнув барон і нароком наставив
обличчя напроти дощу.

Полегчало. Мисли, що — як той біснுவатий танок, —
вертілися в черепі й болюче його розпихали, втихо-
мирювалися. Почуття безкрайної млости, дізнаної на
вид гидких картин, розпливалося. І туга, несподівана,

нагальна тоска захрипіла в грудях самотного... Далеким спомином занили минулі літа...

— Щож мене пригнало в оце червоне море гнилі?! Чому саме мені припала ця почесть?!

Жеврів бунт. Ще мент й жбурхне полум'ям. Тоді — —

А вітер свистав, дощ хлюпотів. Розприскувалися калюжі під ногами. Вулицею перелетіло авто. Фонтанною грязі бризнуло на барона.

Та він не звертав на це найменшої уваги. Згорнувши розхрістані вітром поли манджав невтомно на свою квартиру. Під носом завзято свистав гимн...

При супроводі гулу вітру й одчайного лементу...

Деся в бічній вуличці відгравалася трагедія...

— Чека... — промимрів молодий старшина.

Перед головними дверима стояв гурток армійців. Помимо дощу широко розкидали руками.

— Товаришу... — спинили німця.

— Чого? Де вартовий?!

— Убитий...

В голосі большевиків теліпалася тривога.

— Що?! Де він?!

Нежива колода валялася під муром... Захитався барон. Зловіща думка торгнула ним. Як навіжений, кинувся по сходах. За ним попхалися юрбою армійці.

— Чого?! Куди?! — спинив їх грізно.

І вже повільною, холодною ходою пройшов коридор.

— Соня..! — хлипав у душі.

Враз піткнувся. Темно скрізь — —

— Гей, світла давайте!

Вмить заясніли цікаві ліхтарні. Схопив одну.

— А ви геть! — вдруге прогнав цікавих армійців.

І нахилився над трупом:

— Люн-тсон... — прошепотів.

Бездумно вдивлявся в розвалені двері Сониної кімнати — — На нелад — —

— Соню..!

І жаль, одчайний жаль заскемів у грудях. Почуття порожньої самоти виповзло з усіх кутів, що понуро дивились злочином...

— Втікла... Вирятували її... Щастя Боже...

І усміхом розвіяв гнітучий настрій.

— Невжеж вона мала ждати на мою ласку? Підлу ласку! Так, підло я з нею поступив! Замкнув, наче злочинницю! А вона чейже також за Народ...

І поволи, втомлено помандрував у свою кімнату — —

Поставив ліхтарню на стіл — — Мутне світло безсильно розпорошувало сутінь ночі — — У тісних кутах павутиною звисала темінь.

Тяжким кроком, бездушно пройшовся барон по кімнаті — — Хода дивно дудоніла...

А в мізкові одно:

— Нема її!.. Нема..!

Десь вітер віконницею термосив. Дощ без упину стукав до шиб — —

Враз оторопів німець. Погляд його упав на залізну касу. Одним скоком припав до неї:

— Herr Gott!!

Ноги зашморгались в порозкиданих паперах. Став барон горячково в них перебирати — — Враз спинився. В мізкові ясно стало. Згадав, як Соня намагалася відбити пляни — —

І вдруге всміхнувся... Відступив від каси навіть не глянувши на скорченого трупа армійця. Рівним кроком наближився до вікна — —

...А бурхлива темна ніч, як то море розгніване. Тіль-

ки філі інші... Там, на Рівієрі, каламутні, пінисті, а тут червоні, кроваві... Вже у друге втрутила його чорноока Соня на розховстану стихію... Там скочив в ім'я власної честі... Тут в ім'я честі німецького народу... Там нагородою був пламенний, дівочий поцілуй, тут холодний дотик смерті... І це поцілуй... Як тільки світанок забাগріє — бо тут, на цій проклятій землі, усе кєрєє — прийдуть комісарі... Пічнеться слідство, допити, здогади... Усе на нього зложать... У всьому його обвинять... Чейже він вирвав українського орла отаманів з рук чеки!.. І зрада прилипне до сніжного чола німецького старшини... І перед суд поставлять...

Струснулося ціле тіло барона. Оперся ліктем об віконницю.

... Суд... Невжеж чотирьох каторжників за столом, можна назвати судом! Його, старшину німецького штабу, судитимуть осібняки людства!

І замаячили перед очима душі картини червоного суду — —: В мент обдирають обжалованого з одєжі... Свистить кнут... На білих плечах червоні смуги... Мало цього!.. З гострим ножем приступає кат — — Три розмахи — — Тричі лиснув ніж — — Придавлений зойк жертви й видертий пас шкіри зі живого тіла в руках оправця.. Або — —

— Геть! — аж скрикнув барон, проганяючи від себе примарні спомини.

Та вони вперто сунулися у вічі.

І затиснув п'ястуками очі й потеліпався до столика. Похилився на нього — — Скільки при цьому мертвому предметі просунулося мрій, замислів... Скільки недоспаних ночей... Скільки туги оперлося за рідним краєм...

— О, Vaterland!!!

...Як сміє! Він, зрадник, називати країну велитнів духа своєю вітчиною?! Як виконав приказ?!

І з тьмавого кута вийшов шеф — — Злотиста пікельгавба й вигідно розпростертий орел — — Суворе лице начального писало засуд — —

— Приказ! — схопився й наструнився барон.

Певною рукою витягнув з футерала револьвер — — Оглянув — — Відтягнув безпечник — —

На дворі сіріло — — Краплі дощу перестали добиватися до вікон. Вітер затихав — —

Зате крики родилися... »Товариші« будилися... Десь спазматично хлипала жінка...

— — — — —
Поволи, та певно вложив барон холодне дуло зброї в уста...

XII

Плюта почала дошкулювати повстанцям. Час довжився у безконечність. Перемочена одежа поприлипала до тіла, вітер вривався аж в кости.

Неодному старому воїнові заскеміло в сугавах...

Коні що хвилини ховзалися, присідали на задах. Грязь високо розприскувалася під копитами й часто-густо заліплювала очі.

— Агій! Тьфу! — сплюнув Максим, якому в рот попала грязюка.

Саме збрався заговорити, коли заліпило...

А темінь, хоч бери палицю й проходу крізь неї намацуй. Тільки далеко, в Бердичеві майоріло кілька світел...

— Стій! — приказав нараз Корнієнко.

Скамяніли на місци.

Крізь гул вітру й шум дощу вривано пробивалося дудоніння — —

— Це поза нами... Не з міста... — тихо завважив Максим.

— В розтіч! — гукнув адютант.

І розскочилися на обидва боки шляху. Як примари. І вросли в темінь — —

Шляхом перечвалав загін їздців — — Спішилися — — Аж поприлипали до кінських ший — —

— Ось і світла! — вдоволено захрипіла російська мова.

Ніхто їй не відповідав — — По хвилині розплилися в тьмі — — Ще тупіт копит — — Враз голосний свист пронизив бурю. На шлях вискочили повстанці.

— Червоні опирі! — заляв Максим.

— Ото було в них грянути! — жалувал молодий повстанець.

— Годі — успокоїв його Корнієнко. — Пропалаб тоді наша ціль...

І знову стали місити болото.

Пилипе — не втерпів Максим. — А чим той, сучий син, надіде?

— Чорт знає, та певно автом. Червоні володарі не спекуються буржуйських вигід.

— Гмм...

— Що такого?

— Як ми це авто повздержимо?

— Ха-ха-ха! Максиме, досить буде, як станеш посеред шляху й гримнеш приказом! Невжеж не знаєш відваги євреїв?!

— Так, але шофер може бути православний...

— Нічого. Кілька кульок в мотор.

Замовк Максим. Та всежтаки не був заспокоєний.

— Що буде — нила думка, — як не попадуть стрільна в мотор? Така плюта... Люде перемерзли... Члени тіла не мають звичайної гнучкості... А можеб яку запору поставити на шляху?

Та зараз таки почервонівся зі сорому старий повстанець. На щастя ніч вкривала його...

— Дурак! Ото бувби вихопився! Таж шляхом, що хвилини швендаються червоні кіннотчики!

— Стій! — щось вже десятій раз цієї ночі повздержав Корнієнко свій загін.

Від міста гудів мотор. Галасливе теркотання драж-
нилося з гулом бурі — — З тьми ночі, виринули дві
слізні очиці. Як у жида, що напихається цибулею...
Шаленою скорістю наближалися до повстанців — —

— Ви на боки!.. Я з Максимом напроти! Ціляйте
в мотор, в колеса! — горячково приказував адютант.
Мовчки сповнили приказ.

— Гайда, Максиме! — рушив уперед Корнієнко на-
ціляючи кріс на мутне око самоходу.

Наближався летом птаха — —

Грянув стріл. Згасла слізна очиця.

— Стій! Стій!

Загородили дорогу й з націленими крісами ждали
— — Та самохід не приставав. Ще більшою силою
пхався вперед — —

— Я так думав!... — заворушилось в мізкові Ма-
ксима.

Та не було часу на роздумування.

— Стій!! Стій!!

Грімкі вистріли — — Раз по раз — — Та самохід
пхався — — Самітна очиця не гасла — —

Занепокоєні коні стали крутитися — — Машина
з гуркотом наближалася — —

— Стратує нас! — луснуло в мізку Корнієнка.

— Пилипе, не вступатися! — заїло скрикнув Ма-
ксим з усієї сили придержуючи коня.

— Стратує нас, — лискавкою мчали мисли, — та
й сам задержиться..!

Вистріли не затихали — — Заглушили вихор, дощ.
Коні під Пилипом і Максимом рвалися як скажені
— — Червоне око, як полум'я всесвіту — — Піт на
висках — —

— Отче наш... — почав Корнієнко, коли...

Самохід зарився на місци, а ізза нього, як духи
вискочили їздці:

— Гурра!!!

Як скеля грянули на обох повстанців — —

— На них! — перший стямився Максим.

Зняли острогами коней — — Засвистіли ша-
блями — —

— Бий!

З боків випали причаєні повстанці — — Загорілася
сіння — — Запалилися завзяттям уми — —

А самохід поволи, тихо став повзнути вперед — —
Щойно дальше пустився заворотною скорістю — —

— Рятунку!! — вирвалось з нього низкою розпуки.

Здрігнувся Максим. Посеред гулу борні й тучі роз-
пізнав голос своєї пані... Завернув коня — —

— Зрада! — гукнув несамовито.

Запізно. Самохід зник в пільмі — — Розскочилися
його оборонці — —

— Вона там була! Вона!..

— Хто? — спитав Пилип Корнієнко.

— Отаман.. — і тихо, без скарги звалився з коня.

Підняли його товариші. Обімлів. З малої рани на
голові спливала кров — — На щастя смушиста шапка
злагіднила удар.

— Позбирати ранених! Своїх і чужих! — приказував
Корнієнко пильно наслухуючи в сторону Бердичева.

Та ніхто не спішився з допомогою червоним. Знать
гул тучі не допустив гомону боротьби до міста.

— Готово, адютанте!

— За мною!

— — — — —
— — — — —

Широка ватра розкидала багровим теплом. Хмарою

димилися паруючі одежі повстанців. Світляні язики величезного огнища розповзувалися довкруги. Гадюкою пнялися по товстих, старезних деревах, що густо окружали малу прогалину в лісі.

Корнієнко гостро вдивлявся у стрівожене обличчя большевика:

— Чуєш, якщо збрешеш, шкуру здйму! Живцем! Ти знаєш як?! Неодну зняв зі спокійного, безборонного селянина!

— Правду... Тільки правду... — закликався по московськи армієць.

— Хто їхав у авті?

— Воєнком Юффе...

— Чорт! — заляв Максим, що прислухувався на боці допитові.

Пилип успокоїв його рухом руки.

— І ще хто?

— Якийсь отаман повстанців... Та... — й хитро, але довірочно всміхнувся.

— Говори!

— Це жінка була... Гарна жінка...

— Дитино моя!.. Дитино моя!.. — тихо бідкався Максим.

— Куди ви її везли?!

Замнявся большевик — —

— Чуєш?!

— Не знаю...

Заіскрилися очі адютанта:

— На гиляку з ним!

— Отамане, я...

— На гиляку! Геть!

Кинувся большевик до ніг, опоясав коліна повстанця руками.

— Даруйте! Пробі даруйте життя!

— Геть! — копнув його від себе Пилип. — Давай-те другого!

І захарчів невдовзі большевик на гиляці. Смолоскипи ватри скервали його обличчя жарким сявом...

— Ти бачив? — звернувся адютант до другого армійця. — То уважай собі!

Костисте лице бранця мінилося красками смерельної тривоги.

— Хто їхав автом?

Зізнання другого большевика годилися з попередником.

— Куди ви везли пірваного?

І знову жорстока непевність — — Цеж останний вязень..! Одчайню стиснув Максим перевязану голову — —

— Говори! — налягав Корнієнко.

Очі большевика вросли в постать повішеного товариша — — Аж вилупились з очодолів — — На обличчю розпанахалася безкрайна розпука — —

— Отамане... — белкотів. — Ніхто з нас... Так, ніхто... Тільки комісар... І Гришка... Лиш вони про те знали...

І звалився, як колода, на землю. Тихо, без зойку й нарікання припав лицем до обуви Корнієнка.

Застигли повстанці у безсилі — — Перехрестилися одчайні погляди — —

А дощ давно перестав падати. Ще вітер гайсав полісі. Широком і глибоком стоном охкав бір...

Ватра, як море вогню...

— Скінчити з ним! — очунявся перший адютант і вказав на большевика.

Наближився Максим до Корнієнка. Постать старого

наче виросла. Непереможня сила духа струєю плила від нього.

— Мусимо розбритися, — почав твердим голосом.

— Одинцем перешукати цілу околицю!

— І я так думаю — згодився з ним адютант.

XIII

Одчайно торгала спутаними руками. Вязи вжиралися в тіло й нестерпимим болем пригадували безсилля.

— Падлюка! Падлюка! — хрипіла гамою ненависти Соня.

А він, напроти, усміхнений, глумливий... Руда борідка настовбурчилась, як уосіблення невисказаної втіхи. Каправі очі метали каскадами побідних промінів. Губи аж заслинилися.

— Хе-хе-хе! — заходився чортячим реготом червоний комісар, Гершко Юффе. — Егеж, піде твій коханець в дубину! Глупий герман! Він хотів мене перехитрити! Хе-хе-хе!

Безтямно вдивлялася Соня у скривлене, лукавою радістю, обличчя свого мучителя. Наче загіпнотизована... Слова його, як штики, пронизували її душу.

— Тепер він бавиться... Там великий пир... По ньому годинка сну... А опісля... Хе-хе-хе! Тюрма! Ця сама, з якої тебе, душечко, мені на потіху витягнув! А там з ним наші хлопці погуляють! Хе-хе-хе! Ти бачила коли, як обдирають зі живого чоловіка шкіру? Варта побачити! Бігме, або »під хайрем«, що волиш! А з нього здіймуть. О, здіймуть! У нас за контрреволюцію не жарти...

І забажалось Соні кричати. Кричати на весь голос, що тільки сил в легенях, щоб заглушити страшний, скрипучий голос; щоб не чути правди жажливої дійсності з плюгавих губ ненависного мерзенця.

Та останками свідомости давила душевну знемогу...

— Слухай — не вгавав комісар. — От шарпне раз червоногвардієць й такий шмат шкіри... І зойк! Зойк зі сталної груди гордого германа! Хе-хе-хе! Чудесно! А знаєш, голубочко, що дальше? Скажу, скажу! За другим шматком до зойку прилучиться прокльон... А знаєш на кого? На тебе! На коханицю, що лукаво відплатилася за пестоші! Хе-хе-хе!

І звірський регіт, як пила, скреготів у мізкові дівчини. Довго, протяжно, пронизливо...

— Ох!.. — зойкнула Соня й звалилася на долівку. Злякався катюга.

— Феська! Феська! — закликав голосно.

В кімнату всунулася жіноча постать. Так бодай свідчила її одежа. Та обличча провалювало пропасть між цим осібняком, а всім тим, чим визначається людина. В кантястих, твердих чертах не було ні іскорки людської м'якості й свідомости, тільки тупа, кровожадна звірськість. Хижий інстинкт пра-людини малювався в кожному рухові потвори.

З великою силою підняла Феська дівчину з долівки й поклала на широкому барлозі. З вищербленого збанка хлюснула водою — —

І розплющила Соня повіки. В запалих зіницях скемів жалісливий біль... І рванулася просьба. Горяча, як мольба матері над хворою дитиною...

— Убий...

Та жінка-потвора тільки невиразно замурмотіла. Злісно засвітила холодними, без тіни милосердя очима.

До барлога присунувся комісар:

— Е-е, ще пожди, душечко. Ми ще не натішилися собою...

Погляд Соні шкляно оперся на протилежній стіні.
На щоки виступили цеглясті румянці...

Занепокоївся комісар:

— Овва, чи не перебрав я мірки? У неї горячка!

І висунувся з кімнати.

— Феська, сюда!

І станули напроти себе дві потвори.

Тіла й духа...

— Слухай ти, суко! Забрати цій дівчині одержу! Не смієш дати їй жадної такої посудини, або річи, котрою вона могла підрізати собі горло! А коли їй полєкшає, то впняти в її кімнаті собаку! Чуєш, Царя! Та так, щоб носом досягав постелі! Не дальше, тільки постелі! І пильнувати мені вязня, бо... Знаєш! — і свиснув нагаєм.

Скулилася немова й песім жестом припала до ніг свого пана.

— Пугачев! — закликав комісар, не зважаючи на чолобитню Феськи. — Товаришу, Пугачев!

Зі сусідньої кімнати випав стрункий червоноармієць.

— Чого тобі, комісарю?

— Тебе оставляю тут в залозі! Не смієш до цього дому нікого допустити! Сторожа без перерви, як в день так і в ночі! Чуєш?!

— Чую! Усе буде після твого бажання.

— Харашо, а я про тебе не забуду. З тебе гарний буде командір.

Мелянхолійні, типово словянські очі на мент засвітилися гидкою жадобою. Бистра струя пустої амбіції скривила душу парубка й дозволила вислугуватися злочинній справі.

Комісар заздро зіряв вродливу постать будучого командіра. До мозку стрельнуло підозрінням...

— Ти, чуєш, а якби зрадив..! — страшна, не на вітер, грозьба заіскрилася в очах комісара.

Та Пугачев не опускав свого простого погляду. Певно дивився наперед себе.

— Ні, товаришу, — запевнив. — Не з дурних я.

— Памятай собі! А тепер скажи приготувати мені авто! Мушу на фронт...

Дійсно, мусів спішитись комісар на фронт. За кілька годин треба йому буде витати начального командарма. Його присутність була тим конечніша, щоб не стягнути на себе й найменшого підозріння.

— Я верну за два дні — запевняв свою залогу комісар, всідаючи до самоходу.

...
Феська докладно виповнила приказ. Обдерла зовсім з одежі нещасну жертву. І на вид пишних, мраморних контурів тіла Соні замислилася на хвилину потвора. В лінівому мізкові затліло порівняння...

І знать не випало корисно для немови, бо, захрипівши незрозумілим белкотом, впаила гострі, як кігті, пальці в круглу грудь непритомної дівчини.

Здрігнулося палене горячкою тіло Соні. Зпід заплющених повік бризнули рясні перлини... Придавлена грудь занеслася хлипотом...

Немова ненаситно приглядалася мукам офіри — — І загивкала. Як пугач, в грізну, бурхливу ніч, на кладовищі... В звірячих відблисках очиць відкрилося пекло зачаєних злочинів... Великими кроками вискочила чортиця з кімнати.

По хвилині вернула.

Попереджала її велика, розюшена собака вовчої породи. Як сатана, рвалася на ланцюху вперед. Та Феська сильною рукою повздержала розгін.

З вдоволеним мурчанням припняла немова собаку до міцного, вбитого в стіну колісця. Приміряла ланцюг так, щоб собака дальше не досягла, як до краєчка барлога, на якому лежала Соня.

Пекольна усмішка розпанахалась на обличчю потвори. Іскренніми очима слідила змагання, переглоднілого звіра-собаки, дівватися теплого-живого тіла дівчини.

— Феська! Виходи вже! — гукнув за дверима Пугачев.

Зі жалем відорвалася потвора з розкішним для неї видом. Своє невдоволення заявила голосним мурчанням.

— Мовчи, скотино, а то! — й ляснув нагай.

Коротке, болісне скавучання й довга низка белкотання.

— Геть! — ще більш озвірівся Пугачев і знову ляснув нагаєм.

Немова скулившись в клубок помчала в глибину дому.

— Брр, скотина! — здрігнувся большевик і, не заглядаючи в кімнату Соні, замкнув на засуву двері.

А там бісився на опоні зголоднілий пес...

— Щоби не зірвався, а то розірве... — байдуже роздумував Пугачев, обходячи коридори дому. — Навіжена собака... Цар... Ух, Цар..!

— — — — —
А Соня в кипятку варилася. Горячка, як ремінь нагая, парила біле тіло. Стомила й душа в хворому тілі... Окуталася маревами...

Вогні..! Вогні..! Вогні..!

Скрізь..! Усюди..! Понад усім..!

Запалені надлюдськими руками...

Ліс пожежі й жарева..!

Прохід вузький... А язика, як кнути... Безмилостиво
випалюють на дівочому тілі червоні, кроваві пруги...

Душно..!

Стовбурі гризливого, вонючого диму...

А прохід вузький...

І женеться Соня на попечених ногах — — Шкіра
клаптями відпадає — — Прилипає до кривавих слі-
дів — —

Не стає сил..!

Нікуди й ні о що опертися..!

Скрізь грань..!

Очі вилазять з лоба..!

Спека..!

Біль!! Біль!! Біль!!

Та не тратить надії... Усіми силами повзне вперед
— — Рожеві квіти дівочих перс опалилися, зву-
гліли — —

Біль!! Біль!!

В далені замайорів вихід...

Рятунок!..

Тільки десять кроків — —

Вісім — —

І годі!

Тіло, як на пательні скверчить...

Біль!!!

Останний, вічний...

.....
Збунтувалися підземелля... Ригнули вулькани стопні-
лим оловом... Брили каміння взлетіли понад головою...
Падаючи, їдко свистіли... А збоचा такі стрімкі, такі
слизькі!.. А вогниста лява потоком гірським...

— Скорше! Скорше!

Та годі...

На право пропасть..! На ліво стіна скелі..! Тільки навпростець!..

Стрімко, спадисто, ховзко — — Один мильний крок і смерть — — Стежка вузка, як шовкова ниточка... А зі заду скоронога, горяча філя...

Море!

Глибінь кипучої загуби!..

І тиснеться Соня до скальної стіни, що гостра, колюча — — І дреться дівоча спина — — Руки, як коноплі під терлицею...

Стріпці..! Кервав стріпці..!

А лява, як на сто конях — — Гуде, реве Везувій погуби — — Каміння об скелю крешеться — —

І іскри!.. іскри!.. іскри!..

І біль у черепі!..

Безконечний біль!..

Як пісня туги!..

Один крок!..

Тільки одніський хибний крок!..

І спокій!..

І тиша!..

Ні болю, ні гулу!..

Ні тривоги!..

Страху, що тільки один хибний крок і не дійде до місця призначення...

— Вперед! Вперед!

Там очікують!

А то пропаде усе!..

І знову сунеться Соня — — Стіна скелі ще гостріша — — Безодня, що на право, ще глибша — — Незглибима — —!

Вогниста філя стопи мие — —

Біль!! Біль!!
 Та вперед!
 Там світанок!
 Там щирі обійми!
 Там братнє привітання!
 — Вперед!! Вперед!!

.....

Вижуть...
 Скавучать, як собаки...
 Вовки..!

А степ рівний, пустий, нікуди захисту...

Притиснувши долонями розколихані перса, втікає Соня наперед себе — — Одчайним поглядом стежить по степу, що як плесо озера в найбільшу тишу — —

А голодні звірі наближаються — — Великі, казкові очиці палаються гранями...

Сотні їх!..

Тисячі!..

Вже ось-ось — —

А в грудях віддиху не стає — — Борвієм розпираються — — І ноги, ноги!.. Плутаються в бурянах, омлівають — — А нігде захисту, ні звідкіля рятунку — —

— Боже!!

Велика звірюка допала її — — Розмахнулася — — І жакливою, смердячою пащоюхватила полу одежі — —

Надлюдським зусиллям рванулася Соня вперед — —

Трісла одежа.

І знову перегони — — Смертельні, біснуваті... Широко, далеко неслось степами скавучання...

І знову почула за собою Соня хрипливий віддих звірюки — —

Оглянулася й... Скамяніла на місці — —!

Стадо вовків не звірюками, а людьми! Червоними, кєрвавими!.. Попереду найзавзятіший, комісар Юффе... З побідним реготом скочив до її шиї — — Обалив на землю й гострими кігтями вжерся в дівоче тіло — —
— О-ох!!

Та враз червона звірюка знерухоміла. Наче громом поражена.

А на банду гонителів лицар злетів — — Гадюкою мережалась його шабля — — Розприскувалися черепи під її ударом — —

— Перемога! Перемога!

І, як тяжка осіння мряка, розвіялися вороги...

Лицар ясний..!

Лицар чудний..!

І притулилася до його грудей — — Щирих, опікунчих, братерських — — Бідне, знеможене тіло віджило в теплих, а сильних, могутніх раменах воїна...

Баский кінь колискою ніс їх по рівному, запашному степі — —

І мрія родилася — —

Пильно, уважливо вдивилася Соня у свого спасителя — — І закроїлися смілі, мужеські черти лица галичанина — —

З довірям поклала пишну головку на бодре рамя — —

Вслухалася у ломіт вояцького серця — —

І поплили — —

По рівному, запашному, українському степі...

Тихо, спокійно...

* * *

Кінчився довгий день — — Воздух дріжав одним пекольним ревом — — На полудневому-заході горів світ — —

Це большевики, з причини несподіваних подій, розпочали довго плянований наступ на Галицьку Армію о двацять годин скорше...

Радісно, гордо прислухувався Пугачев біснуватій мові борні — —

— Здорово, наші, пражуть! — поділився своїм вражінням з товаришами.

— Да, да... — притакнули армійці. — Шкода, що нас там нема, неодноб придбали...

І зі жалісним зітхненням ударили долонями по пустих кишенях.

— Нічого — потішав Пугачев. — Верне товариш комісар, то й звільнить нас. Навіть лучше, що прийдемо пізніше, а то навіщо здорову голову пхати...

Не доповів, тільки значуче всміхнувся.

— Дійсно! — підхопили армійці. — Навіщо пхати здорову голову! Гурра-а!

— А в запіллю і »деньгі« і »девушкі«!

— Гурра-а!

І розохотилися:

»Бей буржуйоф-українцоф!..

Трубка — »трі«... прицел — »пять«...

Жар па Києву апять..!»

ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Членський уділ виносить 25 золотих, вписове 5 зол.

Члени одержують даром кожного року великий календар-альманах »Червоної Калини«, крім цього дістають всі видання »Червоної Калини« за половину ціни.

ВЛАСНІ ВИДАННЯ:

Берестейський мир , з нагоди 10-тих роковин 9. II. 1918 — 9 II. 1928. Спомини та матеріали. Зладив І. Кедрин	
320 сторін і 16 сторін ілюстрацій	8— зол.
Федір Дутко: Глум . Оповідання. Сторін 52	1·20 »
Д. Дорошенко: Мої спомини про недавнє-минуле .	
Частина I. Галицька руїна. Сторін 131	2— »
Частина II. Доба Центральної Ради. Сторін 96	2— »
Частина III. Доба Гетьманщини. Сторін 122	2·20 »
Частина IV. На чужині. Сторін 100	2·20 »
Богдан Лепкий: Слота . Поезії	—90 »
От так собі . Мініатури. Сторін 129	1·50 »
Левко Лепкий: Сон Івасика . Сценічна картина на 4 відслоні з нотним додатком. Сторін 24	—50 »
За золотoverхий Київ . Бої на вулицях Києва. При Центральній раді. Сторін 32	—60 »
Між молотом а ковалом . Причинки до історії Української Армії. Сторін 79	1·50 »
Ст. Левинський: Від Везувія до пісків Сагари . Ст. 84	3·25 »
Халіда Едіб: В огні . Повість з турецької визвольної війни. Сторін 234	4·50 »
Василь Софронів: Грішник . Нариси. Сторін 104	1·50 »
Микола Голубець: Львів . Сторін 179	3— »
А. Вільшенко: Життя і пригоди Цяпки Скоропада . Сторін 267	4·50 »

НОВОСТИ

Роман Купчинський: **Заметіль**. — трильогія зі стрілецького життя.

І. Курилася **доріженька**. Сторін 208 4— зол.

II. Перед навалом. Сторін 192	4.— зол.	
III. Вилітали орли. (друкується).		
Федір Дутко: В Заграві. — Трилогія з визвольних змагань на Великій Україні.		
I. Чорторий. Сторін 192	3·50	»
II. Квіти і кров. Сторін 192	4.—	»
Ген Всеволод Петрів: Спомини з часів укр. революції		
I. Частина. Сторін 180	3·50	»
II. Частина. Сторін 180	3·50	»
III. Частина. (друкується).		
Др. Степан Шухевич: Спомини. Причинки до Історії УГА на підставі записок та власних переживань		
I. Частина	4.—	»
II. Частина	4.—	»
III. Частина	4.—	»
IV. Частина	4.—	»
V. Частина (друкується).		
Юра Шкрумеляк: Чета Крилатих. Сензаційна повість		
17 арк. друку	5.—	»

„Червона Калина“

Львів, вул. Руська ч. 18.

Книгарня „Червоної Калини“

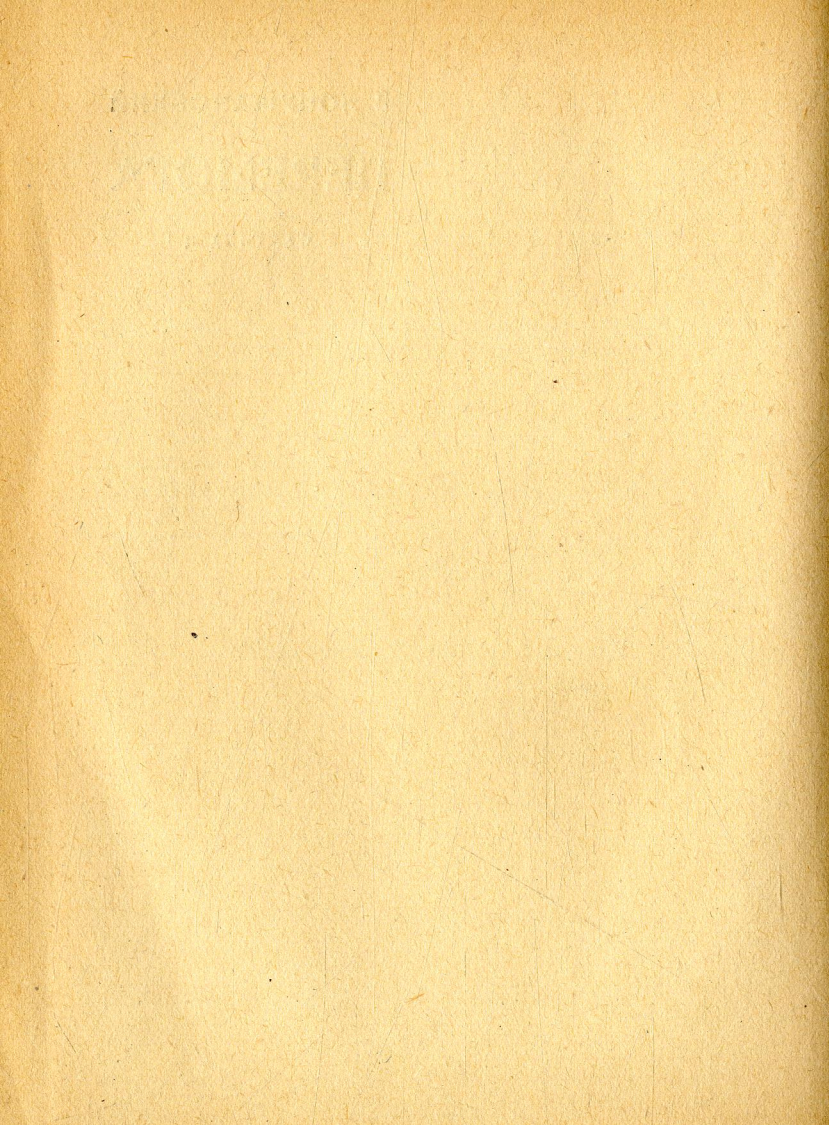
Золочів, вул. Колійова число 1.

~~95005~~
В. ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

ЧАСТИНА II

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ВОЛОДИМИР ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

ПОВІСТЬ

З ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

ЧАСТИНА II

ЛЬВІВ 1929

КООПЕРАТИВНА НАКЛАДНЯ „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Всі права застережені

Друкарня ОО. Василян у Жовкві

Телефон невпинно сигналізував. Притишеним, умовленим мугиканням... Блідий, стомлений підстаршина що хвилини знімав наложені на уха слухавки — —

— Пане полковнику! — взивав монотонним голосом.

Старшини оперативного штабу II. Українського Галицького Корпусу відривали, нахилені над мапами, голови й неспокійними поглядами вжиралися в бліде обличча вождя.

І знову:

— ...Гальо!.. Гальо!.. Так!.. Відтинок »Число 42«... Так!.. Барабанний вогонь!.. Цілу ніч!.. Щораз то нові ворожі сили!.. Наступ!.. »Число 42« не вдержиться!.. Мусить податися взад!.. До Случі!.. А то пропаде!..

Крейдяне обличча полковника кривилося із грози — — Лиця старшин затягалися тінею — — Зрозуміли без слів, без пояснень...

Полковник приступив до великої мапи і закріпив її пальцем. Аджутант мерщій пересунув жовто-блакитні хоруговки...

Взад...

А віконця маленької, сільської хатини жалісно дзенькотіли — — Дріжала ціла хата — — Здрігалася земля — —

Оглушуюче дудоніння, що широкою, грізною філею надходило з недалекого фронту, давало повне зрозуміння про силу большевицького наступу.

Нервозно закурив полковник папіроску — — Пройшовся по кімнатці — — Враз спинився перед старшинами — —

— Товариші, мусимо податися за Староконстантинів... Це дасть нашим полкам хвилину віддиху... Ізза Случі будемо обороняти тільки броди... За цей час стягнемо на цей відтинок більші сили... Тоді вперед! Це квестія кількох днів!..

І зісунулися сірі тіни з облич старшин — — Засадничо погодилися з намірами товариша. Тільки кілька незначних поправок...

— Пане полковнику! — закликав телефоніст.

— Прискочив старшина — —

— Гальо!.. Так!.. »Число 28« саме відбило наступ, та з великими втратами!.. Так, втратами!.. Сотник Кузьма поляг!.. Підмоги, а то...

Відложив слухавки — —

Телефоніст притьмом заклав їх собі на уха — —

— Панове старшини! — заговорив твердо вожд. — Відступаємо!..

— Сотник Дутко! — вилетів прожогом на двір адютант штабу.

З поміж юрби вояків, що покотом спочивали на майдані, піднісся сотник.

— Тут! — дав знати про себе дужим басом.

— Гаразд, друже! — звитався з ним адютант. — Прошу до полковника!

— Ваш курінь тепер на спочинку? — приязно спитав полковник сотника.

— Так, пане полковнику, сьогодні в ночі змінено його.

— Богато втрат?

— Трицять п'ять люда... — і наче з гордістю: — Ми видержали барабанний вогонь і відбили два наступи.

— Гаразд, славні хлопці! — похвалив полковник, та зараз змінюючи тему: — Мені треба відважного старшини...

— Приказ!

— Ні, ви ранені та й тут необхідні. Та до цього діла треба легкодушної й проворної людини... Такої, для котрої життя тільки усміхом... Хвилевим усміхом...

— Полковнику, старшини першого пробоевого курія усі вмють посвятитися для батьківщини!

— Гаразд! Дайте сюди першого ліпшого! — й всміхнувся на самопевність й зарозумілість старого вояка.

— — — — —
Ввійшов.

Різно, рівною ходою.

Струнко випняв гнучку постать й скамянів.

Всміхнулися стомлені обличчя присутніх. Ясно, многонадійно спочали погляди на молодечій постаті — —

— Це ви, четарю? — спитав приязно вожд.

— Приказ, пане полковнику!

Проникливі зіниці полковника вдерлися в душу Букатовича... І читали в ній — —

Не опускав сміливого погляду четар — — Ждав приказу.

— Такого мені... — прошепотів до себе полковник і гостро заговорив: — Обіймете провід над другою пробоевою сотнею й будете обороняти відворот наших частин за ріку Случ...

Четар настранився...

— Ще не все — говорив дальше полковник. — Так

довго позістанете на своїй позиції й будете повздержувати наступ ворога, доки наші частини не окопаються по другій стороні ріки...

І знову стальними очима вглянувся в зіниці молодця. Цікавий був вражіння — — Чейже це був засуд смерті!..

Та Букатович ні моргнув. Тільки зіниці загорілись полум'ям... Вогнем завзяття.

— Ось ці горбки треба вам заняти — показав полковник на мапі. — Вони панують над околицер... Правда, вони вразі оточення без ослони, та до цього випадку завдання ваше буде скінчене й увінчане успіхом.

Бесіда полковника дріжала. Зміг його своєю холоднокрівністю оцей молодик.

— Приказ, пане полковнику! — й знову різко, певно кинув кімнату.

На дворі шаліла пронизливим гулом стрільня розривів — —

— Він сповнить своє... — прошепотів за Букатовичем полковник.

Старшини, якимось жалісно пращали відходячу струнку постать...

Засигналізував телефон — —

Здрігнулася худошава постать телефоніста:

— Пане полковнику!

.....

Сонце, як звичайно, не спинялося у своєму бігу. Байдуже гляділо на змагання людей...

Проміні однаково пестили... Живих і мерців... Однаково зазирали в померкаючі зіниці уміраючих, що в жорстоких болях корчили подерте залізом стрільн тіло...

— — — — —

Жваво машерувала сотня четаря Букатовича на своє нове становище. Твердо дудоніла рівна хода по ши-рокому шляхові Великої України.

Рвійно рвалася боева пісня з молодих легенів:

»Лунає клич, луна грімкий:
Вперед, вперед у бій святий!
У бій, у бій за рідний край,
За нарід свій в ряди ставай!
Україно! спокійна будь!
Тверда, мов сталь,
Стрілецька груди!*)

А заходяче проміння сонця довгі тіні рисувало — —
Велитнів... Стальних, безмилостивих... Як стихія.

Там, куди сотня зміряла, плугами орали густі, га-
ласливі, ворожі стрільна — — Раз по разу сіяли за-
гладу — — Глумливим сміхом розпанахувались по
обрю — — І зуби шкірили — — Червоні, злющі...

І миналися з валками возів — —

Повні ранених..!

Густий стогін, як курява, туманно давив віддих — —
Солодкий посмак свіжої крові струсував напняті
нерви — —

Та пісня не вгавала — — Борвійною лавою сунула
назустріч — — Затисненими п'ястуками грозила
невгомонній грюкняві — — Кріпко, грімко..!

»...Дніпро пройдем,
Не станем, поки не зайдем

*) А. Лотоцький: Лунає клич.

На Дон і Донця береги
 Й Кавказу гордії верхи!
 Україно! спокійна будь!
 Тверда, мов сталь,
 Стрілецька груди!»

І розкотилася пісня по полях, як потужна бесіда
 гарматніх гирл — — Заскреготіла завзяттям, як штики
 у пробою — — Дихнула бажанням величнього чину...

І затишли зойки ранених — — Блідий, та гордий
 усміх розяснив примари смерти...

— Слава!.. Слава!.. — щиро витали сотню сірі, бо-
 лісні уста.

І пращали... Як і ці заходячі проміні сонця... Хто
 знає, котрий пробудиться з темряви...

З критого воза вихилився старшина. До перевязаних
 грудей притиснув жовтаві, холодні долоні — —

— Четарю! — закликав на Букатовича. — Тowa-
 ришу!

Приступив молодий старшина до воза — —

Горячкові зіниці тяжко раненого впилися в його
 лице — —

— Ідть!.. До перемоги!.. На Київ..! — і звалився
 безтяменно на солом.

І віддав четар почесь — — Наче присягу зложив...

Чим далі шлях щораз то більше пустів... Тільки
 від часу до часу малий відділ стомлених, пошарпаних
 дужанням воїнів...

Многонадійно спинялися погляди розбитків на про-
 боєвій сотні...

У вечірньому сутінкові запалилися вогні — — Зой-
кливі, гремучі... Рокотливо розпихалися на темному
обрію, зірчасто всміхаючись до ночі...

І загорілись зіниці Букатовича — — Нестримним
бажанням чину... В душі гомінко перло:

— До перемоги!!

— На Київ!!

II

Вже сіріло, коли надійшли — — Остання запора... Рвучим поспіхом перемчала артилерія — — Уступаючі ряди, як змора сорому... Важко пригнулися до долу гордовиті, галицькі спини...

За ними, як каскада реготу, хихоталися ворожі гранати...

— Хі-хі-хі-і-і-і!!!

Десь в горі шумів літак — — Як кровожадний суп шукав жиру...

— Гаразд! — звитався Букатович з відступаючим старшиною, придніпрянцем.

Цей гнівним поглядом зміряв становища пробоевої сотні четаря — —

— До якого чорта! — заляв. — Кажуть нам подаватися за ріку, коли тут можна місяцями оборонятися!

— Ваша правда — згодився Букатович. — Та тут можна лиш оборонятися, але розмаху до протинаступу жадного...

Зіниці старшини загорілися:

— Дійсно, четарю, та кожний відступ, хочби найменчий, деморалізує армію.

Високе чоло Букатовича гордо піднялося:

— Але не Галицьку, сотнику!

І всміхнулися очі придніпрянського брата. Розяснилися похмурі черти обличча:

— Вибачте, друже, дві різні неволі так довго нас розлучували...

І кріпко, щиро стиснулися братні правиці — —

— Ви добре зробили, що окопалися понизше й плечима до оцих горбів, бо тут незабаром горяче буде — хвалив сотник четаря, розглядаючи його оборонну позицію.

— Та у вас людей мало! — аж сплеснув у долоні.

— Мало, та що діяти. Якось порадимо собі... Тільки набоїв, то дійсно за скупю.

Сотник двигнув плечима. З подивом зміряв молодого старшину:

— Як довго ви маєте приказ повздержувати ворога?

— До вечора... Точнійше, до шостої години...

— Дай Боже, та... мені здається...

— Думаєте, зметуть нас як куряву?..

— Ну, ні... Тільки...

— Бачите, я за це спокійний. Наперед скажу вам події будучого дня... Днини, що саме сходить...

Сотник що раз більше цікавився молодим галичанином. Йому звісною була широка, бундючна вдача наддніпрянця, та наддністрянци ніколи нею не грішили.

— Як думаєте, — тягнув далі четар, — чому большевики за вами не гонять? Чому не натискають вам на п'яти? Бачите, вони певні, що ми, себто наша армія окопається на цілій лінії. Побачите, а згідно почувате, як невдовзі вони засиплють ці горбки стрільнями. Думаю, ця канонада що найменше потриває до полудня. Скажім до першої години... Опісля підуть до наступу... А на шість годин вистарчить нам набоїв...

Говорив певно, твердо. Без пози глядів у лице сотника Січових Стрільців.

— А опісля?.. — прошепотів сотник.

— Опісля? Навіщо опісля! Ми своє зробимо. Цілих десять годин не посунеться ворог ні на крок. Несвідомий моїх сил буде боятися окрилення. Щойно під охороною ночі перекрадуться ворожі кіннотчики поза мої становища... Та це пусте. Тільки одно мене непокоїть...

— Що такого?

— Оцей там в горі...

Під небосклоном в сумішці з хмарами промишляли ворожі літаки — —

— Їх не бійтеся! — запевнив четаря сотник. — Наші летуни справляться з ними! Вчора спустили одну таку птичку.

Враз пронизливе жужжіння промайнуло над головами старшин. Ген, далеко за плечима розкопичилася земля... Наче грім струснув воздухом...

— Бачите! — затріюмфував четар.

А за першою гранатою посипалися другі — — Нерівно, рідко, як розвідчики...

— Пращавайте... — стиснулися правиці двох воїнів. — До побачення...

І мала розстрільна скрилася за горбками.

Самота розпаношилася довкола оборонців...

Ще шляхом, що недалеко на право, промчала стежа кінних Запоріжців — — Остання стежа — — Останній вузол... Грімким »Слава« поздоровили засуджених... Рівно віддали списками почесь...

— — — — —

Град ворожих гранатів розкопував горбки — — Місив землю, як тісто — — Зривав верхи горбів, рівнав їх, виривав ями, творив нові взнесення — —

Земля, як пошарпане тіло...

Зникла трава, тільки чорнозем вишкірював свої внутренности — — І вони, як живі... Корчилися, дріжали, наче з болю... Безмежного терпіння... Та їхній стогін заглушили нові вибухи — —

Плач...

Хлипіт...

Свист...

Регіт...

І каскада, гураган жорстокого, червоного сміху...

А з далечі дудоніння гналося — — Як зітхнення..
Кровожадний, спрагнений морду подих потвори...

Це зі становищ ворожої артилерії...

Це з пащ розпеченої криці...

— — — — —
Четар пильно стежив обкидану стрільними полосу — — Смертельна стіна, мур загуби, безмилостиво посувався зі заду вперед, щораз то ближче до становищ пробоевої сотні — —

Вже три години трівав цей барабанний вогонь... Знать большевики завзялися швидко зломати цей останний опір галицьких бригад.

Останний... Перед рікою Случею... Опісля великий, нестримний похід. Похід червоних звитяжців...

— Не діждатись вам! — закликав стиха четар.

А над головами невпинно шумів літак — — Другий помчав в напрямі Старокопачинського — —

Великим колесом вертівся над головами борців — — Щось пильно, запопадливо стежив — —

— Колиб його звідтам стягнути... — горячо забажав собі четар.

Та літак без шкоди кружляв даліше — — Своїм воркотом допомагав пекольній мові артилерії. А стіна заглади наближалася — — Ось водограй землі

жбурхнув недалеко десятника — — Зойкнув ранений
вояк — —

— Хлопці, ще вперед! — приказав четар.

Притулилися до останнього захисту, до останнього
підвищення... Дальше перед ними рівна долина... Ген,
на боці село... Там ворожа артилерія...

Туча гранатів засипала недавні становища...

Буйна, м'яка зелень вмиє почорніла...

— — — — —
Ген, на полудневому обрію замайорів літак...

— Невжеж другий вертає? — занепокоївся четар.

Та зараз усю його увагу захопив літак, що над
головою...

Стрілою взбився під облаки — — Як птах, що
сподіється ворога...

Зрозумів четар. Цей з полудня, то український...
Летом сокола перегнав ворога й загородив йому від-
ворот — —

Знається і большевики зацікавилися долею свого
літака, бо густа стіна зі заліза й олова зрідла — —
По хвилині зовсім затихла — —

— Взад! Взад! — використав цей мент четар.

І окопалися за горбами. В ямах, які видерли во-
рожі стрільна, розгостилися.

А у повітрі горіла боротьба — —

Обидва літаки заїло острілювалися скорострілами
— — Один наперед другого старався зняти вище,
взяти противника під себе — —

Ген з боку мчав другий большевицький літак на
поміч zagrożеному товаришеві, над яким уже кружляв
напасник — —

Важка мовчанка притаїлася на землі — —

Тільки скоростріли у повітрі — —

Враз захитався большевицький літак — — Пере-
хилився й стрімголов гепнув у воздушну пропасть.

Витяжно закружляв побідник і завзятим летом
пустився за другим противником, що вже з усієї сили
втікав на свої межі — —

І ревнула ворожа артилерія.

Потужним, окриплім з гніву ревом — — Стіною
шрапнель відгородила напасника від свого лю-
бимця — —

Рівночасно струя заліза злетіла й на становища
пробоевої сотні — —

Та даремно.

Проворні хлопці спокійно приглядалися посівові за-
губи з нового захисту.

— Добрий старшина, наш четар! — переговорю-
валися між собою.

Букатович уважно перевірював скоростріли — —

— Небавом піchnуть наступ...

Викотилися з туману густого диму — — Довгою,
густою розстрільною — — Штики, як лискавки...

І глянув четар на годинник:

— Перша двайцять два...

Грюхит ворожих гармат затих — — За те заїло
розбрехалися скоростріли, кріси — — Кулі, як хор
свистунів — —

А густа розстрільна наближалася — —

— Стріль!

Не зважаючи на кулі, що густо шугали над голо-
вою, пробіг четар цілий свій відтинок.

— Ціляти, хлопці! Добре ціляти! — приязно при-
говорював.

— Вже ми їм не жалуємо... — пробурмотів ста-

рий десятник Кирпатий, обходячи пильно коло скоростріла.

Сіра стіна диму скрила ворога — — Від часу до часу чисте повітря, як промінь сонця тьму, роздирало туманну заслону — — Гадюча розстрільна напасників зближалася — —

І, аж захихоталися завзяттям, смертні знаряди — — Олово, як нагальний дощ, злетіло на голови наступаючих — —

І лиснула безмилостива смерть косою — —

Глибокі, широкі прогалини засвітилися у ворожій розстрільній — — Решта недобитків кинувши кріси з переполохом помчала взад.

І усміхнувся четар легковажно:

— Тхірі! Навіть перших горбків не досягнули!..

Враз застогнало повітря — — Зайшлося квилінням — — І...

— Трррах!!!

Яксь велика сила підняла Букатовича з місця й відкинула кілька метрів на бік — — Нечайний упадок приголомшив четаря. На хвилину стратив свідомість. Та зараз схопився зі землі.

В ухах шуміло — — В очах двоївся світ — — Скрізь зойки, стони, плач і нові вибухи ворожих стрільн — — Земля дріжала, хиталася під ногами — — Здавалося, що ось-ось розчімхнеться...

Новий, близький вибух знову звалив четаря з ніг. Не пробував уже вставати. Став поволі повзнути вперед, шукати товаришів — —

А скрізь гул, грюхит — —!

Пронизливі зойки — —!

Проклони — —!

— Але намацав нас..! — кволо роздумував четар.

Та враз скипів мізок — — Згадалося — —

— До вечора! До вечора!

І, не зважаючи на густі вибухи, піднявся зі землі.
Як буря злетів між притишених вояків:

— Хлопці, вперед! До першої лави горбків!
Скорше!

І скопивши наперед себе скоростріл потаскався з ним
в долину — —

Віддихнули — — П'яними очима вдивлялися в себе
— — Глибоко, глибоко — — В душі...

Насупився четар. Зі шістьдесять люда тільки сорок
остало...

А до вечора... Глянув на годинник... Друга.

— Ні... Ні... — не хотілося вірити.

І приложив годинник до уха — — Дійсно. Машина
стояла...

А сонце за хмарами скрилося. Дрібний дощик почав
крапати на землю...

— Хлопці, в розстрілю! Скоростріли на крила!

— — — — —

Човгалися, як черепахи... Незручно, ліниво — —
Два панцирні самоходи — — За ними, за сталевим
захистом, скрадалася лава армійців — —

Дощ росив — — Хмари насувалися — — Чимраз
то грізніші, темніші...

Благально спозирав на них четар — —

— Колиб злива...

Своїм малим відділом обсадив три найвищі горбки,
що як тригранник...

— Хлопці, — підбадьорував вояків. — Це вже
останний наступ сьогодні. В ночі...

І самопевним поглядом обіцював... На боці село...
Там ворожа артилерія...

А панцирники наближалися — — Густою пальбою звітували свій прихід — —

Спокійно приглядався їм четар. Ждав, коли ввійдуть в приготовану пастку — — Між три найвищі горбки... Зіниці молодого старшини завзято іскрилися — —

Дощ дрібненько росив — —

— Десятнику Кирпатий, звернути огонь скорострілів на зади наступаючого ворога! Щоб і миш не пересунулася!

А грізні самоходи, сіючи навколо оловом, візджали між горбки — —

— Гурра!!! — грянули армійці й пустилися на штики.

— Стріль! — приказав четар.

І закрутилося, завирувало усе між трьома горбами — — Четар уже не приказував, тільки стежив хід борні — — Завзяті вояки безупину прицілювалися, безнастанно густим градом закидували малу, тісну прогалину ручними гранатами — —

Біснуватий, сдночайний рев потряс воздухом — — Як недавня канонада...

Армійці покидавши зброю стали навмання утікати — — Та годі. Два панцирники завалили вихід — — Ручні гранати зробили своє — — Один зі сталєних звірів перевернувся на бік — —

— Слава! Слава! — загреміли галичане.

— Десятнику! — намагався четар перекричати метушню. — Пильнувати скорострілами зади!

Не треба було цього пригадувати. Бойкий десятник вже другу лаву надходячих з підмогою большевиків відкинув цільними стрілами.

— Слава! Слава!

А небесні подвої відчинилися. Водяні стовбурі злучили небосклін зі землею — —

Неушкоджений панцирник поспішно втікав з поля битви. За ним, як заяці, бігли армійці...

— Слава! — пращали їх галичане.

— Ву-у-у! — гонив вихор.

Плюта змагалася... Сутінь вкрила світ... І холод повів...

Здрігнулися перемоклі тіла вояків...

— Четарю! — хрипко голосив десятник. — Набоїв брак...

Насупився Букатович — —

— Розставити стійки! Як найдалше! — приказав і відійшов на бік.

Не чув холоду. Не чув ударів дощу, що як пугою... Ні, він вдячний був природі, а то хто знає, чи удержавсяб до вечора...

— Набоїв нема!.. Набоїв нема!.. — мучила мізок думка.

— А він цим героям обіцяв вихід з цього становища... Обіцяв вивести... Шкода їх на поталу віддати ворогові... Щоб знущався над безборонними... Ні!.. Та куди спасіння шукати?.. На боці село... Там артилерія... То й сильна охорона при ній... Тепер плюта... Ворог поховався в хати...

І усміхнувся. До чорних хмар, до сірої плюти... Схопив свиставку — —

— Стій! Хто йде?! — роздався нараз крик стійкового.

Четар кинувся в його сторону — —

— Не стріляй! Приятель! — відповів вартовому низький бас.

— Лягай на землю, а то... — й затріскотів замок кріса.

Щось хляпнуло на землю — —

І свист вартового:

— Позір! Сюди!

Прискочив до нього четар.

— Пане четарю, якийсь мужик... — і показав на чоловіка, що як довгий лежав на мокрій землі.

Приступив до незнайомого четар:

— Встань! Що тут робиш?! — спитав гостро.

Піднісся селянин — — І зойкнув поправляючи перев'язку на голові — —

— Я до вас... Я повстанець з групи Сокола...

— Чого тобі від нас?!

— Вивести вас звідтіля... Зараз! Негайно! А то, як дощ настане, запізно буде! Слухайте!

Крізь шум тучі пробивався дивний грюхит, ча-лапкання...

— Це вас окружують... Вони вже за вашими плечима... Кіннота й панцирні самоходи...

Всміхнувся четар:

— Ти прийшов нас страшити?!

— Пане старшино, на Бога молю, негайно кидайте це становище!

І аж склонився старий повстанець до ніг четареві — —

— А кудиж ти думаєш нас вивести?

— Тут, на боці село... Там артилерія... І зо дві сотні кінноти... Тепер нічого не сподіються... Досядемо їхніх коней і шукай вітру в полі...

Букатович счудувався. Цеж його замисл! Бистро, гостро вдивився в обличчя гостя. Та добрячі, без скази черти нічого не скривали.

— Хто ти такий? — спитав четар.

— Я, Максим...

— Провадь, Максиме, та коли зрадиш... — і настав чорне дуло револьвера.

Всміхнувся повстанець:

— Гаразд!

І засвистав четар на збірку.

— — — — —
Наближалися до села — — Собаки брехали — —
Під ногами ховзко — — Слизька темінь — — По-
переду в тьмі заплакамі, мутні світила...

— До чорта! — ввалився з проклоном у грязь де-
сятник Кирпатий.

— Тихо! — просичав Максим.

Ввійшли між городи — — Садок — —

— Пастой! Кто ідьот?!

Причаїлися вояки. Придавили віддих. Четар стиснув
в руці револьвер.

— Лишіть це... — прошепотів йому до вуха Максим.
— Я з ним поладнаю...

І, наче кіт, шульгнув у темряву. Четар кинувся за
ним, та зараз пристанув.

— Чого? Як зрадив...

Дощ, як потік — —

— Хто це?! — вже непокоївся большевицький вар-
товий.

— Та чого дрешся, товаришу!? То я! — відворкнув
йому Максим.

— Це ти Стьопка! Ну, проходи...

Та враз урвав... Душливий хрипіт — — Щось в ка-
люжу тяжко звалилося — —

— Ходім дальше... — зявився при четареві Максим.

Як марева пробігли вузку вуличку — — Якась со-
бачка з лаянням погналася за ними — —

— Відчепись, навіжена! — проганяв її від себе Кир-
патий.

Та собака наче нанялась большевикам в найми.

Вхопила за полу десятника й стала тягнути його взад, спиняти в бігу.

— Тю, клята! — й штовхнув штиком.

Болісно заскавучала й підобгавши під себе хвоста поштигулькала на своє хазяйство...

Влетіли вояки на майдан — — Пітьма — — Десь коні порскають — —

— За мною! За мною! — провадив Максим. — Там на краю велика громадська шопа... — поясняв четареві.

В мент окружили її — —

— Піддавайся! Піддавайся! — заскочили вартових, що грілися під шопою кругом великої ватри.

Здалися без спротиву. Заляканими очима слідили рухи напасників, що кинулися вибирати коней.

— З якого ви полку? — спитав четар полонених.

— З богунівського...

— Що? — не вірив Букатович своєму слухові. — Таж ви корінні москалі?!

Тупі, кацапські пики ані ворухнулися. Наче: Що нам до того?! Начальство.

При четареві з'явився Максим, котрий досіль помагав вибирати галичанам найліпших коней.

— Пане старшино, їх виколоти треба... — прошепотів тихо, вказуючи очима на большевиків.

Здрігнувся четар:

— Цеж полонені!

— То що з того? Зі собою їх не візьмемо, а лишимо, то...

— Пов'язати їх і позатикати їм роти! — приказав своїм воякам четар.

— То задовго... — невдоволено промурмотів Максим.

Та зараз втих. Четар гострим поглядом глянув на нього...

В шоуу влетів вартовий:

— Пане четарю, в селі рух!

— На коні! — гукнув Букатович.

Вибігли на майдан — — Злива дещо настала — —
Селом йшов гомін — — Де-не-де, пісня завелась
— — Хрипка, монотонна — —

— Максиме! — тихо закликав четар. — Провадь!

Та повстанця не було... Занепокоїлися галичане
— — Четар вже хотів сам пускатися навмання в тьму,
коли нарешті з'явився при ньому Максим.

— Ти куди?.. — накинувся на нього четар.

— Я ще в шопі забавився..

Мерзенне підозріння зродилося в мізку галичанина.
Та не було часу на балачку. Село повне ворогів...

— Веди!

— — — — —
Вже далеко були за селом, коли рев безсильної
люти, як грім, пронизив темінь ночі.

— Сатано! — накинувся четар на Максима. — Ти
помордував безборонних!

— Безборонних! — зайшовся сміхом старий пов-
станець. — А ці безборонні сердеги завтра, за годину
цідилиб кров з нашого брата! Опирі! Чого найшли на
нашу землю?! Скажіть, чого?!

Не відповідав четар — — Мовчки вдивлявся у тьму
ночі — —

А регіт повстанця, жорстокий, безмилостивий сміх
лунав по пустах пітьми, як визов Сходові...

III

Пронизливий, жорстокий біль вирвав Соню зі спокійного, мрійливого сну. Струснена наглим болем широко відкрила повіки — — І скамяніла у безрухові з перестрашу.

Над нею з нагаєм в руці стояла жахливо скривлена потвора-жінка...

Свиснув нагай і грімко ляснув об дівоче тіло — —
— Ох!

Огида, перестрах і безсильність відкинули Соню до стіни. Рада була втиснутися в холодний мур, бути здавленою ним, чим довше знаходитись на ласці цієї потвори.

— Ох!

Жорстока немова з насолодою приглядалася болісному дрогоанню дівочого тіла. Від часу до часу вигукувала хрипливі, звірські звуки вдоволення.

А собака на упнятті й собі рвалася до нещасливої жертви. Як біснувата. Здавалося ось-ось не видержить ланцюг — —

— Феська! — гримнуло на коридорі й в дверях кімнати станув Пугачев.

Вмент зрозумів положення Соні. Шулікою прискочив до потвори й повздержав уже піднесений нагай.

— Геть звідсіля! Геть! — гепнув катюгою об двері. Аж зойкнули...

Собака пекольним скавучанням вторувала йому.

Стямилася Соня.

Швидко вкрилася покривалом і, палаючими зіницями, впилилася у вродливе обличчя армієця.

Збентежився Пугачев. Переступив з ноги на ногу — —

— Даруйте... — промимрів. — Це вже більше не повториться... Бодай за моєї, в тім домі, присутності...

Мовчала Соня — — Вогнем своїх чорних, вимовних очей палила злочинну душу москаля... Як кипятком обляла її погордою.

Звільна подавався большевик до дверей — — Та не міг відірвати свого погляду від лица дівчини — —

— Вибачте..! Вибачте..!

Як п'яному закрутився світ на коридорі... Стіни загерцювали танок, а в очах тисячі, мільйони очей... Чорних, палких зіниць... Дівочих..! Як крізь мряку замайоріли черти пишного тіла...

І загорілася податлива, словянська вдача грізним гнівом. Затиснувши п'ястуки, як гураган, пустився шукати немови.

По хвилині звірський рев наповнив битком цілий дім...

— — — — —
Приплющила Соня повіки й зібравши усі нитки зболілої свідомости пересунула в пам'яті злощасні події...

...Тюрма — — Барон Рудольф — — Комісар — — Ух! червоний комісар — —! Пірвання — — Напад за містом — — Надія й... Ілюзія! Тільки хвилева, злослива в своїх наслідках ілюзія!.. А опісля Юффе — — Ненависний єврей — —! Кат родичів — —! Жахливі, змальовані ним, картини — —! І сон — —! Довгий сон — —!

І захлипала втомлена душа дівчини — — І, як дитина:

— Мамо!.. Мамо!..

А сірий день, як доля увязненої, заглядав у закратовану кімнату — —

Страшна собака голодно слідила кожний рух дівчини — —

А на дворі дудоніло — —

Прислухалася Соня — —

— То я недалеко фронту...

І нова, гранітна надія розігріла безнадійні мисли.

— Галичане! Галичане! — полум'ям горілась дівоча душа.

— Так, двигнуть таму-запору перед червоним потопом! І розчімхнуть східну, кровожадну дич наїздників! Нагаями навернуть клятого кацапа в гавру-Москву й очистять рідну країну від злочину, від насили!

Гомоніла душа дівчини — — Напружені нерви, мізок і зболіле тіло заслухалися у витяжний гимн, що під рокіт гармат многонадійно розпинав крила до лету...

А собака невпинно кружляла по кімнаті, невпинно рвалася до барлога дівчини — —

І вдивилася в неї Соня — —

— Вовчур... — розпізнавала расу собаки. — Велитенський вовчур... Та що її так непокоїть?

І поманджали зіниці Соні за жадібним поглядом собаки — — Біля барлога лежав кусень сухого, чорного хліба й вищерблений збанок води...

— Ти голоден — лагідно заговорила Соня до собаки. — Морять тебе голодом, щоб завзятіше мені дошкулював... Ух, поганці! Навіть невинній звірині не попустять!

І схопила твердий хліб і намочила його у воді — —

Скамяніла собака — — Неповоручно вдивилася в поживу — — І одчай загорівсь в очах звірини — — В очах, що аж греміли висказом — — Потужною мовою голоду — —

— Мені!! Мені!!

І ляк, смертельний жаж струснув тілом собаки — — Аж пригнулася до землі — — Оця слаба людина, що на барлозі, притулила поживу до своїх губ — —

— До скоку! Сильного, безтямного скоку!! — заревіло в мізкові собаки.

Ще більше притиснулася до долівки — — Очі в лобі, як грань — — Мязи в ногах напнялися — —

— На, маєш! — кинула Соня собаці розмочений хліб.

Наче довбнею грянула в собачий мізок. Аж світ закрутився. Напружені мязи охляли.

Та тільки на мент. Ледви достережний момент. Вже в другій хвилині звеніли потужні щоки — — Кілька великих вкусів — — Давлячих проликів — — І тільки мокрий слід на долівці...

І жаль, великий жаль наповнив собаче серце:

— Чого так скоро справився? Чому не було поволи, з насолодою?

Кервав очі звернула звірина на Соню — —

— Ще! Ще! — благали, домагалися.

Безрадно розложила Соня руки.

І лют, безкрайна залість огорнула собаку — — Наглим скоком кинулася до барлога — — Широко відчиненою пащею націлилася на білу руку — — Цю саму, що кинула хліб — —

Та не пустив ланцюг. Безцеремонно відкинув звірину в зад. Наче скартав...

Тривожно притулилася Соня до стіни — — Вже в друге шукала в неї рятунку...

А собака бісилася, змагалася зі залізом, покіль не втомилася. Тоді щойно безсильно поклалася й усю лють замкнула в кривавому погляді...

Гармати невпинно греміли — — Щораз завзятіше, густіше...

Стіна, до якої притиснулася Соня, трівожно дрожала...

І замислилася дівчина над вагою менту... В оцій хвилині рішається доля великого Народу... Або, як один муж стане брат при братові, — або затьмить поразка уми й галицькі прогнанці підуть широкими шляхами України, самотні...

А й доля Соні...

І жах зморозив дівчину на саму думку про відворот галичан. І тихо, горячо стала шепотіти молитву...

— — — — —
Висунулася зза угла й пильно простежила коридор — — Велика голова сатани зі скудовченим волоссям... І загорілись божевільні очиці несамовитою втіхою... Забелкотів побідно безязикий рот немови...

Коридор стояв пустою — —

Потрясаючи канчуком кинулася Феська до кімнати Соні — — Заперла за собою двері — —
— Ох! — злякалася Соня.

Ціла постать потвори дишла местию...

І піднявся канчук — —

— Сатано! — скрикнула дівчина й метнулася на свого ката.

Даремно.

Наче опір дитини, зламала її бунт сильна немова. Придавила дівчину до барлога й викрикуючи незрозумілі слова стала окладати нещасну жертву побоями.

Скулилася Соня — — Затиснула зуби — —

А собаці на вид ненависної потвори вернула не-

давня лють. Нагально загуляла на опоні й наповнила диким вереском кімнату.

Занепокоїлася Феська. Полишила катовану жертву й виглянула до сіней — —

Нікого не було, та скавучання собаки могло візвати чуйного Пугачева...

І кинулася потвора до собаки. Канчуком і приказуючими рухами призвала її до спокою. Дарма, це ще більш розіло звірину. Хоча ліве око спливало вже кровю, вона безнастанно рвалася на свого ката.

В сінях задудоніла хода — —

Метнулася немова до утечі — —

Пізно.

В дверях станув Пугачев — — Зі страшним проклоном на устах схопив Феську за розкудочене волосся й витягнув, помимо її опору, на коридор.

І змісив її тіло ногами — — Як гідке стерво...

— Суко! Суко! — хрипів з люті.

Боронилася, як могла. Зубами впилилася в руку армійця. Аж засичав з болю й пустив на хвилину потвору. Скористала з цього Феська й пустилася на втікача.

Пугачев з люті й болю втратив панування над собою. Лискавкою вихопив нагана й стрельнув за втікаючою. Зателіпала немова руками й блюючи кровю звалилася до долу.

Охолонув большевик. Спокійно сховав зброю й, не глядячи на трупа потвори, звернувся в кімнату Соні.

— Геть! — скричала до нього Соня. — Геть!

Хотів щось сказати, оправдатись, та сила невискаваної волі дівчини затулила йому рот, відобрала мову й потягнула взад до сіней.

Замкнув за собою двері й важко оперся на них.

Перший раз в житті почувся зломаним у своїй самопевності. Перший раз почув у собі, в душі, незнайомий досіль другий голос...

Бесіду совісти...

Совісти, яку засталив стільки злочинами...

І розсміявся. Та сміх його якось глухо-сухо загомонів. Не так як завжди...

А совість аж ревіла...

І сплюнув Пугачев. Обильно, погірдливо... Певною ходою пустився коридором — — І наткнувся на тіло Феськи — — Закипів люттю.

Густими стусанами гостро підкутих чобіт обдарив трупа.

— Вот тобі! Вот тобі!

— — — — —
Заплющивши очі вдивилася Соня в глибінь мрячного спокою. Тишини душі...

А тіло скеміло болем — — Пригадувало, не давало спочати:

— Помсти! Помсти! За стільки кривд! За стоптання гідності людини, зрівнання її зі звіриною!

— Помсти!

А душа, як нагробник:

— Спокою... Спокою...

Гул гармат, що від раня заходився безперервним гомоном, затих...

— Що там діється? — мучив мізок.

А хвилини довгі, вічні, як той біль пониження... Аж в ухах сверлить тишина... Нестерпно, болюче...

— — — — —
Собака пронизливо, безупинно скаржилася — — Від часу до часу зривалася зі жалісливим скавучанням — —

— Чого тобі? — спитала Соня.

Та гнівний, обвантажений люттю відрух був одинокою відповіддю. Зазвенів торгнений ланцюг...

— Ти, сердего, ціле людство зненавидів... — жалувала, оправдувала його дівчина. — Бідний, бідний...

Чейже доля його не була завидніша від Сониної...

А розбите око собаки нагналося горою. Болісною, кривавою раною.

І зважилася Соня. Відірвала шматок платка з накривала й змочила його у воді — — Певно, небоязливо зісунулася з барлога — —

Причаїлася собака — — Наче до скоку — —

Та Соня небоязко наближалася — — Милосерними, чистими зіницями розглядала рану — — Нахилилася — —

Грізно воркнула собака — —

— Не бійся... Не бійся... — заговорила дівчина й приложила холодний платок до ока собаки.

Одурманілась звірина від несподіванки, від невисказаної смілости зненавидженої потвори-людини... Притишилася й одиноким оком глянула криваво-хижо...

Долоня дівчини пестливо діткнулася песячої шерsti — — Платок холодив нестерпимий вогонь, коїв біль — —

— Бідний... Бідний...

І помутніло собаче око — — Велика сльоза вискотилася на волохату морду — —

— Що тобі, здурів!? — обрушився в серцю вічний невольник людства.

І згадалися мільони кривд, мільони незаслужених побоїв... Згадалися горячі замисли помсти-відплати...

І знову захарчів скаженою люттю — —

Та рука дівчини невпинно гласкала-пестила — — Так ніжно — — Мокрий платок прогнав біль — —

І висунувся з грізної пащі великий, ховзкий язик і вдячно-мяко діткнувся стіп дівчини.

Зраділа Соня новим приятелем і вперше розвеселила понуру кімнату ясным усміхом.

А гармати знову загреміли.

З цею самою силою...

— Держаться галичане! — зраділа дівчина.

Щасливо склонила голову на кудли собаки:

— Увільнять нас!.. Увільнять!.. — ділилася з новим приятелем своїми мислями-надіями.

— — — — —
Великі краплі дощу, що густо застукали до вікна Сониної кімнати, збудили її зі задуми.

Цікаво підняла голову:

— Вартаб виглянути...

Схопилася мерщій і притулила до слізних шиб лице

— — І захиталася — — Цілою вагою тіла оперлася об віконницю — —

— Боже!.. Боже!..

І замайоріли рідні сторони — —

Гордовитий, білий двір... Безчисленні забудовання...

Ген-ген левада, ліс... На боці село... Рідне село...

І знову притиснулася Соня до шиби — — Ось на боці руїни — —

— Там двір був... — розпізнавала дівчина.

А це садок, кудюю втікала, рятувалася перед загибелю з рук єврея...

— То я... — не вірила. — Я в домі няні... Максима...

— Та крати! Звідкіля тут крати?!

І приглянулася їм — — Недавно, свіжо заложені...

— Це на мое приняття...

І призадумалася над таємними стежками життя...
Над примхами долі...

...Тут родилася... Тут пережила найкращі, діточі літа...

Тут в парі з гараздом заглянула недоля... Тут червона дич вимордувала її батьків... Тихий дім перемінила в пекло розпусти й руїни... Звідсіля вирвалася з обійм ганьби... А тепер вернула...

— Навіщо?

...На цих руїнах заприсягла помсту — —

А дощ перемінився у зливу. Зірвався вітер. Передвчасний сумерк вкрався у кімнату й наче павутинню обмотував її — —

В душі дівчини клекотіло. Зява жахливої минувшини розбурхала кров, кігтями розорала незагоєну рану... І приклала руки до грудей — —

І як мольбу:

— Докіль остання каплина крові в серцю товчеться!.. Докіль віддих підносить мої груди!.. Докіль найменча іскорка пам'яті тліє в мізкові, не забуду! Не забуду!

А на коридорі задудніла хода — —

Схопилася собака й зазвеніла ланцюгом. Наїжилася шерсть на хребті — —

Притьмом поклатася Соня на барлозі.

Заскреготіла засува — — В дверях станув Пугачев:

— Ви... товаришко, голодні... — й несміливо, приязно всміхнувся.

Мовчала Соня. Ні ворухнулася.

Армієць поклав їй поживу на крайок постелі. В тім менті кинулась на нього собака.

— Цар! Геть! — копнув собаку армієць.

Скипіла Соня. Сіла на постелі й простягнула приказуючо руку:

— За двері!

Здрігнулося лице армієця. Пристрасними очима приссався до пишного, білого рамени.

— Товаришко..

Не стямилась Соня у люті. Схопила глиняний збанок і жбурхнула ним в большевика. Розприсся об ши-року, захищену рядом набоїв грудь Пугачева. Вода обляла лице — —

Борвієм рванувся армієць вперед — — Та не вгну-лася Соня, вискочила з барлога й станула напроти напасника. Змірялися погляди — — Обидва вогненні, пронизливі — —

— Геть! — приказала дівчина.

Роздулися ніздря Пугачева — — Як у расового верхівця — — Піднялися руки — — Наче до об-няття — —

Не ждала Соня. Затиснувши п'ястук грянула межи вічі Пугачева.

Захитався, наче від грому — —

— Геть!

Опустив руки й скулившись вибіг з кімнати.

Побідно брехав за ним Цар...

IV

В десяте приставав Пугачев під дверима в'язниці Соні. Дясятий раз клав руку на засуву. Та якась непереможна міць спиняла його, відкидала від дверей...

І знову неспокійна мандрівка по сінях — —

Мала ліхтарня ледви розпорошувала густу тьму ночі... А в домі тиша, як перед бурею... Хода Пугачева, як гомін злочинної душі...

Зперед очей не вступалася постать Соні... Вюнка, яра постать зі зіницями, як грань... Або як осередок дула револьвера... Такі приказуючі, грізні... А рамя..!

І протер армієць очі — —

Не вступалася примара. Ясне, свіжо-біле рамя палякотіло в темряві... Кликало, приманювало — —

І крок за кроком — — Обережно, щоб не сполохати — — Наближився й схопив — — Пустку..!

Надаремно.

А перед ним двері... Засува замкнена... За ними зникнуло дівоче рамя... Поклав Пугачев руку на засуву і поволі, обережно став натискати — —

— Геть! Геть, катюго! — греміло в мізкові.

— Як зрадиш..! — заскреготіла мова комісаря.

Аж здрігнувся большевик. З страхом відскочив від спокосливих дверей.

І знову задудніла хода — — Неспокійна, вривана — — Як і мисли в черепі москаля...

— ...Зрадиш — —! Зрадиш — —! Кого зраджу?

Комісаря? Брехня! Яж її достережу йому! І волосочок з голови не злетить!.. За щож я Феську?! В обороні вязня!.. Ні, тут нема й бесіди про зраду! Що зайду до дівки й... Звідкіля він про це дізнається?! Хіба... Хіба вона поскаржиться... Ха-ха-ха!! А якаж дівка скаже, признається про це кому?! Дурний я, дурний!

І знову котячою ходою став скрадатися до дверей — —

— ...А що буде, як вона йому скаже? — заломотав неспокій в душі падлюги.

— Що буде?! — наставляв.

— Брр..! — струснувся Пугачев.

А буйна уява слов'янина не дармувала. Викотила марево з пекольного побуту...

І побачив себе Пугачев нагого на розжаренім вугіллю — — Вертівся, як хробак — — А на боці ще катюги з кліщами, щоб язик вирвати — —

— Уф! — отер большевик з чола піт.

І поволі, крок за кроком віддалився від погубних дверей.

— Чорт їй! — кинув на адресу Соні.

Та це так тільки вимовилося. Дівочі принади не скоро дали спокій розбурханій пристрасти. Аж зуби затиснув...

— Командіром будеш! Командіром! — старався закричати гул крові.

Дарма.

Дівчина не вступалася зперед очей... Така, яку вперше побачив... Напів нага... Кругла груди... Сніжне рамя...

І очі! Очі!

Як дорогоцінні кришталі заіскрилися в темряві... Палко, тепло...

І жадібно витягнув до них руки:

— Не втікайте!..

Ось, ось замкне їх в своїх раменах — —

І пуста!.. Холодна пуста!! Пропали за дверима..

Піднявся армієць з навколішків. Тупо, бездумно вдивився в жорстоку запору.

Там за нею, за цею несамовитою тамою, живе, дргаюче тіло дівчини... Під тонкою, оксамитною шкірою кипить горяча кров... В найінтимніших закутках тісниться каскада незбагнених насолод...

Запаморочувався мізок. В незглибимі нетрі безтями запалася свідомість. І натиснув Пугачев засуку — — Різко заскрипіла — — Рванувся Цар. Потужне брехання наповнило кімнату.

— Хто це?! — скрикнула Соня.

Колиб большевик хоча трохи був при пам'яті, спостерігби зараз, що голос дівчини не йшов з барлога. Та він, оп'янілий від пристрасти, метким скоком знайшовся на лежанці.

— Цить, голубонько, це... — почав храпливим голосом, та враз урвав.

Соні не було на барлозі.

Зрозуміла дівчина грозу положення. Щільно притиснулася до собаки, що аж рвалася до Пугачева.

— Не дай мене!.. Не дай!..

І спасенна думка закітлювала їй в мізкові. Без дальшої надуми розпустила ремінь, що міцно-щільно оперізував ший собаки. Саме в цю хвилину намагався Пугачев зловити Соню за руку — —

Цар, почувшись вільним, замовк, наче зі здивування, та побачивши Соню в руках свого катюги скочив на Пугачева й звалив його на землю.

Відскочила Соня — —

А собака наче сказалася. Велитенським тілицем придавила напасника й вілася в його горло.

Захрипів Пугачев — — Страшним, пронизливим, присмертним харкотом — — Їдкою луною прошибнув жахливий крик нічну тишу погруженого у сні дому.

Десь заметушилися люде, задудніла в сінях численна, поспішна хода -- —

— Товаришу Пугачев?! Де ти?!

Не ждала Соня. Прискочила до трупа Пугачева й витягнула зза пояса набитий наган.

— Цар, позір!

В дверях, держучи в руках малу ліхтарку, станув большевик:

— Де товариш..?

Не доповів. Грянув стріл і звалив армієця на порозі.

Перескочивши тіло армієця націлилася Соня в глибінь сіней. Раз по разу натиснула язичок.

Посипалися вистріли. Пронизливим вигуком розбрелися по домі.

— Спасайся! Спасайся! — повтікали зі сіней наполохані большевики.

Відітхнула Соня.

— Маю на хвилину спокій — прошепотіла вдоволено, підносячи зі землі ліхтарню покинену убитим арміємцем.

І збрала мисли. Холодно, спокійно перевірила стан свого положення.

— ...Не так занадто добре — — Та завжди краще, як бути зовсім безборонній — — Та й ця голота не грішить відвагою — — А може... Може опанувати цілий дім...

Соня знала дуже добре розклад дому. В одній хвилині передумала плян.

— Гайда! — стиснула револьвер і обережно подалася до дверей.

Та тільки трохи вихилилася, коли град куль посипався в її напрямі.

Поспішно кинулася взад.

— Запізно, було використати перший перестрах... — мізкувала. — Гмм... Буде облога... На наступ вони не відважуться, та всежтаки перетримають мене до приїзду комісаря... Та вже не дістане мене живою в свої руки — постановила собі твердо.

І стала перешукувати кишені убитих армійців. Вельми зраділа великому числови набоїв. Відклала їх на стору. Опісля скинула з Пугачева шинелю й надягнула на себе. Перепоясалася куплею й засадила за неї ручну гранату.

— Як на фронті! — жартувала зі себе.

Цар пильно стежив її рухи. В очах звірини виднів подив і безтямна вірність.

— Тепер, геть! — схопила дівчина трупа Пугачева й викинула до сіней.

Поманджав за ним і його товариш.

Посипалися на них большевицькі стріли.

— Не жартують! — глумилася Соня, оглядаючи здобуті засоби оборони. — Рушниця, наган, ручна граната, трицять два набої й Цар...

Собака почувши своє імення піднялася з місця.

— Щож, Царю, не дамося легко знову упняти на ланцюг? — заговорила до нього Соня.

Очі собаки загорілися ненависним вогнем.

— Ну, за цього союзника я певна — признала собі дівчина. — Тепер до праці!

Прикладом кріса відбила засуву від дверей, опісля щільно їх зачинила й заложила барлогом.

— Гаразд, хіба вогнем доберетесь!.. А заки вам таке припаде до голови, то й немало часу упливе!.. Тільки вікно...

Дійсно вікно не було чим захистити.

— Дарма, треба з цим погодитися... — й присівши біля собаки стала прислухуватися.

В домі варилося. Звеніла зброя, дудоніла тяжка хода. На дворі розвиднювалося — —

А гарматні вистріли затихли...

І страшний неспокій рванув дівочою душею:

— Невжеж галичане не видержали?!

— Ні! Ні!

Та примара неспокою тліла невпинно, вперто... І склонила Соня голову на тілище Царя. Рукою ніжно погладила волохату морду. Собака вдячно лизнула м'які долоні.

— Не дамося, Царю! Не дамося!..

— — — — —
Вже сонце високо стояло, коли на дворі заворкотів мотор самоходу.

Здрігнулася Соня:

— Юффе!

Метушня на подвір'ю й в домі настала — — Тільки мотор — — Опісля хрипкі прикази й знову замішання, та вже більш регулярне, обчислене.

— Зараз пізнати присутність ватажка... — роздумувала Соня, пильно надслухуючи.

Знала, що комісар схоче взяти її живцем. Тільки живою!..

А в сінях скрипіла долівка під вагою тихих, причаєних ступань — — І грянули в двері сокири. Кинувся до них Цар з могутнім, громовим бреханням.

— Цар, сюди! Тихо! — успокоїла його Соня.

Спокійно націлилася з кріса — — Двері тонкі — —
Натиснула язичок — — Гримнув кріс.

За дверима роздався зойк і скоро тупотня. Соня прискочила до дверей і, відкинувши барліг, відчинила їх.

Сіни стояли пустою... Тільки ізза углів сторчали кріси... І скажений голос комісара:

— Сволоч! Десятьох хлопів боїться одної баби! Ух, голота!

— Це не баба, а чорт! — відгризалися армійці. —
Вже трьох наших зіла..!

В бесіді большевиків клекотіла тривога.

— Це Сокіл!..

І стовбурчилось зі жаху волосся на головах злочинників. Саме імення кривавого месника відбирало їм відвагу, обезсилювало члени тіла.

— Бомбами її — радив якийсь большевик.

— Не смій! — накинувся на нього комісар. — Живо мені дістати! Чуєте? Живою! Хто піймає, командіром зістане!

— Егеж, так як Пугачев! — кпили большевики.

— Ще й п'ять тисяч рублів! — додав комісар.

Затихли большевики — — Призадумалися — —

— Певно даш? — не вірив якийсь.

— Ось вам завдаток!

Не слухала дальше Соня. До відчинених дверей присунула барліг.

— Як зі стрілецького рова можна буде боротися...
— приговорювала собі.

І підлога в сінях вже скрипіла — — Щось важкого сунулось по ній — —

Це большевики для охорони пхали наперед себе здоровенну скриню напхану соломою...

— Гурра!! — захочувалися.

Не було часу призадумуватися. Схопила Соня ручну гранату — —

Скрина повзла вперед, як велитенська черепаха — — Тяжко сопіли большевики — —

— Гурра! Піддайся! — вигукував якийсь завзятіший. Торгнула Соня запальник — —

— Двацять один — —

Скрина скрипить, проситься — — Большевики, як ковальські міхи...

— Піддайся! — десь з глибини дому гукнув Юффе.

— Двацять два... — числила дівчина.

Цар наїжився очікуючи — — Певні зіниці вплявив у свою паню — —

А скрина зачіпилася об стіну — — Заперлися армійці й зі стоном знову рушила вперед — —

— Бачиш, душко, нічого не допоможе! — тріюмував за скоро єврей.

За скоро...

Розмахнулася Соня — — Затанкувала граната по сінях — — Як дзиркало — —

Тиша, тиша — — Усе закам'яніло — —

— Спа... — не доповів якийсь голос.

Грімкий розрив заглушив усе. Посипалися грузи зі стіней. Обірвалася повала. Купа румовища вкрила скриню й людей, що за нею повзли.

Зойки, крики й присмертне харчіння зєдилося в одну мельодію болю й одчаю.

Не дала очунятись ворогові Соня. З наганом в руці кинулася до другого отвору коридора.

— Цар, за мною!

Здавалось їй, що за нею її повстанчий відділ...

З голосним бреханням кинулася собака наперед Соні. Як батарея гармат...

— Слава! — скрикнула Соня й стрельнула раз по раз із револьвера.

Та нігде не натрапила на ворога. Дім був вільний.

Сатаною метушився скрізь по кімнатах Цар. І до виходу кинувся — — Та сальва вистрілів з надвору повздержала його. З болісним скомлінням відскочила собака назад. Одна з куль обірвала Цареві ухо.

— То так... — завважила Соня й з лоскотом замкнула важкі, дубові двері.

І відітхнула.

— Я вільна! Вільна! — гукнула на весь дім.

Правда, не зовсім, та всежтаки не в путах... Не гаючи часу оглянула вікна. Усі були закратовані.

— Хорошо! — всміхнулася Соня. — Тепер мене возьміть! Живцем возьміть!

І погрозила червоному ворогові, що чаївся ізза дерев, які густо окружали дім. Чорні дула націлилися у вікна.

— Уважай тепер, Царю! — остерігала Соня собаку. — А то знать уже відхотілося комісареві дістати мене живою. Дійсно.

На приказ червоного катюги засипали большевики вікна дому кулями.

Час до часу відстрілювалася їм дівчина. За кожним її вистрілом охнув один ворог.

Боротьба перетягалася — —

Сонце спішилося до западу — —

Занепокоївся комісар. Завзявся покінчити до вечора.

— Товариші! Підпалити цю буду!

Вдеревіла Соня, коли спостерегла заходи ворогів. На дах дому почали большевики метати запальні бомби...

— Викурять нас, собачко!..

І рішуче, невмолимо відложила два набой...

— Не дамоя живцем!..

Малий відділ галичан щойно заглибившись в густий ліс почувся безпечним. Перший лучший загін большевицької кінноти міг їх рознести в пух. Брак шабель і цілоденні змагання зробилиби своє...

— Тут недалеко лісничівка... — заговорив Максим, оглядаючись на стомлені обличчя вояків.

— Та чи безпечно буде в ній розгоститися? — спитав четар Букатович.

— Безпечно, вона далеко від шляху, та не зашкодить розставити сторожу...

Четар грімко глянув на повстанця:

— Ви уявляєте собі, що ми, дірвавшись спочинку, усі ляжемо колодами?!

Змовчав Максим. Добряче вдивлявся в молодого старшину.

— Гей! Гей! — роздумував. — І я колись таким вірлом гайсав..!

І занила душа:

— ...Вірлом... вірлом... А деж мій Сокіл? Деж тепер моя дитина?! Паннунцю, паннунцю!

Мало що не розплакався. Звернув понуро-розжалене обличчя на бір. Щоб не бачили вояки його жалю... І оцей молодик-старшина...

Та не вкрився старий перед бистрими очима четаря.

— Що вам, Максиме?

Зітхнув старий. Глибезно, важко.

— Не питайте, пане старшино. От, згадалося...

— Ви знаєте ці ліси?

— Чи знаю?! Змалечка тут промишляв, а опісля з паннунцею ходив на засідку...

— Якою паннунцею? — перебив йому Букатович. Зацюкався старий. Виговорився.

— Та це давно... — відворкнув знехотя.

Не налягав і четар. Поміж деревами засвітила білими стінами лісничівка.

— Та тут, якби на світі війни не було! — здивувався четар, оглядаючи взірцевий порядок хазяйства.

— Егеж — притакнув Максим. — Ворог боїться запускатися в ліси...

На галас вояків і тупіт коней вийшов з хати старий хазяїн. Непривітливим та ще й здивованим поглядом змірив гостей.

— Чого вам? — спитав ворожо.

— Онуфрію! — висунувся наперед Максим. — Так ти витаєш старого друга?

Розяснилося лице хазяїна:

— Це ти, Максиме! — зрадів і широко відчинив ворота. — Витайте, хлопці!

— Здорові, батьку! — гукнули галичане.

Четар, зіскочивши з коня, витягнув до нього праву руку. Довго, держучи руку четаря в своїй долоні, вдивлявся хазяїн в лице галичанина. Опісля пильно оглянув однострій. І заклопоталося добряче обличчя дідуся.

— Вибачте... — заклопотано промимрів. — Зпід якого ви стягу?

— Ми, дідусю, — всміхнено заявив четар, — ми з регулярної української, галицької армії...

— Галичане! — зворушливо-втішно закликав хазяїн. — Галичане!

І сяйливо вдивлявся у струнко-статнього старшину. Із старечих очей виплили ясні, перлисті сльози.

— Це ви?! Ті, що розгромили червону навалу!.. Що на Київ пустилися неспинним ходом!..

Розтворив рамена і як батько зпід галицької стріхи:

— Ходіть, діти, в хату... Розгостіться... Христіно! А вийди, Христіно!

Двері хатини відчинилися й станула в них старенька хазяйка.

— Оце тобі — звернувся до неї хазяїн, показуючи на гурток вояків. — Оце тобі наші спасителі, наші браття ізза Збруча!..

І розгостилися галичане — Як в дома..

— — — — —

— ...Оцей ліс і оці поля, що тягнуться по правому боці шляху, належали перед революцією до нашого пана, Теодора Павленка — тихо згадував минуле Максим.

Четар з десятником і вістуном пильно прислухувалися. Як казці...

Лісничий понуро колисав головою. Стара Христіна з глибоким зітхненням отирала раз по раз напрасні сльози жалю.

— Добрий був пан... — тягнув далі Максим. — Та прикрасою його дому, його світлиць була одиначка. Сонею звалася. Та не тільки видом відрізнялася від своїх ровесниць. Душа в неї, друзі, пречиста була. Як у цієї білої голубиці... А я огородником служив. В саді просторий дім мав. В ньому я квіти плевав. І часто забігала, моя пестійочка, до мене в гості. Яж її виколисав, яж на коні вчив гайсати й до ціли з рушниць попадати. Ой, не одного ми дика в цім борі допали. Не одну лисичку викурили... А бувало пустилися навздо-

гони з вітром і мене, старого козака, на сором людям, верхом переганяла... Така козир-дівчина була! А вдача в неї чиста, як жерельна вода, а палка, як вогонь. Тільки євреїв ненавиділа. Це наш старенький батюшка вложив в дитячу, а опісля й в дівочу душу ненависть і погорду до цієї гидкої, мерзеної раси людей... Оповідання про муки святого Христа доповнили чару... Не терпіла дівчина єврея на очі. І раз, стрівши такого в фабричних заводах свого батька, викинула геть. А може й рука Божа кермувала цєю дівчиною. Цей єврей, Гершко Юффе, це був найгрізніший агітатор комуністів...

Замовк на хвилину Максим. Сягнув рукою по чарку... Мовчали слухачі... Тільки хазяйка безнастанно виплакувала старечі очі...

На дворі іржали коні...

— ...Літа минали — почав знову Максим. — Світом струснув потужний борвій... Не пожалів нікого... Ні сина, ні батька... Пігнав їх царський кнут на Захід... Там, під австрійськими й германськими твердинями зложили свої буйні голови... Білим тілом позагачували бистрі ріки... Кістями засипали провали в Карпатах... І одної, бурливої ночі перелетіла над могутньою Росією ярка птиця... Страшна, кровожадна... Імення її: Кара... І звалився царський престол... Морд, грабунок і пожежа розлялися широкою филою по цілій імперії... Червоною филою... І до нас загостили... Темної ночі напала згряя червоних посіпаків на наш двір... На чолі цього загону опричників розпирився під багряним прапором Гершко Юффе... Червоний комісар...! Проповідник революції...! Апостол віднови Росії...!

Набрав Максим віддиху в легені. Черти лица скамяніли у грозі...

— ...До цієї банди каторжників негайно прилучилися робітники з фабрики, двірська служба, лакеї... І полялася панська кров по лискучих долівках... Заскочили їх у сні, неприготованих до оборони... Добрі були пани то їм не сподівалися такої заплати... Помордували їх, як мордується звірину у великій різниці... А доньку, чорнооку Соню, завзявся червоний Гершко зробити своєю коханицею... Та не судилося йому. Бойка дівчина, без нічиєї помочі вирвалася з його кігтів... В саму керваву північ застукала до мого вікна... А на дворі ясно було... Фабрика, як велитенська лампа світила... Червоний когут піяв під її кришею...

— Коня! Мерщій коня! — кинулася до мене дівчина.

Щойно тоді, по голосі пізнав я її. Була в салдатській шинелі, в фуражці з червоною стрічкою, на якій вилискувалася зірка... Та не було часу дивуватися... По хвилині мчали ми в напрямі лісничівки.

Дві доби гуляли розбійники у нашому селі... Дві довгі, пересичені кровю доби... Аж, коли тільки руїни остали по давних, багатих забудованнях, поманджали дальше, забираючи зі собою тяжко раненого ватажка. Це Соня, рятуючи свою честь, штовхнула його штиком. Думала на смерть, та не скоро вигнати чортівську душу...

Щойно третього дня вернули ми до дому. До руїн точніше сказати. З будинків тільки мій дім спасся... В саді стояв, то їм дерева охоронили...

І на могилі батьків записягла дівчина мести. Від цієї хвилини на чолі повстанчого загону проганяємося без віддиху шляхами України, роздавлюючи по дорозі безчисленні червоні орди. Призвіще нашого отамана-жінки широко прославилося й смертельною тривогою знімає серця кервавих наїзників. Та щастя нам не дописує. Вже багато разів мали ми в своїх руках ката

Соні батьків, та завжди хитра личина, при чортівській допомозі вихопилася на волю...

Здрігнувся четар. Згадалось йому здобуття ворожого панцирника при допомозі дивного вістуна...

— Вибачте — перебив Максимові, — як ви цього отамана-дівчину зовете?

Заіскрилися горді зіниці повстанця.

— Він бистрим соколом злітає на спини ворожих катів, то й Соколом ми його прозвали...

— То я стрічався вже з його діяльністю! — і кількома словами розповів четар про таємничого вістуна повстанців.

Усміхнувся Максим.

— Цей славний хлопець, четарю, то був наш батько Сокіл.

— Що, це була дівчина?!

— Так, Соня.

І згадалася четареві дивна поведінка таємничого гостя. Високий ковнір, що скривав обличчя... Шапка затиснена аж по очі... Тільки зіниці, як горючий криштал...

— Деж вона тепер?

Затьмарилося обличчя повстанця.

— В неволі... В гіршій від смерті...

І розповів — — Як цю думу кобзарі... Про «Соколя»...

Склонив четар голову на долоні — — В душі сумовито брєніло — — І вимережалася давня-безсмертна... Як зойк...

»... Орле брате! чи не бачив ти мого соколяти,
Безрідного, бездольного дитяти?

Чи його сильні дощі затопили,

Чи буйні вітри заносили?«*)

*) Укр. нар. дума „Соколя“.

Заслухався четар у мельодію своєї душі — — У відгомін... І не зчувся, як глибока, гризлива тишина запала в кімнаті — —

На дворі галасували вояки — —

Враз одчайний шльох розчепірів спокій.

— Що вам, Максиме?! — кинувся четар.

Старий повстанець товк головою об стіл...

— Падлюка я! Негідний по землі ходити! Покинув біднятко на поталу червоному катюзі!

— Вспокійтеся... Сокіл не з тих, щоб дав себе, як котеня, здавити...

— Так тільки говориться — ще більш розжалівся Максим. — Всеж це дівчина..!

Заметушився лісничий. Хоча самому жаль глотився в грудях, роздумував, чимбито заговорити Максима.

— Максиме... — почав непевно. — Знаєте, у вашім домі нові хазяї...

— Хто посмів!? — скипів повстанець.

— Якась приبلуда... Потвора в жіночій одежі... І з собакою...

Успокоївся Максим. Пильно призадумався над несподіваною новиною.

— Я ще не заглядав там, хоча від кількох днів кручуся по околиці...

— Там ніхто тепер не заглядає — почав своє лісничий, радий, що вдалось йому заспокоїти приятеля. — Кажуть люде, що там страшить... Я сам бувало ночами чув, як зі сторони панських руїн стони й дикі верески доходили...

Призадумався четар над цими словами — —

— То, кажете, тільки ночами?

— Егеж... В день тільки з комина Максимової хати куриться... Що там діється, ніхто в околиці не знає, ніхто ближче не підходить... Тамтого року Іван Полю-

тів наважився дізнатись, та більш не вернув... Ага, правда! Цими днями там щось большевики шляються...

І розяснилося Букатовичеві.

— Дідусю, там жадна нечиста сила! Там катюги зробили собі гніздо злочину!

Не скінчив. В кімнату влетів вартовий.

— Пане четарю, чути густі вистріли! Десь битва!

Прожогом кинулися усі з хати — —

Дійсно гомоніли вистріли. Раз густо, то знову уривано. Ліс давив різкий гомін то й не дивно, що ніхто в хаті його не заперимітив.

— Це в напрямі двора! — перший обізвався Максим.

Знад краю ліса причвалав вартовий вершник:

— Четарю, недалеко звідсіля битва! Це якась мала сутичка біля горючого дому.

— На коні! — приказав четар без надуми.

.....

Вузкою струєю став пхатися дим в кімнати — —
Як довга, безконечна, шовкова стяжка...

Занепокоїлася Соня:

— Кудож він так скоро?!

І вибігла до сіней — — Крізь розбиту гранатою стелю сунув сірий, густий вуж. Хвилинами лискотів огненними язиками, як кервавіми очицями...

Цілий дах стояв у полуміні — —

Неспокійно вертівся Цар. Напрасно кидався до зачинених дверей і скомлінням взивав за собою Соною.

А над головою тріщало, гуготіло — — Горячо робилося — —

— Ти хочеш спасатися? — звернула дівчина увагу на собаку.

І нова думка прошибнула мізок:

— А можеб так пробитися? Наглим випадом заскочити ворога?

— Спробую... — прошепотіла Соня й оглянула нагана. — Ще шість набоїв, а там в кімнаті полишилося два. Вони на останок...

І наглим рухом відчинила двері. Струя свіжого воздуха рванулась у сіни.

Вискочив Цар з хати. Випала за ним і Соня.

Густо-грімко привитали їх большевицькі кріси. Прожужжіли кулі кругом Соні — — Та не зачіпили її — — Тільки Цар болісно зойкнув — — Скулився й хиткою ходою відійшов на бік — — В корчі... Щоб зійти ворогам з очей...

Та большевики не звертали на нього найменчої уваги — — Вліпили погляди в дівчину — — Ждали.

— Здайся! — гукнув комісар.

Не надумувалася Соня. Витягнула узброєну руку й засипала ворогів кулями.

Розскочилися большевики — — Як опарені... Двох, в смертельних судорогах, запручалось по землі.

— Слава! — й скочила Соня вперед, натискаючи невпинно язичок.

Та большевики вже встигли схритися за дерева. Націлили довгі кріси на відважну дівчину.

— Піддайся! — вдруге скричав комісар.

— Ха-ха-ха! — зазвеніла Соня й стрельнула в напрямі смертельного ворога.

Та тхірливий жид щільно тулився до грубезної яблоні.

— Піддайся! В останнє взиваю, піддайся! — тріюмфував єврей.

І станула Соня — — Напроти десять крісів — — За плечима пекло вогню — — А за деревом комісар — — Червоний кат — —

— Піддайся!

— Ні! — вперлася Соня. — Ні!

І наглим рухом притулила до грудей револьвер — —

— Краще смерть!

Дарма. Збруя не випалила — —

Не стало набоїв... Затремтіла Соня — — Мороз
пройшов тіло дівчини — — Дивно задріжали ноги

— — Висунувся з руки наган — —

— Хе-хе-хе! — реготався комісар. — Товариші,
вперед! Вона безборонна!

І вискочили ізза дерев — — Як опирі у глибоку
північ — —

Завагалася Соня — —

— Вогонь!.. Вогонь!.. — нишпорило в мізкові.

А вороги наближалися — — Голіруч — —

— Живою взяти! — втішено, взявшись за боки,
приказував комісар.

— На ганьбу!! — грянуло в дівочій душі.

І прочулася — — Притьмом обернулася й без
вагання вбігла в горіючий дім.

— Стій! Стій! — зверещали большевики, та ніодин
не зважився скочити за нею.

І второпили з подиву — — Наче жаліючими погля-
дами вдивилися у вогненну пропасть — —

— Хе-хе-хе!! — тріюмфуючо, пекольно заскрипів
комісар реготом.

Здрігнулися застигли у безрухові тіла армійців. Не-
нависними поглядами зміряли єврея — — Та цей не
звертав на них найменшої уваги. Затисненим п'ястуком
вимахував у сторону горіючого дому:

— Пращавайте, Соне Теодорівно — хрипів невиска-
заною вітхою. — Хай відчиняться перед вами небесні
ворота!..

А садком скрадалися галичане — — Дугою окружали большевиків — — І націлилися — — Гримнула сальва — —

— Вперед! На штики! — гукнув четар.

Заметушилися заскочені большевики — — Схопили зброю — — Та пізно було. Штики галичан вже розгосподарювалися у ворожих стервах...

— Слава!!

Комісар Юффе підчас наскоку стояв на боці від банди большевиків. Грімка сальва галичан приголомшила його на хвилину. Та не втратив зимної крові. Миттю зорієнтувався в положенню, й користаючи з густого диму, шульгнув у корчі.

А галичане скоро справилися. Гурток полонених большевиків опянілою тривогою стежив їхні рухи — —

— Хто в домі?! — прискочив до них зі зброєю в руках четар.

— Дівчина...

Не застановлявся довго старшина. Залізною рукою відтрутив Максима:

— Ви ранені! — й вскочив у вогонь.

А полум'я вже повзало по стінах, витягало рум'яні язички крізь вікна.

Чад і горяч обхопили Соню своїми душливими раменами. Хижа кинулися до білої шиї — — Над головою тріскотіло, ламалося — — Задержуючи віддих в легенях пустилася Соня бігом до своєї недавньої в'язниці — —

— Там набой!.. Два набой!.. — гуло безнастанно в мізкові.

А по кімнатах густим туманом плавав сірий дим. Вовтузився, як хмари — —

— Вони! Вони! — зраділа Соня знайшовши набой.

І сягнула по збрую — — І зіваля мисли... Нагана не було за поясом — — А дим давив — — Очі слізи зайшли від нестерпимого болю — — І шум в ухах — —

Похилилася Соня до землі — — Легче стало — — Більше повітря — — А повала, як жива істота... Як сотки, тисячі червоних гадін... Вигнулися дугою — —
— Геть звідсіля! Тут смерть! Страшна смерть! — зарипіло в мізкові дівчини могутнім приказом.

І посунулася Соня по долівці — — Виповзла до сіней — —

— До останньої кімнати! — радила самооборонна свідомість. — Там, де колись Максим квіти доглядав!..

А скрізь тріскотіло, валилося — — З пронизливим, болючим грюхотом... Стихія паношилася...

І прилягла Соня в найтемнішому углові — — Притиснула лице до землі — — Щоб хоч трохи холоду...

А легені розпирало — — Захлипувалося горло давлячим кашлем — — Очі, як грань... Як ця полумінь, що над головою... Як червоний комісар!.. Як регіт його, що стихію заглушив!..

І рванула Соня ковнір шинелі — — Широко відченими устами шукала клаптика чистого воздуха — —

А довкола сірі бовдурі... Велитенські постаті... Кламцають залізними зубами, дишуть вогнем... І гострими кігтями, червоними від крові невинно мордованих жертв, пхаються до горла... І давлять..! Смертельно давлять..!

— Ря-тун-ку!!

І наче світ мук розступився — — Крізь масу червоних звірів пропхався воїн...

— Він!!

І притиснув до своїх грудей... І пестливо обкутав крилами життя...

VI

Так Соню, як і Царя, коли вискакували з горючого дому, привітала густа, крісова сальва. Одна з куль попала в собаку.

Затьмарився Цареві світ перед очима — — І сонлива байдужність окутала собачу душу — — Поволі зійшов з боевища й заглибився в корчі, що густо вкривали опустілий, довгими літами сад.

Забув Цар про ворогів, про свою добру спасительку... Нестерпимий біль шарпав боком — — А кожний крок значився кєрвавою стрічкою — —

— Ох!..

Сили скоро покидали — — Ноги стали вгинатися — — А там, перед домом метушня, вистріли — —
— Спокою! Спокою!

І посунувся далше на череві — — Перед очами стільки зірок — — А по тілі, як мурашки — —
— Ох!..

І всунувся між два горбки — — Поміж дві могили... Голову опер на передні лапи й приплющив тьмаві зіниці — —

.
...Коли вперве на цьому світі відкрив сліпі очі, то соняшні промені весело всміхнулися до нього, як і мати-сука, що радісно вискотячи й пестливо облизуючи його гладком'яким язиком, метушилася навколо нього — —
А лелійний вітрець шумів квітчастим степом і жар-

тібливо торгав шовкові кучері щеняти — — Це було вперве... А опісля безжурні дні й ночі дитячого віку, гулящі перегони з ровесниками й щирі пестоші пастухів — —

— Цу, цу, Сірий! — звінко залящило в душі Царя.

І всміхнувся. Всміхнувся до ясного спомину. До малого румяного пастушка... Скільки то разів сіпав його за непокірливо вистаючу зі штанок згребну сорочку... Скільки тоді сміху було!..

Аж раз загостили в степ гості — — Пани..! Вподобався їм Сірий — — І пропав світ казок для вольної собачки!.. В сірих покоях не палилася ватра на долівці... В тиху, мрійливо-зоряну ніч не гомоніла таємнича бесіда степу... Минулося, пропало — — Хіба приснилося на те, щоб пробудившись, гіркими слізми оплакати собачу долю... І застигла завжди усміхнена душа Сірого... Ні, не Сірого! В ясних покоях білолиця пані прозвала його Гектором... Спохмурніли веселі очі собаки, а коли раз воркнув на панського сина за те, що за болюче потягнув його кудлату шерсть, серед побоїв приковали злочинника-собаку до залізного скобля — — І вперве тоді зазвенів Сірому над ухами ненависний ланцюг... І там на короткій, ганьблячій опоні минали остогидні роки — — Кервавими з люти очицями стежив панський Гектор по широкому подвірі й враз із чорною службою вчився ненавидіти насилу... Там, в гнійних, смердячих стайнях враз із панськими рабами-хлопами пізнав кривду... І нічо не здивувалася песяча душа, коли одної ночі пишні палати засвітилися вогнем помсти, а ясновельможних хазяїв топила юрба месників у чорній гноївці... О-о! як тоді Сірий радісно брехав, коли почув смертельний стогін панського сина-щеняти!.. Так, сповнилася чара кари й помсти! Та це

в нічім не змінило долі Гектора. З рук ясновельможного дістався в руки червоного комісара — — І знову змінилося прізвисьце собаки. З Гектора зробив большевик Царя... На глум! На нове пониження, на нові побої! Ланцюг жорстокої неволі надальше глодав шию — —

І захлипав давній Сірий — — Як людина, що мислями простежила ходу свого минулого...

А в боці рвало — — І холодно робилося — —

— — — — —
Поміж кущами щось повзло, пропихалося — —

Чуйне ухо собаки насторошилося — — Підняв Цар важку голову й втягнув ніздрями повітря — — І лиснули люттю очі — — Тьма навборзі розпорошилася — — Дуже тілице Царя звинно, наче без болю, двигнулося — —

— Месть! Месть! — жевріло в мізкові собаки.

І страшна жадоба відплати змогла жорстокий біль в боці, розігріла холодні члени, прогнала смерть... Причаївся Цар — — Зіницями, як штиками, впялився в гущу кущів — —

Ними пробивався комісар... Спасався з рук галичан... Прикулившись до землі наближався до могил... Добре знайомих йому могил... В них жертви його мести... І захрипів втіхою:

— І вона вже з вами!

Ще побідним поглядом глянув на гроби — —

— Хе-хе-хе!

Враз величезне тілице скочило на нього — — Страшними клами вілося в лице — — І придавило безмірним тягарем до землі — —

Вдоволено захрипів Цар. Хотілося забрехати, завити довго, побідньо, та не стало сил... Тільки протяжли-

вий, конаючий хрипіт... І всміхнулися погасаючі зіниці собак... Вигідно, на весь ріст витягнулася на тілі свого недавнього ката — —

Сповнилися мрії, що мережались на ланцюзі ганебної неволі...

— — — — —
Пізно в ніч прочунявся комісар. Нестерпимий біль парив лице, счемів болюче, колов тисячами шпильок... А велитенський тягар придавлював цілу постать...

Ніч темна, понура — — Вітер зойкливо виводив, свистав, як тисячі фабричних сирен...

То в руїнах...

І безмежна тривога знищпорила в трівожливій душі єврея — — Бісами завили страхи... Та боявся ворухнутись — — Як крізь мряку замайоріло казкове тілице — —

І біль — —! Жорстокий, пронизливий..! Десь сова завівкала — — Як покутниця — — Серед темні затріпалися велитенські, темніші від ночі крила — — І жадібні, кровожадні очі заглянули — — Глибоко, з допитом...

І наїжилося волосся на голові комісара — — Скорчився в собі — — Тіло спітніло потом жаху... А мисли, як ковалі, що молотами гепають об ковало...

І згадалося комісареві, як раз підслухав бесіду за суджених — — Тепер кожне слово, як вогняна буква...

...Росія доти спливатиме братньою кровію, доки усі ріки не наповняться посочиною — — Доти погань єврейська володітиме слов'янами, доки філі правовірної крові не досягнуть третього сходу божого престолу — — Тоді щойно зійде кара — — В постаті велитенської птиці злетить янгол помсти на російські землі й стане карати — — Дотиком свого дужого

крила помішає розуми червоних можновладців і після поміж них божевілля — — І настане судний день на них: Вовкулаками шлятимуться по місцях свого злочину й на могилах своїх жертв звірячими голосами виводитимуть каяття... Так до кінця світа...

Сміявся тоді з цьої байки комісар і глухом опльовував могили невинно мордованих... А тепер, в цій страшній хвилині, згадалося...

І знову перелетіла таємнича птиця — — Вогнем війнула на розпечене болем обличча — — Щось ворухнулося по боках — — І нахилилися над комісарем два бліді лица — — Обличча мерців..! Гниючі черепи в сміху викривлялися...

Пізнав їх Гершко — —

Це родичі Соні...

Костистими пальцями вілися примари в його шию й, скрегочучи зубами, стали дусити — —

Запручався комісар — — Кинувся цілим тілом — —
— Геть!

Зникли... Запалися в оці могили...

А й тягар злетів... Дрожачою рукою діткнувся комісар пораненого лица — —

— Ох!

Аж на могилу склонився з болю. Та зараз відскочив. Могила ворухнулася — —

Безтямний з перестрашу кинувся Юффе навікача — — По хвилині скрився в руїнах давньої палати — — До холодного муру притулив розпалений череп — —

А вітер, як зойки й прокляття катованих... В теміні якісь велитенські крила... І проникливі очі...

— Ні, не сховаєшся!

Зжахнувся Гершко — — Руїни віджили — —!
Скрізь сміх, регіт — —!

Притиснувся комісар до муру, заплющив очі, уха затиснув долонями... Не допомогло. Мур відсунувся, повіки прозорими стали, а в ухах гомонно товклося... Веселе, вдоволене...

— Здрастуй! Здрастуй!

Навколо позасідали мерці... Усі ці, яких вислав на другий світ... Жінки, муштини, діти... Такі, як вийшли з його рук: Пошматовані, кєрєаві...

Ось немовля з розбитим черепом... Мізок по личку спливає... Невинні оченята вискочили з очодолів...

Там знову жінка... Лоно матері розпореєе штиком... Впливають внутренности...

Біля неї дівчина... Рота арміїців її мала... Опісля перса обрізали... Білі, горді перса...

Сліпий білогвардієць повзе по землі... Йому ще й ноги поперебивано в колінах...

Під стіною ряд повстанців... Напружені постаті — — Покорчені пальці... Лиця сині, страшні, з вилупястими очима й довгим язиком... Сорок таких казав можливо-владний Юффе повісити... Тепер вони усі, в одному ряді...

А на переді усіх Соня... Як смолоскип..! Полумя, що так і било від неї, стало підсуватися до лица комісаря...

І заскавучав, як звірюка, що попадеться у безвихідну, вовчу яму й настромиться на кіл. Гострий, репавий...

А мерці танок завели — — Радісно, втішено загуляли — — Заплескали в долоні — — І загукали:

— Кара!.. Кара!.. Кара!..

Старий, поломаний арміїськими прикладами дідусь казку почав. Низько нахилився до уха комісаря. Скрипучим голосом нашіптував — —

— ...Прийде Кара!.. За злочин, морди, насилу!.. Бог помішає мозки червоних царів!.. І суд прийде!.. Остан-

ній суд!.. Шлятимуться червоні катюги по країні своїх злочинів!.. Звірячими від болю голосами скомлітнуть над могилами невинних!..

А танкуючі греміли сміхом — —

Полум'яні язики, що від білого тіла Соні, добіралися до живого — — А стіна не пускала, щоб податися взад, пропасти — —

— Пустіть!!

І кинувся до ніг примар — —

— Вибачте мені!.. Простіть! Не буду вже!.. Чуєте?! Не буду більше!!

А регіт змагався — — Сердечний, байдужий... Танок, як кручія — — Поломаний прикладами дідусь добряче усміхнувся — — І певним, віщим шепотом:

— Ми знаємо, що вже не будеш...

— На Єгову кленуся! Тільки пустіть!!

— На Єгову?.. А в ім'я чого ти мордував? — і лиснули зловіщо зіниці дідугана.

Мовчав Гершко. Понурі очиці білогвардійця впалилися в нього.

А регіт з танком переганялися — —

— Вибачте!! Вибачте!!

І наближився царський старшина. Порожно-грізними очодолами вівся в обличчя комісара. Рукою вирвав цвях з рамена. Бризнула кров...

— Скажи, в ім'я чого ти приказав мені прибити старшинські пагони цвяхами? В ім'я чого ти осліпив мене?

Скулився комісар. Прилип до стіни — — А гурма примар кинулася до нього з п'ястуками. Посипалися питання, прокльони...

— В ім'я чого ти розбив мій дитині головку, а мені розчавив материнське лоно?!

— В ім'я чого ти віддав мене на ганьбу й муки?!
Якій ідеї треба було моїх дівочих грудей?!

Заворушився ряд повстанців:

— А нас?! В ім'я якого клича?!

Тільки Соня гордо здалека світила полум'ям...

— Кажи! Кажи! — налягали марева й сунулись до очей.

Мовчав комісар — — Руками схопився за розпалений череп — — Болісно стиснув волосся — — І всміхнувся — —

Усім цим, скривленим з болю мук, лицям у вічі...

І загуляв — — Спершу поволі, невміло — —

Примари подались взад, розступилися перед ним — —

— Хи-хи-хи!! — заходився реготом Гершко, сказано підсакуючи. — Гуляйте! Зі мною! Нумо, разом!

Та марева злочинної совісти розплилися поміж руїнами — —

Самотна ніч розпаношилася неподільно — — Вітер невпинно свистав — —

А регіт божевільного комісара розбивався об стіни руїн — —

VII

Здійснилося.

Запалала ніч вогнями.

Нестримним стоном дудоніла земля.

Під полудневий обрій взлітали, яркі, як жар-птиці, стрільна й розприскувалися каскадами іскор...

• • • • •

Гордо вдивлявся четар в кєрваве зарєво. І віддих в грудях давився... Так нестримно хотілося, так горячє бажалося там, в рядах чину, ломати ворожі зусилля! На переді свого відділу кидатися у найнебезпечніші місця й оцєю правицєю розчавляти черепи наїздників!

І причулося...

В ритм жорстокого реву боротьби понєслось полями гримкє: Слава!!!

І вогні, не вогні... Вюнкє полумя сціпилося в потужні постаті... І лаву вогняних велитнів... Яркі іскри зама-йоріли Прапором... Злотисто різбився на ньому пишний Тризуб... І закресали мечі — — Гадюкою розчімхнули тьму... Злочинну, каторжну темінь Сходу...

— Слава! Слава!

І зійшла зоря Волі над головами борців... І нестримнє, стихійнє:

— Вперед!!

— — — — —
— Панє четарю... — несміливо перебила Соня за-думу галицького старшини.

Відвернув погляд від величного виду.

— Чи... Чи галичане дійсно подалися взад..? — бліде личко дівчини скеміло неспокоєм.

Всміхнувся четар. Певно, гордо...

— Так, дійсно.

Затиснула Соня п'ястуки.

— То все нінащо!?

— Дозвольте... — тягнув даліше четар. — Чуєте цю грюкотню? Потужну, безкраю!.. Бачите ці вогні, що наче велитні заперлися плечами об небо. Це галицький протинаступ. Сьогодні рано наші з поворотом відберуть Староконстантинів.

І вдивилася Соня в черти обличчя галичанина — — Різкі, тверді... І повірила... Певність його уділилася й їй. Вернула давня віра в неподатність братів ізза Збруча.

— Я хотілаби... Я так хотілаби з вами рука в руку, рамя при рамені, в одній лаві... — наче сповідалася з найскритіших думок.

І змогутніла постать дівчини, рвйне захоплення високо підняло груди.

— Це не важко — заговорив четар. — В галицьких частинах також є жінки-воїни...

Та затьмарилося лице Соні — —

— Ні, мені треба й надаліше гайсати отаманшою повстанців! — аж зубами заскреготіла.

І станула перед очами четаря примара незаспокоєної мести... Спoxмурнів — —

— Соню, невжеж ви мусите забавлятися у вояка?

— Забавлятися?! — скипіла гнівом дівчина. — Ви це за іграшку маєте?! За забаганку?!

— Бачите... — почав оправдуватись четар. — Ми з регулярної армії взагалі байдуже ставимось до пов-

станчого руху. Це нінащо. Це тільки перешкаджає нашим оборотам і підприняттям. Спогляньте критично на історію повстанчого руху. Що вона нам каже? Нічого, тільки перестерігає перед розбиттям сил. Напоминає, щоб ставати до зриву тільки одною лавою, суцільною масою. Перенесімся в давнину. Що вдіяли попередники Хмельниччини? Нічого! Малі вогні затліли, то й легко їх погасив ворог! А Хмельниччина? То зрив! Святий, стихійний зрив до волі, до самоозначення! І не минувся безпам'ятно! О, ні! Ще довго зі жахом згадуватимуть його вороги й описуватимуть в своїх літературних творах! А що нам оставив у заповіті, не треба й говорити. Та на жаль історія для нас за малою научкою...

Останні слова закрилися низкою огірчення. Голос дещо приник...

Не відповідала Соня. Слушний закид галичанина приголомшив її...

А воздух дріжав від грюхитні... Смолоскипи боротьби широко, ясно світили...

— Не хочу обвиняти своїх братів придніпрянців — почав знову Букатович розжаленим голосом. — Та розчарували вони нас, галичан. Ми краще, о, багато краще поняття мали про них... Не знаю, чи се фаталізм, чи несерйозність ставлення до справи... Великої справи!.. Щойно кілька літ існує великоукраїнська держава, а вже третій уряд в ній... А уряд, це не рукавичка... Здається, що не здавали собі з цього справи всякі Скоропадські, Винниченки, Грушевські і інші... Бо, колиб було навпаки, то не відновлялиб і так прославленої в нашій історії поганой прикмети, а саме: Кирині. Вона нас стільки разів кинула безсильних під тверду стопу наїздника... Або армія! Де у вас армія?!

Кілька полків! Стільки лиш зумів поставити сорок мільоновий народ в боротьбі за свою самостійність! І Січові Стрільці. Ці вірно придержують нам товариства в ровах. Славні хлопці, щоби такими усі були, не паношилисяб до сьогодні вороги на нашій Україні!

Пригадалися Соні слова німця-барона... Так як цей галичанин журливо, так німець легкодушно говорив про ці справи... І горяче приступила до Букатовича:

— Четарю, та ви, галичане, допоможете двигнути нам нашу державу!? Рідну державу! Поставите її на рівень європейських держав?!

— Так! З вами! Докіль у нас в грудях серце беться! Докіль кров кружляє в жилах! Так нам допоможи Боже!

Сміло кинув горячу клятву темній ночі у вічі. Як ці стрільна на полуднево-східньому обрію, так прошибнув тьму палкими зіницями.

І стиснулися правиці:

— До бою! До перемоги!

Ще хвилину стояли на краєчку ліса й придивлялися вогням...

— Стій! Стій! — закликали вартові.

І пронизив ліс різкий вистріл. За ним, як нагальний вихор, зірвалися другі...

Заметушилось на лісничівці. Та тільки на мент. Впала команда з уст десятника й вояки довгою розстрільною пустилися в бір назустріч вистрілам.

— Це при вході до ліса... — міркував Кирпатий.

А стрільня змагалася — —

— Скорше! Скорше! — принаглявав десятник. —

А то перебють нам вартових!

Соня й Букатович, щоб краще приглянутися лінії галицького наступу, відійшли від лісної доріжки, яка вела в село. Стрівожені нагальними вистрілами пустилися бігом в їхнім напрямі.

— Певно ватага большевиків... — догадувалася голосно Соня.

Мовчав четар. Сором спарив вояцьку душу. Його, старшини, не було при вояках в хвилині ворожого наскоку...

— Четарю, сюди в ліс! — провадила Соня, яка добре знала дорогу. — А то попадете ворогові в самі пригорщі!..

А лісом йшов ломіт — — Як вістун бурі...

— Стійте! — задержала Соня четаря. — Ми попалися між два вогні!

Дійсно. Кулі їдко шугали, отиралися об листки дерев.

А лопіт зближався — — З краю ліса — —

— Це вороги! — шепнув четар і витягнув бровнінг.

Пішла й Соня за його прикладом. Не було іншої ради. В лісі темно хоч око вибий. Свій свого не пізнає...

Рамя об рамя притиснулися обидва старшини до здоровенного дерева... Зіниці Соні метали лискавицями. Невисказана радість й гордість розсаджували її дівочу грудь. Ось стане до бою рамя при рамені з галицьким старшиною...

А ворог наближався — — Нестримним вогнем засипував темні кущі — —

— Здурів! — заглумилася Соня. — Так навмання..!

Не домовила. Голосна команда заглушила стрільню...

— На право, хлопці!

Заніміла дівчина...

А поміж деревами зачорніла скулена постать... Рішуче підняв Букатович бровнінг — —

— Стій! — кинулася Соня й підбила в гору його руку.

Здивувався четар, та Соня, приложивши пальці до уст, пронизливим свистом прошибнула ліс...

— Що вам?.. — здивувався четар.

Та дівчина, наче безтямна, невідпінно свистала. І, наче на приказ, замовкли кріси... Тільки галицьких вартових... Подібний свист залящав у темі ліса... Відповіла Соня... А опісля бліда, як бумага смерти, мляво прошепотіла...

— Четарю... страшна помилка... непорозуміння... це мої повстанці...

Зрозумів четар її переляк. Полялася братня кров...! Мовчки сховав бровнінг і не зважаючи на кулі, які раз по раз висилали галичане, пустився в ліс.

— Огонь здержи! Огонь здержи! — гукав з усієї сили.

— Це ви, четарю?! — спитав з темряви Кирпатий.

— Я, десятнику! Зараз спинити вогонь!

Послухали.

— Хто був на варті?! — вправ між галичан Букатович.

— Я, пане четарю — виступив один вояк.

— Хто стріляв?!

— Я стрілив... Доріжкою, що веде від села, надіхали їздці. Темно було, то й я їх щойно в останній хвилині спостеріг. Підіхали, як примари... На мій приказ, щоб стали, не послухали, тільки кинулися до мене...

— І поцілів? — зворушився четар.

— Не знаю... Темно...

— Щож даліше?

— Вороги відскочили, опісля причаївшись до землі засипали ліс кулями... Нас мало було, то й стали по-

волі подаватися в напрямі лісничівки... Щойно тепер надійшов десятник з вирукою...

— Хто убитий? — спитав четар.

В голові ломотіла страшна помилка...

— Ніхто. Нема й ранених.

Відітхнув четар. Та ще більша відповідальність завантажила на його совісти...

— А що, як хто з повстанців убитий?.. Чим тоді відкупити невинно проляту кров брата?..

А саме місяць піднявшись над бором заглянув у зіниці галицьких синів... Давляча тривога розсілася в них...

— — — — —

Вюнка розстрільна наступаючих повстанців саме перебігала вузку, лісну прогалину, коли різко залящав свист Соні.

— Позір!.. Стій!.. Стій!..

Прикипіли до місць повстанці, та не повздержували крісовий вогонь.

Змішався повстанчий старшина. Став надслухувати

— — Таємничі прикази густо сунулись з лісної тьми... Та недалеко...

— Застановити вогонь!.. Застановити вогонь!.. — залящало малоощо не над ухом Корнієнка.

— Що до чорта! — закликав і пустився з бровнінгом в руці в лісну гущу.

А вистріли затихли — — Ще тільки противники час-до-часу — — Та й вони по хвилині урвали — —

— Невжеж це хто з наших? — питав себе старшина й пронизливо свиснув.

— Так!.. Так!.. — відповів таємний приказчик.

І заломотіли корчі — — Саме місяць поляну осяяв — — З густої, темної стіни ліса вискочила струнка постать — —

— Отаман! — скрикнув Корнієнко.

Оторопів. Здивованим поглядом вріс в дівочу постать...
Не зникла, ще й наближалася — —

— Отаман!

— Я, адютанте! — різко відповіла Соня. — Прикажіть збірку!

Місяць пестливо осяяв розбурхану голову дівчини.
Шапка десь в кущах згубилася.

Корнієнко не рухався з місця; наче безтямно вдивлявся в Соню — —

— Що вам, Пилипе! — загреміла йому над вухом Соня. — Кличте: Збірку!

Голос дівчини звучав неспокоєм...

Охолонув Корнієнко. Радісно всміхнувся. І залящав на весь ліс клич:

— Збірка!.. Збірка!..

— Отаман! Отаман! — раділи повстанці, збігаючися на поляну.

Гурмою окружили Соню. Посипалися питання. Та Соня понуро, неспокійно переглядала їх — —

— Вас щось більше?..

— Так — підхопив Корнієнко. — Прибуло нових.

— Хто убитий? — не втерпіла вже Соня.

Переглянулися повстанці — —

— Де Терещенко?.. Де Коваль?.. Климе?!

— Я тут! Я тут!

І всміхнулася Соня — —

— Всі здорові!.. — прошепотіла щасливо, та враз затьмарилося обличчя дівчини.

— А галичане! — лопнуло в мізкові.

— Зле большевики стріляють... — глумився адютант.

Скипіла Соня:

— Які большевики?! То галичане! галичане!

Застигли постаті селян — — Похилилися буйні
голови — —

— Ви на моїх спасителів напали! Ух, поганці!
Адютант, сюда!!

Наближився Корнієнко, як струна...

— Як до цього прийшло?!

— Несподівано... Як з неба... В селі казали, що
большевики в околиці шляються... То й ми на осто-
рожности малися... Задумали на лісничівку... Там
з Максимом мали стрінутися... Тебе, отамане, шукали...
Ніч темна... Вітер гулом несе... Саме віджжали в ліс,
коли впав крик вартового... Так ненадійно... Вітер
заглушив... Заледви напрям розрізнили... Не очікуючи,
ми скочили в корчі... Гримнув вистріл... Один, другий...
Ми відповіли й стали натискати... Ворог подавався у
напрямі лісничівки... Ми хотіли відтяти йому дорогу,
коли твій приказ, отамане, нас повздержав...

Говорив уривано. Виправдувався зі страшної помилки.
В голосі скрипів жаль...

— Братню кров проляли..! — глухо прошепотіла
Соня.

Обвинувачувала...

І виступив піт на виски селян-воїнів...

— Отамане!..

Стямилася Соня. Дійсно, хто тут завинив? Ви-
падок...

— Тільки непередвиджений випадок... — повторила
півголосно Соня.

— А може... Може й там ніхто не наложив голо-
вою... — збудилася надія. — Чейже так темно...

Розяснилося дещо дівоче лице.

— На лісничівку! — кинула коротко.

Та в голосі її вже не скрипів гнів...

— Щоби й там так покінчилося... — зітхнули дужі груди повстанців.

Стрінулися при воротах лісничівки...

Чоло в чоло...

— Позір! — приказав четар галицькому відділові.

— Позір! — звінко закликала й Соня на своїх повстанців.

І віддали собі почесть... Уважно, провинно вдивилися в себе обидва відділи — — Менчий, галицький і більший, повстанчий...

Лісом йшов шум дерев — — Як дума дідуса-кобзаря... В нетрях нічної теміні дудоніли гармати — — Промені місяця, як злотисті струни...

І виступив четар — — Рівно, струнко — — Приклав руку до сталюого шелома:

— Отамане, в ім'я цього, що там на поли хвали твориться, подай мені долоню братнього вибачення!

— Четарю! — звінко заговорила Соня, та враз заломався їй голос. — Вибачте нам... — прошепотіла горяче-слізно.

Похилилися в каяття голови повстанців — —

Галичане задеревіли на позір. Не було приказу спочати — — Тільки сльози, що густо мигтіли на повіках, зраджували зворушення...

І наче провину вишептала Соня:

— У нас ніхто не убитий...

— У нас також нікто! — зрадів четар.

Розяснилося. Наче сонце зійшло.

— Слава! Слава! — гримнули повстанці.

Четар кріпко стиснув правицю Соні — —

А галичане, як залізний мур...

— Звільніть ім... — прошепотіла Соня.

Зашарівся Букатович. На щастя стальний шолом
отінював його обличчя.

— Спочинь!

І змішалися повстанці з вояками. Щиро, твердо
стискалися братні долоні...

— Слава!

А воздухом здрігали грімкі розриви стрілецьких
Це на позиції...

VIII

Щойно сіріти почало, коли Соня схопилася з постелі. Стала швидко вбиратися.

На дворі тупотіли й порскали коні, скрипів журавель при керниці — — Перекликувалися повстанці — — А понад усе пробивався гострий голос четаря: — Як сміли! Як сміли!

Ніяково оправдувався Корнієнко...

— Добрий день! — вибігла Соня на подвіря.

— Добрий день! — загуло довкруги.

Звіталася з четарем. Лице молодого старшини кипіло гнівом.

— Подумайте собі, — кинувся до Соні. — Ваші повстанці вивішали полонених большевиків!

— То щож з того? — легковажно спитала Соня.

Второпів четар.

— Якто?! Цеж полонені, безборонні!.. Цеж люде!..

Всміхнулася дівчина. Лукаво скривилося біле лице...

— Не журіться, я вам в двоє тільки доставлю! — і звернувшись до найближчого повстанця: — Коня мені!

Зжахнувся Букатович. Обурення іскрами приснуло з палких зіниць.

— Отамане! Не ходить мені про скількість полонених, а про морд! Як можна знущатися над безборонним?!

— Це знущання, четарю? Що їх повісили?! Усунули

зі світа кількох каторжників?! А що ви з ними задумали робити?! Волочити за собою?! Ні! То пустити! Невжеж тоді ви не допустилисяб найбільшого злочину, якого може коли допуститися людина? Невжеж ці безборонні полонені почувши свободу, не закралисяб під стріху твого рідного брата, не знасилувалиб його дітей, не пустилиб червоного когута під обороги?! Невжеж боялисяб збезчестити твій храм?! Невжеж вони завагалисяб жорстокими муками тортувати цілі сотні твоїх братів?! Не знаєш ти їх друже! Не знаєш, в якій цілі, яка ідея привела їх на нашу землю! Думаєш може, що їх пригнали тут? Дарма, я скажу тобі. Їх надія грабежі й морду пригнала сюди! Прийшли з далекого Сходу, щоб в ім'я фальшивої ідеї заспокоїти свої злочинні пристрасти, щоб нашим добром напхати кацапські, бездонні кишені! А ти з ними панькатися хочеш! За чесних воїнів маєш! Ха-ха-ха! Скажіть мені, як поступає галицький селянин, коли зловить в своїй коморі злодія?! Люшнею! Правда?! Люшнею крізь голову, а тоді щойно кличе жандарма! Так і ми! Україна, це наша комора! Ми в ній хазяї! Тільки ми! А хто до неї вкрадеться, цього ми люшнею! Раз тільки, але здоровенно! Знайте, що кацап тільки здохлий не краде й не мордує!!

І палка, горюча мество досіла осідланого коня. І помчала — — Як сокіл...

Четар приріс очима до цього місця, де недавно стояла. З якого, як зява, зникнула... Ще бачив її — — Випрямлену на весь ріст, зі затисненими п'ястуками... Очі, як два мечі у двобою... Дівочі перса під тісною черкескою борвієм хвилювалися... Чорні кучері неслухняно вимикалися зпід бундючно заложеної папахи...

І жаль зробилося четареві... Жаль до самого себе. Як міг так накинутись на неї?

В мислі перемайнуло оповідання старого Максима... Жаклива доля дівчини струснула душею галицького старшини.

І рішився. Дігнати й прохати вибачення... У цих чорних, палких очей...

— Коня!

Біля нього з'явився Максим.

— Я з вами, четарю... — попрохав.

— Добре.

— Я знаю, де вона... — тихо, таємничо: — Сокіл поїхав шукати нового сліду...

Не зрозумів його четар.

— Поміж полоненими й убитими большевиками не було червоного комісаря... — пояснив Максим.

І нахмурився четар:

— Невжеж вона ніколи його не забуде? — докірливо промовив.

Здивувався старий повстанець.

— Хіба Бога не малаби в серцю! — твердо закрляв.

І зрозумів четар, яка велика прірва розділяє його від цих людей. Ні, не тільки його, але й усіх галичан. Зрозумів, длячого тут стільки повстанчих груп, стільки отаманів. Це все месники. Месники за свої особисті кривди, зневаги, а щойно опісля борці за ідею... Ідею, яка знову для галичан одною, всевладною ціллю... А чейже й вони оставили за собою, за Збручем, кривди, насили...

Коні весело, різко йшли вперед — — Сонце висувало свої злотисті брови — — Нічна грюкнява за- тихла — —

.....

Чвалом гнала Соня лісною доріжкою. Наче розвіяти намагалася розбурхані мисли. Свіжий подув світанку розкішно холодив розжарені щоки. Перші промені сонця різко відбилися в дівочих зіницях.

Виїхала з ліса. Поле, як пестро тканин скатерть... Село обкутане садами... Руїни палати...

І охнула душа дівчини. Тихий стогін протиснувся кризь горді уста.

І усе зникло. Спомини морозом війнули...

— Помсти!! Помсти!!

І застукало об череп — — Рвійно, нестерпимо...

— Де він?! Де убійник?!

І натиснула Соня коня — — Помчала вихром в на-
прямі руїн. Воздух пронизливо свистав... Світ втікав...

— Гей! Гей! — наглила Соня.

Ще дужче рванувся кінь — — Аж охнув. Приплю-
щила Соня повіки й мислями перебігла минулі пере-
живання — —

...Смертельна боротьба — — Хата в полум'ях — —
Гризкий дим — — Примара смерти — — І рятунок
— — Ненадійне спасіння — —

— Та де він?! — неспокійно стукало томляче пи-
тання. — Де дівся червоний комісар?! Яким чином
знову виховзнувся з рук галичан?!

І вязала домисли — — Та плуталися, як мотузя...

— А Цар?! Де Цар?! — жбурхнула враз нова думка.
— Невжеж він зрадив? А може... Ця собака так не-
навиділа своїх червоних хазяїв...

Кінь вскочив в сад. Спинила його Соня й зіскочила.
Вперто вдивилася в місце вчорашніх змагань. Там де
білився дім огорожника, тільки стіни остали... Почала
Соня пильно розглядати землю, приглядатися числен-
ним слідам — — По довгих трудах знайшла.

— Ось він! — зраділа слідам собаки.

Та зараз потахла радість. Слід значився багряною стрічкою... Зрозуміла Соня, длячого собака не кинулася з нею на ворогів...

І пішла за кєрвавим слідом — — Крізь кущі, високу траву — — І пристанула. Нагальне зворушення захвилювало цілим єством дівчини... Спинилася й оперлася об дерево — —

...Там, за цим кущем дві могили... Дорогі могили...

А в ухах лящала клятьба:

— Доки не пімщуся, нога моя не стане біля вас!! Не прошепотять над вами мої уста молитву!! Бо не гідна буду цього!..

Минули літа, а червоний убійник надальше пятнує злочинами свої вчинки...

Червона стрічка собачої крови заперлилася до сонця... Як криштальна роса... І заскеміло серце дівчини:

— Бідна собака, може ще жие...

І розхилила густий кущ — — Могили травою заросли... Хрести почорніли...

Вриваний хлипінт вихопився з дівочої груди. Припала навколішки — — І, затуливши лице в долоні, заплакала.

В недалекому кущі відозвалася пташина — — Наче голос пробувала — — І поплила каскада дзвінких звуків — — Наче зачарований, заслухувався світ...

— — — — —
Піднялася Соня — — Обійшла могили — — І похилилася над трупом собаки — — Велика калюжа крови спокійно застигала — —

Враз здрігнулася дівчина. На стоптаній траві зовсім виразно відбивався слід людської постаті...

— Тут якийсь чоловік лежав!.. — і стала пильно розглядати кущі.

І скрикнула. Біля одного куща валявся кашкет — —
Пізнала його Соня по пятипальчастій звїзді.

— Це комісаря!..

Вмить зміркувала подію, яка тут, біля могил, відігралася. Остання месть собаки яскраво зарисувалася в мізкові дівчини.

— ...Та всежтаки і цим разом врятувався комісар! І з лап собаки вирвався!.. Та недалеко він утік...

І знову прилипла зором до стоптаної трави — —

— Він тут ще лежав цьому кілька годин...

І, наче мисливий за тропою звірини, стала нишпорити по траві — — Знайшла. Вузкий слід провадив до руїн...

— Ага... — і впялила погляд у недалекі руїни палати.

Рука спочала на рукояті нагана. Заіскрилися очі — — І всміхнулася — — Страшним, жорстко-холодним сміхом...

Певною ходою звернулася дівчина у напрямі зруйнованої палати...

— — — — —
Обережно, як на стежі, всунулася між розвалені мури. В давно пишних саях буряни повиростали... По стінах пнявся мох... Вогка, гниюча непривітливність так і дихнула на Соню... Холодом повіяла...

Здрігнулася дівчина, та, опановуючи себе, посунулася даліше — — Тихо, як тінь — —

Враз прилипла до муру. Поміж руїнами загивкав морозний регіт. Сягнула Соня до зброї — — А сміх наближався — — Болісно, одчайоно товкся об понурі руїни...

— Хто це може бути?.. — застановлялася Соня.

Враз, крізь пролом в мурі заглянула страшна зява...

Оторопіла Соня. Застигла у безрухові.

А жахливо покалічене обличчя примари скрипіло безнастанним реготом — — І пхалося вперед — — Вже рамена пропхалися — — Враз малі очка марева спочали на Соні — — І скамяннів сміх на чертах лица потвори. В зіницях загорів безмежний перестрах.

Жах божевілля...

І здригнулася примара — — Подалася взад — — Тільки очі не могли відірватись від постаті дівчини.

— Геть! Геть! — скричала враз примара-людина й, затуливши скервавленими долонями очі, кинулася наосліп до втечі.

І пізнала Соня. По цім вогнистім волосою, що скудовчено стояло на черепі жахливої зяви.

— Юффе!! — скричала й кинулась навздогони.

Та, заки дівчина видобулася з руїн, комісар, перелетівши садок, біснுவатим бігом спрямувався в сторону ліса.

Не завагалася Соня ні хвилини. Стиснувши в долоні збрую, пустилася за зненавидженим жидом.

— — — — —
Максим з четарем, виїхавши з ліса, й собі спрямувалися в сторону двора. Не розмавляли зі вобою. Четар заглубився в мислях, а повстанець бистрим зором розглядався по околиці.

Ген, ген, за кількома горбками білів шлях. Широкий, вигідний. Промені сонця ясно освітили його хребет. І пристанув Максим. Приложив долоню до чола. Видалось йому, що шлях плямами вкрився. Рухливими плямами...

— Пане четарю! — дігнав галицького старшину.
— У вас дальничка, гляньте он там!

Повздержали коні — —

— Дійсно... — заговорив, приглядаючися крізь дальничку, четар. — Це військо... Кінниця...

— А чия вона буде? — спитав Максим.

— Большевики — певно сказав четар.

А цятки перемінилися в одну велику рухливу філю...

— Це большевицька армія відступає! — побідно скрикнув четар.

Засяло обличча старого повстанця:

— Дали, знать, їм галичане прочуханця, коли так поспішилися...

Та враз увагу обидвох звернуло на себе нове видовище.

За спиною роздалися крики:

— Держіть! Держіть його!!

Оглянулися. Якийсь чоловік біг у напрямі ліса, за ним гналася Соня. Кричала й вказувала руками на втікача.

Натиснули обидва їздці коні й стрілою помчали назустріч втікачеві.

— Комісар! — скрикнув нараз диким голосом Максим і перегнав четаря. — Стій! Стій!

Та комісар не слухав.

Забіг йому Максим дорогу й погрозив зброєю:

— Стій!!

Пристанув Юффе й розглянувшись навколо пустився знову в напрямі села. Свавольний регіт переганяв його. Тепер знайшовся найближче четаря. Кількома скоками допав його Букатович.

— Стій! Стій! — закликав на втікаючого.

Та це не помагало. Розлютився старшина. Не зважаючи на ніщо скочив конем на большевика. Випнявся кінь і стрілою перелетів над головою комісара. Задним копитом вдарив його в рамя.

Звалився втікач, але зараз піднявся знову до втечі. Та пізно було. Громом злетів на нього Максим. Зіскочивши з коня схопив комісара за карк.

Аж сплюнув старий повстанець, коли вздрів обличча втікача.

— А тебе хто так опорядив?!

Тимчасом зліз із коня й четар. Спільними силами звязали заїло обороняючогося комісара.

— Це божевільний — обізвався четар, приглядаючись поведінці зловленого.

— Вкінці Бог скарав! — сказав Максим і знову сплюнув.

Обличча комісара представляло одну, жахливу рану. Зуби собаки оставили на ньому пропамятні знаки. Де колись був великий, хижо закривлений ніс, там тепер гноїлася гідка яма... Чорно-багряна шкорупа крові застигла на пораненому обличчі... Тільки очі, як дві грані божевілля, іскрилися безтямною злобою...

Надбігла Соня — — Аж хрипіла з утоми... Долонями сковала груди... Волося розхрісталось в бігу... А обличча бліде, крейдяне...

Пламенні очі вперла у звязаного комісара — — Пильно, глибоко приглядалася йому — — Наблизилася ще ближче — —

Рішуча думка застигла на блідому обличчю дівчини. Поволі, та твердо, сягнула по кинджал — —

— Соню! — гримнув четар. — Цеж божевільний!

Наче не чула — — Лиснуло вюнке вістря — —

І відвернувся четар. Не в силі був глядіти...

І Максим знімаків. Став поправляти щось при сидлі...

А голос Соні закрипів... Витяжно, втішно...

— Стільки літ я ганялася за тобою!.. І завжди на-

дармо!.. Демон зла хоронив тебе!.. Аж сьогодні!.. Прийшла моя пора!.. Ха-ха-ха! Не бійся! Я не заподію тобі більшої кривди, чим ти мені, або тисячам українських родин! Ні! Сьогодні для тебе останній суд!.. Чуєш? Останній! Хай сповниться пророцтво днів одчаю!

І рішучим рухом протяла вязневі пута. Зірвався божевільний і захлиснувся реготом.

Здрігнувся четар. Затиснув зуби... Регіт божевільного, як присмертне харчіння...

— Іди! — потужнів голос дівчини. — Тяжкою покутою іди на місця своїх злочинів!.. І на могилі своєї душі заскавучи карою!.. Поспішним гінцем біжи поміж лави червоних катів і своїм сміхом божевілля виворожи їм майбуття!..

Затих комісар. Безтямними очищами вдивлявся у Соню. І заслухався у її бесіду.

— ...Хай знають червоні можновладці, що на кожного з них прийде кара!.. Чи з наших рук, чи з Божого хотіння!.. А хто з них омине їх, хай не радується передвчасно! Бо прийде година, коли кров невинно мордованих запливе їм зіниці, заляє злочинні мозки! І тоді кинуться на себе дикими звірами й взаємно пороздирають собі горла!

І захлипав божевільний безкрайною гореччю. Долонями отулив свою понівечену голову й хиткою ходою поманджав полями...

Ще довго, жалісливо скрипіло його ридання...

Оглянувся Букатович і вдячним, кохаючим поглядом обкинув постать дівчини — — І приступив до неї — —

— Вибачте, Соню..

Мовчки подала руку — — І вперше, шановито пригнувшись її галичанин до своїх уст..

— Большевики! — нараз злякано скрикнув Максим.

Зжахнулися.

Бистро розглянувся четар — — Кількадесять кінотчиків гнало на них зі села... В друге стільки забігало дорогу від ліса...

— На коні! — скомандував четар, та враз оторопів, Соня не мала верхівця. Остала його біля руїн, в саді.

— Беріть могого! — скрикнув галичанин.

— Ні! — закричав його Максим. — Я з паннунцею на однім!..

І пустилися випередити большевиків, щоб скорше допасти ліса — — Зі заду посипалися кулі — — Присів кінь під Максимом і Сонею — — Охнув болісно й звалився на бік — —

Не надумувався четар. Зіскочив зі свого коня й кинув важки Максимові.

— Рятуй її!

А сам, стиснувши в долоні бровнінг, вийшов напроти напасників. Гнали лавою. В бігу прикладали кріси й стріляли за втікачами.

Оглянувся четар. Соня з Максимом посеред граду куль допадали ліса — —

— Слава Богові!.. — зітхнув четар втішено й націлився. Большевики гураганом летіли.

Забрехав револьвер в руці четаря низкою вистрілів — — Звалилися чотири їзди з коней — —

— Здайся!! — загреміли оставші.

Вмить обскочили його. Замигтіли шабляки — — Одна опала на руку четаря — — На щастя плазом.. Та витрутила оруже — — Десятки пальців обезвладило старшину — —

— Здайся!! — вили озвірені голоси.

І всміхнувся їм у вічі:

— Що до чорта з вами! Держитесь мене, як репяхи
кожуха й верещите, щоб здався! Ха-ха-ха!

І оглянувся — — Втікачів нігде — — Ці з большевиків, що відтинали дорогу в ліс, тепер його заїло
острілювали. Та запускатися між дерева, боялися.

IX

— Хто ти такий?! — накинувся на четаря большевицький командір.

— Я вояк...

— Не кпи собі! — грізно присунувся большевик.
— Ти повстанець?! »Бандіт!«

— Ні.

— Петлюрчик?!

— Ні, я галичанин.

Зжахнулися большевики. Тривожно розглянулися навколо.

— Брешеш, сволоч! Звідкіля вони тут?!

Всміхнувся четар, а, як на глум, недалеко зачекотали скоростріли — —

— На коні! — скричав командір.

Взявши поміж себе полоненого пігнали большевики в село.

— Не приставай! — грозив четареві большевик.

І пізнав четар в зіницях червоного, що не на вітер він грозить.

Влетіли в село. Большевики на конях, четар пішком. Село кишіло червоноармійцями.

— Не на жарт відступають — всміхнувся в душі четар.

Задержалися біля церкви. В святині Господа розташувався большевицький штаб.

— Стій! Стій! — скрикнув командір на большеви-

ків і радше злетівши, як зсівши з коня, впав до церкви.

По хвилині вернув.

— Сюда! — скрикнув до четаря.

Не спішився Букатович. Пястуками принаглили його большевики. Тривожлива мовчанка приняла четаря в церкві. Десятки наполоханих очей вліпилося в нього.

А в церкві, як в коршмі. Поперевертані вівтарі обернено за столи, на яких густо порозкидувано мапи, військові пляни, зброю... Кивоти служили за столики...

— Хто ти? — перервав глушу тиші високий, а худий большевицький старшина.

Всміхнувся четар. Знову те саме питання...

— Я з Галицької Армії.

Молодеча постать гордо випрямилася.

— Звідкіля ти тут взявся? — поблід сухий старшина.

І веселість огорнула четаря. Невисказана й незнана веселість. На вид цих жорстоких, блідих лиць, трі-вожно лискучих зіниць хотілося Букатовичеві вибухнути безстримним сміхом.

Та опанувався.

— Цей мене тут привів — і вказав на командіра, з яким тут прибав.

Здрігнувся з нетерплячки червоний старшина.

— Питаю тебе, звідкіля ти взявся в цих сторонах? — повторив твердо-скрипуче.

— Нас тут більше... — сказав загадочно четар.

Завзявся наполохати большевиків, викликати поміж ними тривогу.

Скорчилося худе обличча большевика. Наче у спазмі реготу. Ще дужче поблід.

— Скільки вас?..

— Дві тисячі шабель — безлично видумував четар. Заворушилися присутні большевики, перешушукались поміж собою.

— Мовчати!! — закричав грізно на них червоний старшина.

Знову затихло в церкві. Із двору плив шум, вигуки — —

— Ти брешеш! — накинувся червоний старшина на четаря.

Не відповідав четар, тільки гордо, шановито повернувся. Большевик пильно розглядав його однострій. Хижі очі спочали на старшинських відзнаках — —

— Ти старший?

— Так, четар...

Метнулася костиста рука большевика й шарпнула відзнаки. Раз, другий — — Скипів четар.

— Геть! — відштовхнув його від себе.

Сталося. Наче звір заревів большевик. Затиснувши п'ястук грянув ним в обличчя галичанина.

Схилився Букатович — — П'ястук просвистів над головою — — Не ждучи й не тямлячи себе звалився четар цілим тілом на напасника.

Не видержав цей удару. Захитався й гепнув об кам'яну долівку. Головою завадив о кивот.

Скервалася долівка — —

Скамяніли большевики від несподіванки, та скоро прочуналися. З грізним криком скочили на четаря. Посипалися удари.

Четар спершу оборонявся, та скоро ослаб — — Безсильно склонився на стіну — —

Враз довга тінь осінила церкву. В просторих дверях станула дивна, в широкій накидці постать. Холодними зіницями приглянулася бучі — —

— Геть! Геть! — скрикнула враз і поважною ходою звійшла між розілих старшин.

— Воєнком! — зжахнулися катюги.

Зеленими очами пронизив їхні лиця. І, затиснувши п'ястуки, загремів:

— Як смієте! Без мене!

Розступилися большевики — —

— Товаришу воєнком, це буржуй... Він осмілюється кинутись на командарма...

Звинялися, а обличча блідли з остраху — — Очі комісаря, як затроєні штики...

— Як смієш! — гадючо сичав. — Без мене!.. Без суду!..

І розглянувшись:

— Товаришу вартовий, під замок його!

До четаря прискочив здоровенний армієць і, схопивши його під руку, потягнув до захристії.

— Вон! — штовхнув четаря в середину й зачинив важкі, ковані двері.

Мовчки переглянулися большевицькі старшини. На звірських обличчах знову розпаношилась тривога.

— Товаришу воєнком, — почав найсміліший. — Навіщо ждати? От під »стенку« сучого сина тай гайда на коні...

Зелені очі воєнкома злорадно засвітили — —

— Що-о? — спитав протяжливо.

Виступив командарм і кількома словами передав відомости, про які дізналися від Букатовича.

— ...Біда... — кінчив. — Наскочуть!.. Наша армія здеморалізована!.. Жива нога не вийде звідсіля!..

Зішнувалися вузкі уста »апостола« — —

— Ні! Мусимо тут стояти для злуки з прифронтовими частинами!..

— Чорт з ними! — вихопилося одному з командирів.
 — Е, ні. За таке порухувалисяб з вами в Москві...
 — холодно процідив воєнком.

Замовкли штабові старшини... Звірські обличча сутінь вкрила... Темінь бездонного жаху...

На дворі гуділи гармати, тріскотіли скоростріли
 — Густою пальбою греміли кріси — —

Не добром віщувало...

— Товариші! — гукнув командарм — Водки!

— Ще один... — привітав Букатовича понурий голос.
 Розглянувся четар. В захристії знаходилися три
 особи. Одна з них в чорнім одязі привітала Букатовича.

— Батюшка! — здивувався четар.

Старець приступив до нього:

— Хто ви?

Вже в третє сьогодні стрінувся Букатович з цим
 питанням.

— Старшина Галицької Армії, Ярослав Букатович
 — представився четар, станувши на позір.

— Галичанин!.. Галичанин!.. — заворушилися вязні.

Присунулися ближче й простягнули долоні, наче хотіли діткнутися його одежі.

— Витайте... — добряче всміхнувся батюшка й вдячно стиснув у руці хрест.

— Коли ви прийдете? — горяче, болісним голосом спитав другий вязень.

Обличча селянина пожовкло з болю. На гірко за-
 тиснені уста тиснувся зойк.

— Його побили... — пояснив четареві батюшка.

— Побили! — загув басом третій вязень, також селянин. — Радше скажіть скатували! Нелюдяно ска-
 тували! Ноги прикладами поперебивали!

Здрігнувся четар. Широ, мяко глянув у замрячені з болю зіниці.

— Чуєте ці вистріли? Наші завтра тут будуть...

Всмінулося обличча болю — — Батюшка побожно перехрестився — — Тільки третій вязень понуро виглядав крізь віконце — — На цвинтар...

— Що нам з того?! — заговорив гірко. — Коли нас не буде вже між живими..!

Дух смерти повіяв по малій захристі... Батюшка знову перехрестився — —

— Воля Божа...

— Завіщож вас тут замкнули? — спитався четар, щоб затерти вражіння слів понурого селянина.

— Ці два — пояснив батюшка, — то старші, церковні браття... Ми не хотіли видати ключів до церкви... Опиралися впустити невірів до храму Господа... Оцей — показав на скатованого, — поклався на порозі... Загатив своїм тілом вхід... Тоді вони його й скатували...

Хотів ще щось говорити, та враз із лоскотом відчинилися двері.

— Виходіть! — гримнув вартовий.

Перехрестився батюшка — — Понурий селянин поміг скатованому піднятися на побитих ногах — — Пустився й четар до виходу — —

— Ти позістанеш ще! — відштовхнув його большевик і запер двері.

— Останьте з Богом! — вспів ще скрикнути батюшка.

— Мовчи! — гукнув большевик.

І почув четар ізза дверей ляскіт удару...

— Поганці! Поганці! — заскреготів Букатович і метнувся до дверей.

Дарма. Не пускали.

А по церкві ревіли дикі голоси безсоромні пісні.
Якийсь п'янюга брався правити богослуження...

— Го-спо-ди по-ми-луй!.. — виводив хриплим голосом.

А серед вересків, як дрібні ниточки у грубій, простій тканині, пробивалися зойки, стони... І хлипіт... Одчайний, пронизливий хлипіт мученої людини...

А понад усе, як глум:

— По-о-дай Го-спо-ди!..

П'яне, безтямне... Брудне, як і ці душі злочинників...

— Боже! Боже! — стиснув четар долонями горячі виски.

Гепало в них, як в кузні... І кинувся до дверей — —

— Катюги! Опришки! Пустіть мене! Пустіть опирі!

Тільки регіт, пустий, глумливий — — Звірячі верески — — І завиваюче:

— А-а-ли-и-лу-я-я..!

Обезсилено звалився четар на скриню, що стояла біля віконця. І заслухався — — В оці вигуки вистрілів, що кару вішували...

Велику кару..!

Помсту невинних..!

І замайоріла перед очами четаревої душі постать месниці... Жарка, як грізна пожежа, що борвієм розшалілася над солом'яними стріхами. І як громом загуготіло:

— ...Немає для них пощади!.. Для опришків!.. А то булоб найбільшим злочином, якого може допуститися людина!..

Насупив четар брови — — Впер очі в мале віконце — — Скрізь по кладовищі вешталися червоноармійці — —

— ...Не знаєш ти їх, друже!.. — невпинно гомоніло

в душі Букатовича. — Не знаєш, яка ідея пригнала їх на нашу землю!.. Надія грабежі й морду! Прийшли з далекого Сходу, щоб заспокоїти свої злочинні пристрасти, щоб нашим добром напхати голодні, кацапські кишені!!

А в церкві, попід бані, в обличчя святих ікон глумився... Як молитва митаря бреніли зойки...

І стиснув четар п'ястуки — — Поглядом невисказаної ненависти пожирав постаті червоних, що невпинно вешталися побіля церкви — —

І чув четар, що оці дикі постаті це вже не звичайні вороги, як дотепер було... Це вже не члени армії, з якими треба було поступати після загальнопринятих військових засад... Ні! Це юрба незаспокоєних злочинців! Поход каторжників! Червоний потоп!

І зрозумів.

Зрозумів своїх придніпрянських братів, чому їхні м'які, ширі серця кам'яніли на вид червоного завойовника. Чому їхні шляхотні вдачі безмилостивою рукою несли червоним опирам заплату. Так, заплату! Кару за злочини!

І перестав четар дивуватися.

Дивуватися незбагненій жорстокості українського селянина. Так! Тут, де усі помії людства широкою филою розлялися, тут посеред пожежі глуму, морду й насилю не сміє бути сантіментів! Око за око, зуб за зуб, кров за кров!! Так, морд за морд!! Тільки таким чином збудується гранітну таму перед невмолимим потопом! Тільки таким чином відстрахається голодні, злочинні пристрасти каторжників!

А на кладовище вивели большевики три постаті — — Скулєні, понівечені — — В кожній в руках лопата. — — Болюче нагнувшись стали копати яму — —

— Скорше! Скорше! — підганяли кати.

І затьмарилося в очах галичанина. Пізнав. Це його недавні співтовариші...

Яма росла — —

Оцей селянин, що йому ноги поперебивали, вповз в яму й став пригорщами викидувати землю — —
Спішився... Обличча посіріло з болю... Глибезні, бездонні зіниці аж кричали:

— Смерти!! Кінця!!

А батюшка молився — — Скервавлені уста дрібно дрожали... Третій сказанець, що хвилини тяжко опираючись на лопату, вдивлявся вдумчивим поглядом в обрій заходу...

І захлипав четар — — Пястуками грянув об двері — —

— Пустіть! Хай я з ними!..

Та тільки регіт — — Безкрайний, приголомшуючий...

І здавив четар в собі біль... Великий біль... Присунувся знову до вікна — — Могила вже готова — — Широка, вигідна... Батюшка й понурий селянин стояли над нею, а цей з поломаними ногами присівши вдивлявся в чорну землю — — Нетерпеливився...

І підніс батюшка руку — — Поблагословив голови селян — — Очі зняв до небосклону — —

— Діти мої! — зойкнув понурий селянин.

Та враз грюкнули вистріли — — Звалилися селяне в могилу — — Батюшка, розложивши руки, стояв як хрест... Чорний, сумний...

Прискочив до нього большевик й прикладом гепнув у груди — — Звалився батюшка в яму, та дрожачі пальці судорожно хапалися берега — — Зареготалися кати й з поспіхом стали засипувати могилу.

Застиг четар — — Очами вріс у страшну картину — —

Уста рухались, та не видали крику грози — — Тільки в мізкові рипіло гуготливими сиренами:

— Живцем!! Живцем!!

А большевики, накидавши землі стали її втоптувати — —

— О-о-о... — захрипів четар.

Х

Наскоком впали, Соня й Максим, на розставлених вартових в лісі.

— Стій! Стій!

Стягнув Максим віжки — —

— Де четар?! — кинулися до них вартові галичане.

Нагле зворушення відобрало Соні мову, знеслило тіло. Оперлася на коня — — І Максим мовчав — — Обличча повстанця гуготіло грозою — —

Стривожилися вірні вояки:

— Пробі! Кажі! — потермосив вартовий Максима за плече.

— В плен... — витиснув зі себе повстанець і кивнув головою в напрямі села.

Зрозуміли галичане — — Без надуми приклали до уст свиставки — — І прошибла тривога ліс...
— — — — —

Десятник Кирпатий, на подвірю лісничівки, заподливо чистив скоростріл.

— Ти, галапаса, — ганив одного вояка приглядаючись дулові збруї. — То в тебе називається: Вичищене?! Ти думаєш, що то комин в твоїй хижі?!

І сам вправленою рукою поправляв недогляд — — Враз насторошився — — Із краю ліса йшов тривожливий свист — —

Схопився десятник:

— Збірка! Збірка! — гукнув на цілу лісничівку.

Вмить збіглися вояки. Прибігли й повстанці.

— За мною! — попровадив Кирпатий.

Повстанці досіли коней — — Борвієм перегнали галичан.

— Отамане! — прискочили повстанці до Соні.

І рішилася. З ліса йшов ломіт — — Це галичане...

— Аджутанте! — гукнула на Корнієнка.

Кількома словами розказала йому подію — — І про свій намір — —

— Гаразд, отамане! — схопився Корнієнко.

І гукнув на трьох повстанців:

— Ходіть! На стежу!

Пригнулись до кінських ший і помчали до виходу. Саме з корчів виринули галичане — — Рівно, в боевому ладі — —

— Четарю! — закликав десятник, шукаючи його очима в гурті повстанців.

— Десятнику! — приступив до нього вартовий. — Голошу слухняно, що четаря піймали большевики!..

Оторопів старий вояк. Ще раз переглянув повстанчу ватагу — — І відвернувся — —:

— Хлопці! — заговорив до галичан розжаленим голосом. — Що ми варті без нашого батька?! Хто в Бога вірує, за мною! Відібемо!!

— Відібемо!! — завзято гукнули вояки.

І впав приказ. Розсіялися в розстрільну й з наставленими штиками пустилися на скрай ліса.

Мовчки приглядалася Соня цій події — — Не обзивалися й повстанці — — Та, коли галичане пустилися вперед, заїхала Соня їм дорогу. І кинула, як обжаловання:

— Чому ви без нас?!

Пристанув Кирпатий — — Понуро вдивився в лискучі очі дівчини — — І згадалося старому, як ця бойка отаманша провадила їх на залізничий насип...

— Я вже вислала стежників — тягнула дальше Соня. — Бо й як пускатися на ворога не знаючи, які у нього сили? Заждіть ще трохи...

— Якже нам ждати — захрипів десятник, — коли тут кожна хвилина дорога, коли...

Не докінчив. На поляну влетіли стежники — —

— Отамане — здав звіт Корнієнко. — В селі тьма большевиків! Це ціла армія відступає!..

Грובה мовчанка залягла поляну — — Поблідла Соня — —

— Нічого, адютанте, пічнемо битву! — й витягнула бровнінг.

— Отамане, це певна загибель! — осмілювався завважити Корнієнко.

Насупила Соня брови — —

— Хто лякається смерті, хай остане! — і направила коня на доріжку.

Здрігнувся адютант. Тверді слова отаманші заболіли його до живого. Та мовчав. Притьмом повернув коня за Сонею...

— — — — —
Задержалися на скраю ліса — — Націлила Соня дальничку на село — —

Скрізь кишіло червоноармійцями... По доріжках шлялися ватаги вершників... Пильно стежили, вдивлялися в ліс...

Зрозуміла Соня, що нінащо її замисли. Ще не встигла зі своїм відділом промчати крізь поля, що ділили село від ліса, а вже большевицькі вершники оточили її і рознесли на шаблях.

І розпука загуготіла в душі дівчини — — Станув перед очами страшний вид — — Образ одчайної уяви... Жахливо понівечене тіло... Дороге тіло..!

— Вмерти! Згинути з »ним«! — гуготів мізок.

І вже намірялась кинути приказ — — Божевільний, одчайний... Коли...

— Отамане — обізвалося за плечима.

Оглянулася — — Перед нею стояв Максим — — Усміхнений, щасливий — —

— Чого тобі?!

— Я вирятую четаря...

Широко розкрила повіки — —

— Маю спосіб... — прохав Максим. — Дозвольте...

— Говори! — закликала нетерпляче.

— Це просто... Нас кількох переодягнеться за большевиків... Це не штука... От зізда до кучми... Підемо в село... А там вже порадимо...

— На лісничівку! — гукнула Соня.

Тільки сторожу оставили...

— — — — —
— Кажи, няню, кажи... — лестилася Соня до старого пістуна.

Оперся Максим на стіл.

— Оттак, дитино... Знаєш, в селі на майдані стара школа... Там ми розташуємося... Опісля піду на звіди... Відшукаю четаря... При Божій допомозі вирву його з рук катів... А ти тям, щоб в ночі, десь так о півночі гарно списалася...

— Няня, коханий няня..!

Піднявся Максим:

— До побачення, дитино.

— Іди з Богом! — прашала Соня.

— — — — —

На дворі стрівуся з Корнієнком.

— Я з вами — заявив цей.

— Ні, Пилипе — не згодився Максим. — Тебе тут треба... При ній...

— Мушу з тобою! — захвилювався адютант.

Розяснилося старому повстанцеві.

— Пилипе, вона не хотіла тебе обидити... Спімни, яка крута й незарадна хвилина була... Чейже ти нераз дав доказ своєї відваги... Зрештою й тут будеш мати змогу відрізнитися... Ти попроведиш галичан...

— Що?! Галичан! — зрадів Корнієнко. — Лишаюся!

І подав руку Максимові:

— Щасть Боже!

А гуркітня з недалекого фронту гулом мчала... Щоразто ближче...

— Щоби ще й »вони« нам вспіли на поміч... — зітхнув Максим.

XI

Всміхалася...

Вюнку постать обгортала тісна черкеска... Зпід шапки викрадалися чорні, збитошні кучері... Бойко, рішуче подала долоню...

Приплющив четар повіки й з насолодою приглядався зяві душі — —

І глибоке чувство струнуло цілим єством галицького вояка... Чувство любови...

Втиснувшись в куток своєї вязниці замріяв...

Схопився.

— На волю! На волю!

Бистро обкинув поглядом захристію — — Пуста, вузьенька... На долівці в поросі хрест...

Підняв його четар, отер з пороху — — Обличча Христа вищербив час... Та всежтаки невисказана мука гайсала по кошляво, незручно вирізаному з дерева обличчу Спасителя...

І поклав його четар на скриню, в якій недавно переховувано свічки.

І знову поманджав зором — — Дарма. Нічого, що допомоглоб до утечі... Скрізь сірі, деревляні стіни з грубих дилів...

І заповор у них кігтями, та міцно держалися.

Опісля дряпаючись, як по драбині по заглибленнях в деревляній стіні заперся плечима об стелю — —

Не пускала. Навіть не заскрипіла.

Зсунувся четар з поворотом на землю — — Понурим поглядом вдивився в мале ще й закрятowane віконце — —

А бунт жеврів — — Налягав на мізок — —

— Так датись замордувати?!

І відтворювалася жахлива картина недавнього розстрілу-морду...

Дарма.

— — — — —
Зарипіли двері...

— Виходи!

Послухав четар, та в душі завзявся вже не відповідати на запити.

Біля вітваря засів трибунал... Якого законом воля люду... Воля маси... Темної, бездушної, кровожадної!

Зелені очиці червоного комісаря хижо вдивилися в постать старшини. І це томляче, одноманітне:

— Хто ти?

Та шипуче, гадюче...

Мовчав четар. Цікаво оглядав лица своїх суддів — —

— Хто ти?! Що за один?!

Зелені очі запалились — — Жовто-блїде обличча ще більше поматовіло — —

Байдуже всміхнувся четар — —

— Ти галицький старший?

Букатович спокійно переніс погляд на другого суддю — — Велике, пузате обличча набрясле від самогону... Очі бездушні, маленькі, та в глибині аж кишіло від нестерпимої жадоби крови...

А комісар гремів:

— Ти в буржуазній армії! Ти проти революції! Та-
ким смерті! Заглада!

Четар впер зір в третього суддю — — Маленький,
несміливий чоловічок в широкому одязі... Розбурхане,
щетинясте волосся злякано стовбурчилося... Злинялі,
наче сукно до сонця, очі неспокійно, соромливо раз-
по-разу шукали захисту під столом... Бліді губи що
хвилини клопотливо, добряче всміхалися...

— ...Ми таких безпощадно! На смерті! — скрипів
комісар і звертаючись до співсуддів — Правда, то-
вариші?!

— Да, да! — загуділа лінивим басом пузата, ба-
гряна пика.

В досіль оспало-закислих оченятах замигтіли вогні...
Червоні, жадні...

— По справедливості, брате... — розвів ручки ма-
ленький чоловічок.

Наче оправдуючись... Волосся ще більше настовбур-
чилося... Очі сховалися під стіл... А губи безрадно, ді-
точо моргнули... Наче:

— Це не я зробив...

— — — — —
При дверях подали четареві лопату — —
Взяв її... Стиснув, як оружие... Перевірив постаті
вартових — — Тільки три... Та перед церквою, як
мурашні...

Вийшли на кладовище — —

— Тут копай!

Пристанув четар — — Біля свіжої могили — —
Встромив лопату в землю й розкраяв зелений ковр
— — Зачорніла земля — —

— Скорше! — гукнув один з вартових.

— Та ти його, товаришу, — приступив до вар-

тових якийсь червоноармієць, — ти його нагаєм піджени!

І ляснув нагаєм четаря по спині.

— Скорше, сволоч!

Зареготалися вартові.

— Нумо, ще раз! — заохочували армійця.

І знову луснув нагай.

Кріпко стиснув четар лопату — —

— По черепі! — рипнула думка.

І глянув у вічі напасника — — І задріжав — —

— Максим! — грянуло в душі.

І пхалося на уста — — Затиснув четар зуби й став
дальше копати — —

А обличча Максима заохочуючо моргало... І всмі-
халося...

— Чуєте?! — вигукував заїло. — Як там вариться,
клекоче! То, сучі сини, буржуї так наших пражуть!
Глядіть, як мене опорядили! — і вказав з обуренням
на свою перевязану голову. — Ая! Я щойно вчора
з фронту вернув! А ви тут з тим так довго бавитеся!

Та не слухали його вартові. Зі села надійшов армі-
єць. З тріумфом ніс під пазухою полоть сала й два
хліби. З кишені сторчала пляшка самогону... Сів собі
на краю кладовища й став заїдати — —

Заворкотіло в жолудках вартових — — Перегляну-
лися між собою — —

— Товаришу! — звернулися до вередуючого Максима.
— Підганяй цю собаку, а ми зараз...

І не ждучи його згоди, побігли до заїдаючого, що
саме добирався до пляшки.

— Пане четарю... — прошепотів Максим використо-
вуючи хвилину. — У мене в задній кишені граната...
І бровнінг... Я відвернуся до вас спиною... А там, ба-

чите, розвалена хата на майдані... Там наші... Та ждять ще, поки зовсім не стемніє...

Нагальна філя зворушення обезсилила на хвилину четаря. Та хрипкий голос Максима очунав його.

— Чого став, песій сину! — і ляснув нагаєм по спині. — Не спішитесь тобі!

Так викрикуючи присунувся до четаря й повернувся до нього спиною.

Використав цю хвилину четар — — Справно витягнув з кишені Максима гранату й револьвер. Швидко скрив це все у своїй кишені.

А вечір черепахою сунувся — —

Четар кінчав могилу — —

— Не вистругуй так! Не вистругуй! — глумився на весь голос Максим. — Може тобі ще перинами вистелити!

І зняв з плечей кріс — —

— Четарю, позірі! — остеріг тихцем.

Вартові, напхавшись до сита, вертали — — По дорозі готовили кріси — —

Букатович нахилився над своєю могилою. Та зпід лоба бистро слідив рухи большевиків. В руках стиснув лопату.

— Кинь вже то! — наближився один з вартових і зазірнув у могилу. — Го-го-го! Як колиска...

Не договорив.

Замахнувся четар і з усієї сили гепнув його лопатою по голові. Без стону звалився большевик в яму.

— Бий! — глухо скрикнув Максим і штовхнув штиком в груди другого вартового.

Третій кинувши кріс став утікати.

— За мною! — віззав Максим четаря.

Букатович схопивши ворожий кріс пустився за ним.

А вартовий з вереском впав до церкви. Вилетіли старшини на кладовище. Роздалися крики, гучні, метушливі прикази. Засвистіли свистки.

Заварилося в селі.

Большевики, збігаючись на тривогу, не знали, що діється. Враз грюкнули кріси. Тривога огорнула темні уми.

— Вороги! Спасайтесь!!

— Галичане!! — рипів один наперед другого.

І зірвалися вистріли. Безладно, розсіяно... Кожний стріляв наперед себе з усіх усюдів бачучи наступаючого ворога... Суматоха збільшилася — — Роздалися зойки ранених — — Вузкими вуличками біснுவатим летом перебігали кіннотчики. Безмилостиво тратували піших червоноармійців.

— Спасайтесь!! Галичане!!

А сумерк клався — — Спокійно, не спішився — —

Вбігли між руїни задихані від скорого бігу.

— Слава! — прийняли їх чотири повстанці.

В кожного в руках кріс, за поясом ручні гранати. Стиснув їм четар долоні:

— Спасибі...

І обкинув оком звалища — —

— Скорше, до оборони треба лагодитися!

— Усе готово, пане четарю — заспокоїв його один з присутніх і викотив до виходу скоростріл.

— Привітаємо гідно...

А в селі гуло. Сипалися вистріли — —

Здивовано переглянулися селяне між собою. І звернулися до Максима:

— Що це? Невжеж...

— Ні, це неможливо — розбив їхні домисли старий.

повстанець. — Не в цій порі й не з цієї сторони має бути напад...

Четар пильно прислухувався гулові — — І всміхнувся:

— Це паніка... Цей вартовий добре нам прислужився...

— От, тепер вартаб..! — зі жалем заговорив один з повстанців.

— Що? — спитав четар.

— Натиснути на большевиків... Отоб втікали!

І розказали — — Усе, що врадили на лісничівці...

З подивом прислухувався четар оповіданню. Безмежна вдяка обвантажила його душу. Мовчки, горячо стиснув у друге братні долоні.

— Та на наступ ще час — заговорив. — Ще за ясно. Скоро очуналиб большевики, колиб взріли лиш таку горстку...

З пошаною глянули повстанці на досвідченого вояка...

А сумерк понурою плахтою вкривав звалища — — Метушня в селі стихала — — Замовкали й вистріли — — Знать уговкали большевики свій наглий переляк...

Тишина із сутінню взялися за руки... І грізно, таємничо застигла в ожиданню...

— — — — —
З поміж хаток вибігли на майдан — — Два гуртки большевиків, кожний по кількадесятъ люда...

— Здайтеся! — гукнув командір в напрямі звалищ.

Ніхто йому не відповів — — Мовчали руїни — — Причаїлися — —

— Вперед! — лиснув командір шаблюкою.

Розбіглися армійці й, як галич, довгим шнуром кинулися до наступу.

Мовчали руїни — —

Зраділи большевики. Десь зникла тривога, що ро-

диться в душі вояка, коли летить з відслоненими грудьми на незнане... Весело перекликаючись пустилися навздогони — —

Враз затріскотів скоростріл — — Виплюли звалища оловом — —

І змінилася картина:

Спинилися наступаючі із несподіванки — — Задеревіли на своїх місцях — — Щойно крики ранених опамятали напасників. Безмежний переляк заволодів большевицькими душами. Кинувши кріси з божевільним поспіхом пустилися до утечі.

Та даремно.

Скоростріл не змовкав — — Косив як завзятий, ревний косар — — І не судилося ніодному армійцеві спасти життя... Власними тілами вимостили широкий шлях крізь майдан...

— Слава!! — загреміли звалища.

Мовчало село переповнене наїздниками, що, затиснувши з люти зуби, ждали ночі...

XII

Звалища, в яких скрилися повстанці з четарем, стояли посередині майдану.

Перед війною була тут гарна хатина, в якій містилася сільська школа. Та, коли зірвався світовий борвій, учитель поманджав у салдати й згинув десь у чужині в обороні російського імперіялізму.

А біла хатина з часом посіріла, обдряпалася. Часто розташовувалося в ній вояцтво. Аж одної ночі рвійна буря зірвала солом'яну кришу. Щойно тоді похилилися стіни, як і ці радні зі села, що часто оглядали звалища й сумовито похитували головами. Та співчуття радних зовсім не поправляло одчайний стан школи. Поволі стіни стали розсипуватися, а долівка заростати бур'яном...

Місяць не сходив — — Бовдурна темінь спокійно розпиналася — — По селі таємничий шум — —

Пильно прислухувалися йому повстанці з четарем — — Руки стискали гранати — —

— Четарю, я піду на звіді... — заговорив Максим.

— Небезпечно — спротивився четар.

— Не бійтеся, для мене це іграшка! — і висунувся з поміж звалищ.

Не спиняв його четар. Такий розвід був конечний з огляду на п'тьму. А то підповзне ворог... Зрештою вже знав четар проворність старого повстанця.

Обережно перебіг Максим просторий майдан і прикучнув під низьким тином — — Скрізь тихо, вижидаюче — — Тільки з боку якийсь шум — —

— Це біля громадського дому... — догадався Максим. І відразу збагнув заміри большевиків. Громадський дім найближче лежав до звалищ, в яких скрилися повстанці, то й напад звідтам найлегчий...

Всміхнувся до себе старий. Цеж повстанці предвиділи вже за дня, то й націлили в цю сторону скоростріл...

Враз застиг і ще дужче притулився до тину — — Недалеко роздалася тяжка, вояцька хода й притишена, російська мова — —:

— Товаришу, а може не треба дальше?..

— Ні, треба. Мусимо прилягти на самому краєчку майдана...

— До чорта, у них скоростріли!..

— Щож діяти, командір гостро наказав...

Цей аргумент знать переконав арміяця, бо бесіда затихла. За те хода гулом неслася. Городами на потемки не легко пробиратися, тож що хвилини з уст большевиків падав проклін.

Максим став обережно віддалятися з цього місця. Зрозумів положення. Большевики тісним перстеном окружили звалища...

— Горячо буде... — промимрів старий. — Щоби отаман поспішився...

Котячою ходою став скрадатися в сторону громадського дому. Там кишіли приготування...

— Пастой! — зверещав нараз над ухом Максима не так грізний, як більше зляканий голос.

Припав повстанець до землі. Рівночасно гукнув вистріл і куля пронизливо просвистіла над головою

Максима. На гомін вистрілу заметушилося в темряві. З усіх усюдів задудоніла земля — — Вихопив Максим ізза пояса гранату — —

— Пождіть, каторжні!

— Сюда! Сюда! — репетував большевицький вартовий.

І кинулися гурмою в пітьму — —

— Де?! Куди?! — посипалися густі запити.

І зареготався Максим — — Ждав цього — — Закрутив гранатою й шпурнув у сторону вигуків — —

Сам, обернувшись на запяткові, пустився спокійною ходою в напрямі звалищ — —

За ним, як регіт месника, розтріслася граната — — Ясною лискавкою розпанахала тьму — — Залізними зубами вгризлася в тіла большевиків — — Крик грози й болю розчавив глушу, що запанувала по розриві стрільна.

— Ось вам завдаток! — як визов кинув грімко Максима.

Знаць почули вороги... Град куль посипався за Максимом — — Заскреготів скоростріл — —

Щільно припав повстанець до землі — — Щойно пізніше став повзти у напрямі руїн — —

— Максиме! Максиме! — кликав його занепокоєний голос четаря.

— Приказ, пане четарю! — затемніла постать Максима поміж звалищами.

— Я вже хотів йти за вами...

— Навіщо, четарю! Ще той большевик не вродився, якому судилося мене скінчити.

Гучний регіт розвеселив понурі звалища.

А ворог не спиняв пальбу. Густі кулі стали шугати між руїнами. Як товсті шпаки... Припали повстанці до

своїх захистних становищ, а Максим спокійно розказав про свої спостереження.

— ...Якщо — закінчив, — отаман спізниться, то незavidно нам тут стане...

— То з цього виходить, що годі нам використувуючи пільму прокрастися зі села — заговорив четар.

— Годі не годі... — почав Максим, та враз ізтих.

Ясна, зіркосяйлива ракета вихопилась зі становищ большевиків і лагідною дугою опала на майдан. Намить стало ясно, як в день... Заклопотано переглянулися оборонці звалищ — —

— Таки годі! — воркнув збентежено Максим, коротко закінчуючи перервану бесіду.

А за першою ракеткою вихопилися другі — — Пальба змоглася — —

— Це починається зовсім регулярна облога — завважив голосно четар.

— На щастя не знають наших сил, а за годину побачуть...

Свіжа ракета різко освітила грізне обличчя Максима. Четар, користаючи з менту ясности обкинув поглядом майдан. Довкола по краях під захистом садів товпилися темні, рухливі маси...

Вдоволено всміхнувся Букатович:

— Вони великі сили виставили проти нас — поділився своїм спостереженням з товаришами.

— То хорошо, й не зчуються, як злетить на них Сокіл — підхопив один з повстанців.

А стріли поволі рідшали — — Стих проймаючий свист ворожих куль — — Піднялися повстанці з невідгідного положення. Стерпли члени тіла. А четар надслухував — —

— Позір! — гукнув неспокійно.

Дивний шелест плив філею на звалища — —
 — Каторжні! — закликав Максим. — Снопамі захищаються!

Зрозумів четар хитрощі большевиків. Щоб захиститись перед кулями, кожний армієць ніс наперед себе сніп солом.

А шелест наближався — — Спокійно, колісково — — Як лан збіжа під вечірнім леготом...

— Стріль! — гукнув четар.

Закосив Максим скорострілом — —

— Беріть низько, Максиме — радив четар. — По ногах!

А шум побільшав — — Якось безладно, рвійно... Це большевики кинулися бігом — —

— Gurr-all

Відкинули повстанці кріси. Тільки Максим не відставав від скоростріла. Завзято, вміло кермував дулом.

— Хлопці, гранатами! — приказував четар.

І відгородилися вогненною стіною від напастуючих. Часті розриви освітили майдан. Де-не-де запалилися снопи. Та большевики вперто пхалися — — І собі взялися за гранати — —

Розірвалася одна над головами оборонців. Зойкнув один повстанець й похилився на купу звалищ.

В цім менті впала друга граната. З пронизливим гурчанням почала поміж оборонцями пекольний танок. Задеревіли повстанці — — Затих скоростріл — —

Не надумувався четар. Прискочив до смертельного стрільна, схопив і викинув його поза звалища.

— Слава! — гукнули повстанці.

— Стріль! — крикнув четар.

Засвітилися очі селян. Рванулися до оборони. Большевики вже дерлися на звалища — — Задудніли

приклади крісів об ворожі черепа. Замигтіли штики.
Та ворог більшав, пхався — —

Враз затих скоростріл і одчайний крик Максима
пронизив вереск ворогів.

— Четарю, набоїв нема!

Бракло й ручних гранатів...

— Смерть! — прошибло мізок четаря, що саме
крісовим дулом відбивався трьом армійцям.

Рівнож повстанців обскочили, як шаранча поле...
Поміж звалища впихалися щораз то нові вороги...

— Здайся! — гукнув червоний командір.

Враз на кінці села гомінкою луною заторохкотіли
скоростріли — — Рвійне «Слава» понеслось широкою
луною — —

Вдеревіли большевики — —

— Слава! — підхопили безсмертний клич оборонці
й надлюдським зусиллям кинулися на червоних.

Грімким ударом розчавив четар череп червоного
командіра.

— Слава!!

Нові вороги не з'являлися. В одчайному переполосі
відскочили від звалищ.

— Помилюйте, браття!! — кинулися навколішки ці
большевики, які вже попалися між руїни.

Та повстанці не знали пощади. Безмилостиво вико-
лоли зненавиджених ворогів.

Відітхнув четар — —

— Чудо..! Чудо..! — прошелотів до себе, отираючи
спітнілі виски.

А борня під селом змагалася. Знать вспіли вже боль-
шевики опам'ятатися. Та буйне «Слава» не стихало...

— Це мої хлопці... — всміхався в душі четар.

А звичайний наскок галичан почав прибирати ха-

раakter великої битви. Гульня розривів навискоки більшала.

Враз грімке «гурра» струснуло темрявою. »Слава«
десь в нетрях ночі запало... Вогонь скорострілів
притах...

— Пішли своїм звичаєм в наступ... — догадувався
четар про хід боротьби.

І занепокоївся:

— Галичан так мало... На щастя ніч...

Дійсно не встоялися галичане... Вистріли віддалялися,
рідшали... Максим з невисказаною втіхою затирав
долоні:

— Хорошо! Хорошо!

— Що вам так подобалося? — понуро спитав
четар.

— Слухайте, четарю! Слухайте! — таємничо набли-
жився Максим до Букатовича.

— Щож такого?

— Чуєте, як гуде?..

Дійсно з противної сторони села щось наближалось
з гулом — — Як мотор...

— Це самохід — пояснив Максим. — Цей, що ви,
четарю, здобули на комісарю... На ньому повстанці...
Розяснилося обличча четаря.

— А це, — продовжав Максим, — що галичане
подалися, це пляново... Большевиків треба в поле ви-
вести... В селі годі... Цеж наше, рідне село...

З торохкотом перегнав самохід крізь майдан. За
ним широкою розстрільною мчали верхи повстанці.

— Слава!! — прийняли їх оборонці звалищ.

— Слава!! — відгукнули повстанці.

По хвилині зникли в нічній тьмі. З розстрільної від-
пав один вершник і спрямувався до звалищ.

— Четарю! — закликав вершник альтовим голосом.
Вибіг четар напроти:

— Слава!

І притиснув руку дівчини до уст — — Горячо,
вдячно...

— Спасибі, Соню...

Саме місяць сходив — — Усміхнено, ясно...

А два погляди глибезно заглянули собі в душі — —
І злучилися уста...

— — — — —
Широко розляглась каскада крісового реготу — —
За селом...

Стямилася Соня й сповістила з безкрайною вті-
хою:

— Коханий! Наші вже тут! Галицька кіннота!
З двісті шабель! Тепер з моїми повстанцями добивають
большевиків!

Видивився на неї четар — — Не розумів...

— Большевицький фронт розприся! — пояснила
Соня. — Наші заняли вже Бердичів! Тепер на Київ!
Чуєш, на Київ!!

Не надумуючись скочив Букатович на коня й посадив
наперед себе Соню.

— Гей!

І полинули в напрямі борні — —

— Якби тебе була не застала живим, то...

— То що? — питали ясні очі четаря.

Зіниці Соні грізно лиснули:

— Тисячі ворогів не відкупилиби тебе!

Кріпко притиснув четар вюнке тіло дівчини до себе
— — І вдивляючись у палкі зіниці:

— Гей!!

— — — — —

А в селі почалася розправа...

Селяне, що досі сиділи, як миші в норі, почали вилазити з хат — — Вмить збагнули обставини...

Десь взялися кріси...

І заскомліли червоні оправці — —

Не було для них пощади...

А місяць линув по безкрайному небосклоні й мрійливо всміхався...

XIII

— Позір! — гукнув сотник Омелян Верхола на своїх кавалеристів.

Випрямилися стрункі, плечисті постаті — — Над головами, на довгих списках рвійно шамотілися прапорці — — А коні, як змії...

— До побачення! В Київ! — післав за ними четар.

Лиснули шаблями — —

Аж сонце здригнулося...

— — — — —
Довго ще гляділи за ними — — Як причаровані...
За звитяжцями — —

.
Верби при дорозі шумко гнулися — — Сонце волі
осяло освободжену країну... Із ліса дума плила — —
Гимн..!

Величний, гомінкий..!

.
— Соню...

Любляче, глибоко зазирнула у вічі Букатовича.

— ...коли у нашій країні не стане вже ворога, тоді
стрінемося в Києві — —

Всміхнулася променисто — —

— Іди! До перемоги! — горяче прошепотіла.

А в селі заграла трубка — — Широкою сурмою
розплилися згуки — —

— В похід!.. В похід!.. В похід!..

Рамя при рамені пішли коханці в село. Богатий ковр левади мяко стелився під ногами. Скромні незабудьки покірливо клонилися голубими головками — —

І зірвала їх Соня — — І завітчала сталевий шелом вояка — —

— До слави, любий...

І втулилася в обійми — —

— А з тобою що буде, Соню? — спитав четар.

— Зі мною?.. Ще кілька днів тут позістану... Майно своє, землю селянам віддам... Це їхнє... Собі тільки садок полишу... Там могили... А опісля в галицький шпиталь... За сестрицю...

Пестливий вітрець розвіяв дівочі кучері — — Понад головами жайворонок тріпотався — — А трубка не стихала. Розливаючимися звуками вимережала вояцьку долю...

...В похід! В похід!

...На нові пригоди!

...На змагання, на смерть...

...На побіду!!

...Вперед! Вперед! Вперед!

...Слава!!!

...У бій! У бій!

...Завзятуший, безмилостивий!..

...За волю!

— Четарю... — несміливо приступив Максим.

Задержався Букатович. Приязно витягнув правицю до старого повстанця.

— Пращайте, Максиме!

Та повстанець замнявся. Опустив долі голову.

— Я... пане четарю, хотів просити вибачення...

— Вибачення?! — здивувався четар. — Завіщо?

— Я вас нагаєм бив...

Роз'яснилося четареві. І схопив добрячого селянина в обійми.

— Максиме, що вам! Виж мене цею штукаю спасли від смерти! Певної смерти!

— Так... Але всежтаки...

— Годі, старий! — перебив йому четар. — От, почоломкаймось.

Аж прослезився Максим:

— Прощайте, четарю... З Богом ідуть... До перемоги!..

— Максиме... — нахилився до нього четар. — Максиме, стережіть мені »її«...

Збитошно всміхнулося добряче обличчя. Моргнули брови.

— Як ока в голові! — закрився горяче.

Ще раз стиснув четар правицю повстанця й спішною ходою спрямувався на майдан.

Люблячим, батьківським поглядом стежив його Максим — —

— Діти мої!..

— — — — —
На майдані стояли... Гранітною, гордою лавою... На боці селяне з подивом приглядалися — —

— Як германи..! — неслися перешіптування.

Гурток парнів заздро насупився — —

— Коби нам такими... — воркнув сміливіший горяче бажання.

— Петре, — підхопив другий, — а можеб так...

І рішилися. Заступили четареві дорогу — —:

— Прийміть нас! Ми молоді, сильні!.. І ми хочемо такими бути!..

Глянув четар на свою сотню — — Маленька, поширпана в боях...

— Гаразд! — згодився. — Ставайте в ряди!

Вмить сповнили хлопці приказ. Гордо стиснули в руках кріси.

З одобренням похитали старі батьки головами — —

— Ідїть, хлопці, ідїть... Вас треба... А добре справуйтеся... Не наробіть сорому...

Тільки десятник Кирпатий воркотів невдоволено.

— Як ти станув! — накинувся на одного парня.

— То не біля дівки! А ти, як тобі?! В котрий бік повертаєшся! Тфу! Як віл в кариті!..

— Позір! — гукнув четар. — Сотня ходом руш!

Рванулися.

Як орли!..

До лету!

Загребіли прашальні сальви — — Це повстанці...

У вузких вуличках села посипались квіти — — Густо, ярко вкрили шлях — —

— Слава!! — видзвонювали дівочі голоси.

— До побіди!!

Широкою луною розплилися церковні дзвони — —

Як гимн... І вдарили звінкі згуки об небосклін... Влетіли до сонця волі...

— Вперед! Вперед!

— — — — —
З левади хустина маяла — —

Притиснув четар пальці до сталюого шелома...

* * *

Щойно під вечір добився четар зі своїм відділом до Бердичева. Скрізь по вулицях маїлись жовто-блакитні прапори. Гул вольного життя роївся над містом.

— Де розташувався штаб? — спитав четар проходячого старшину.

— Ось, цей просторий будинок — вказав запитаний на кінець довгої вулиці.

— Спасибі.

— Ввійшов — —

Рівною, твердою ногою — —

Струнко напружився — —

— Пане полковнику, четар Букатович голосить слухняно, що друга сотня першого пробоевого куріня виконавши своє завдання жде дальших приказів!

Широко розкрилися очі полковника. Схопились зза столів старшини.

— Ви, четар Букатович? — спитав, не довіряючи своїм очам, полковник.

— Я, пане полковнику!

І загули старшини — — Роем обступили четаря — —

— Розповідайте!.. Розповідайте!..

— Ми вас за втраченого мали!..

— Гаразд, панове товариші — згодився Букатович.

— Тільки сотню десь приміщу.

Віддав поклін — —

Обернувся на запяткові й рівною ногою вийшов за двері.

XIV

І розчавили большевицьку грозу.

Потужними клинами врізалися в червоне тілище
східної потвори. Розпороли її, наче дряну свитку.

Галичане!

Бездольні прогнанці!

І оторопіла з подиву Європа.

— Eviva!!

В тихих, безпечних комнатах Заходу мережалися
казки про Велитнів Духа...

...потужні, дужі — —

...закуті в залізо — —

...в руках обоюдні, пламенні мечі — —

...Галичане — —!

...меч скервованого Сходу — —

.....

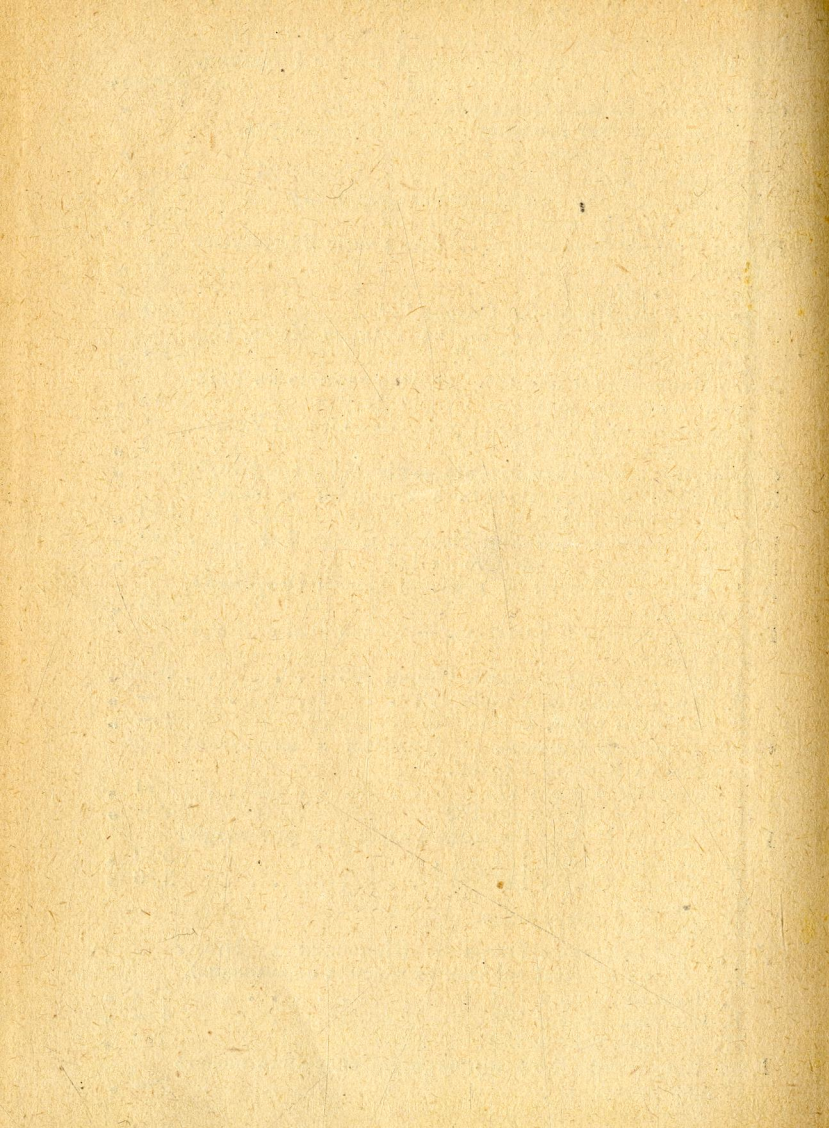
І грянув Світ усіма мовами:

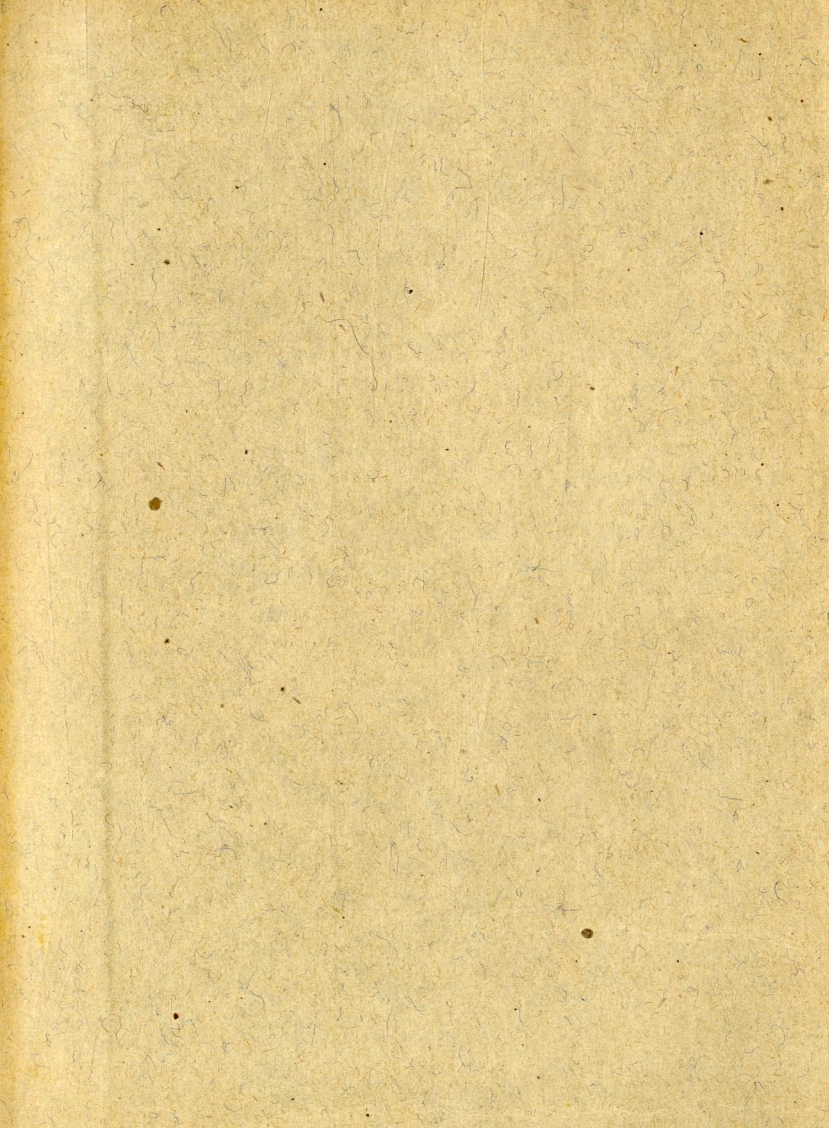
— Слава!!!

Львів, 21. лютого 1929 року

Видання „Червоної Калини“

- Берестейський мир**, з нагоди 10-тих роковин 9. II 1918—
9. II. 1928. Спомини та матеріяли. Зладив І. Кедрин.
320 сторін і 16 сторін ілюстрацій 8.— зол.
- Федір Дутко: Глу́м.** Оповідання. Сторін 52 1'20 "
- Д. Дорошенко: Мої спомини про недавнє-минуле.**
Частина І. Галицька руїна. Сторін 131 2.— "
Частина ІІ. Доба Центральної Ради. Сторін 96 2.— "
Частина ІІІ. Доба Гетьманщини. Сторін 122 2'20 "
Частина ІV. На чужині. Сторін 100 2'20 "
- Богдан Лепкий: Сотниківна.** Повість з часів Виговського
Сторін 184 3'50 "
Слота. Поезії —'90 "
От так собі. Мініатури. Сторін 129 1'50 "
За золотоверхий Київ. Бої на вулицях Києва. При
Центральній Раді, Сторін 32 —'60 "
Левко Лепкий: Сон Івасика. Сценічна картина на 4 від-
слоні з нотним додатком. Сторін 24 —'50 "
Між молотом і ковалом. Причинки до історії Україн-
ської Армії. Сторін 79 1'50 "
- Степан Левинський: Від Везувія до пісків Сагари.** Стр. 84 3'25 "
Халіда Едіб: В огні. Повість з турецької визвольної
війни. Сторін 234 4'50 "
Василь Софронів: Грішник. Нариси. Сторін 104 1'50 "
Микола Голубець: Львів. Сторін 179 3.— "
- А. Вільшенко. Життя й пригоди Цяпки Скоропада.**
Сторін 267 4'50 "
- Роман Купчинський: Заметіль.** — трилогія зі стрілець-
кого життя.
І. **Курилася доріженька.** Сторін 208 4.— "
ІІ. **Перед навалюю.** Сторін 192 4.— "
ІІІ. **Вилітали орли.** Сторін 208 4.— "
- Федір Дудко: В Заграві.** — Трилогія з визвольних
змагань на Великій Україні.
І. **Чорторий.** Сторін 192 3'50 "
ІІ. **Квіти і кров.** Сторін 192 4.— "
- Ген. Всеволод Петрів: Спомини з часів укр. революції.**
І. Частина. Сторін 180 3'50 "
ІІ. Частина. Сторін 180 3'50 "
ІІІ. Частина }
ІV. Частина } друкуються.
- Др. Степан Шухевич: Спомини.** (Причинки до Історії
У.Г. А., на підставі записок та власних переживань).
І. Частина. Сторін 180 4.— "
ІІ. Частина. Сторін 180 4.— "
ІІІ. Частина. Сторін 180 4.— "
- Юра Шкрумеляк: Чета крилатих.** Сензаційна повість
17 арк. друку. 5.— "

(5p. 70r.)

РЛ
3618 ч
Зруб 75 коп (1986.)

577. ЛОПУШАНСЬКИЙ

В. ЛОПУШАНСЬКИЙ ПЕРЕМОГА

ПЕРЕМОГА